I.G.DUCA

AMINTIRI POLITICE

Vol. III:

De la venirea lui Lenin la putere până la dezarmarea trupelor rusești în Moldova . 1917 - Noaptea de la 9 Decembrie - Dezarmarea bolșevicilor - Lichidarea frontului rusesc . De la dezarmarea bolșevicilor la demisia guvernului . Guvernul Averescu . Guvernul Marghiloman . Ostracizații . Desnodământul . Guvernarea noastră (Noiembrie 1918-1919) - Conferința păcii .

DIVERSE:

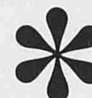
Moartea Regelui Ferdinand . Moartea lui Ion I.C. Brătianu . Moartea lui Vintilă Brătianu .

—*—

Imagini din viața politică a lui I.G. Duca.

—*—

Indice general -Vol. I, II și III.

Ne bucurăm să vă putem oferi spre lectură cel de-al doilea volum din opera memorialistică a lui I.G. Duca.
A fost un pas greu pentru că dificultățile materiale ce ne-au însoțit la editarea primului volum au crescut în amploare, iar noile investiții ne-au fost îngreunate și de nerecuperarea a circa 3/4 din primele investiții.
Întrucât apariția volumului era anunțată pentru finele lunii Iunie a.c., apelăm la înțelegerea dv. pentru întârzierea survenită.
Cu mulțumiri pentru solicitudinea arătată,

Editura

I.G.DUCA

AMINTIRI POLITICE

Vol. II

Colecția „Memorii și mărturii"
Jon Dumitru-Verlag

München 1981

I.G.DUCA

AMINTIRI POLITICE

Vol. II

Colecția „Memorii și mărturii"
Jon Dumitru-Verlag

München 1981

Gesamtherstellung: Jon Dumitru — Verlag
für Fachliteratur, wissenschaftl. Bücher, literarische Werke
in der Sammlung — Colecția „Memorii și mărturii" —
8000 München 40, Siegfriedstr.3, Tel. (089) 34 61 32
Composersatz und Offsetdruck: Jon Dumitru — Verlagswerkstatt
8000 München 40, Kaiserstr. 65, Tel. (089) 34 31 93

Printed in Germany

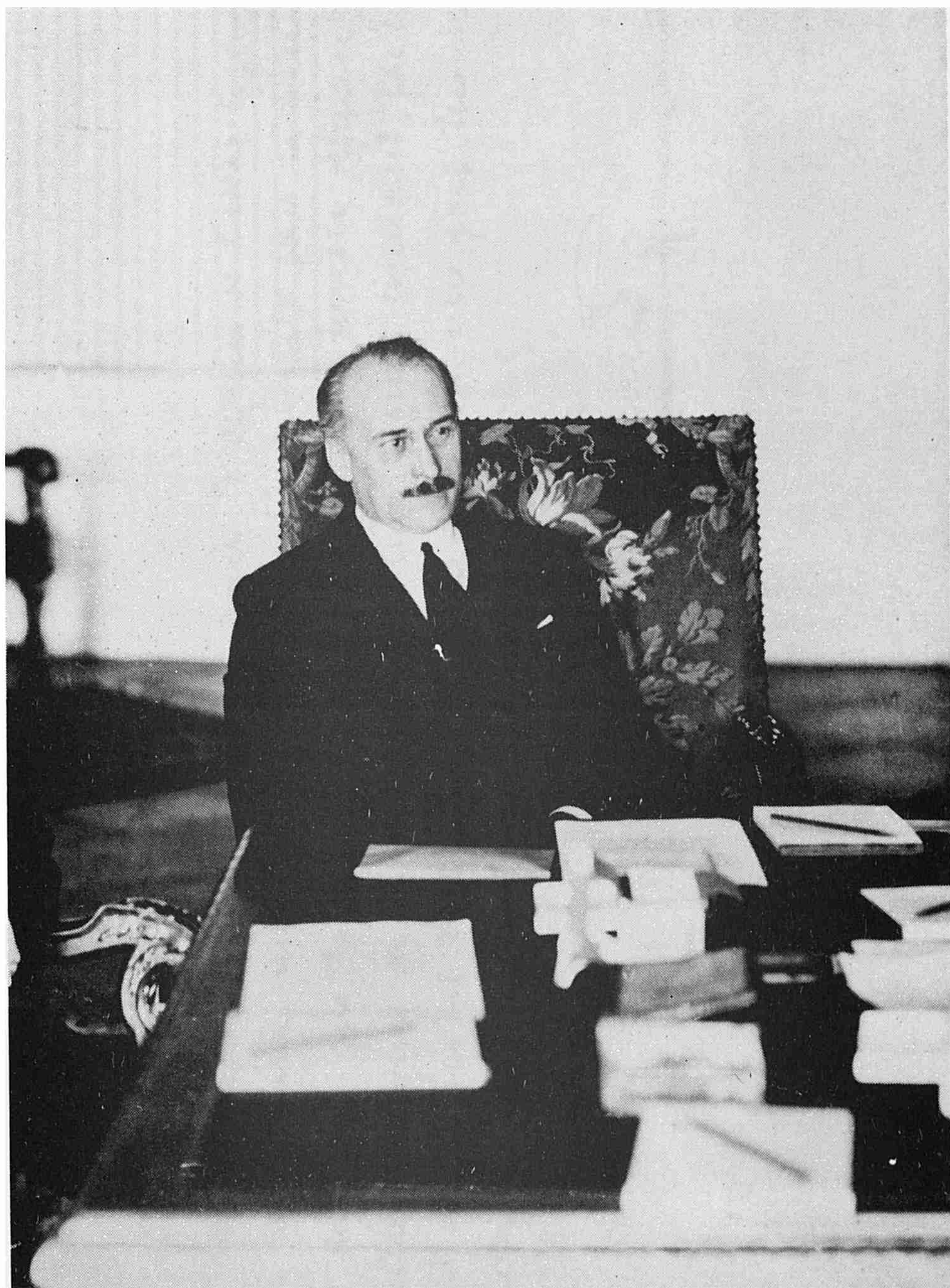

Fig. 1: I. G. Duca

Le sacrifice de ceux tombés pour la défense de l'idéal le plus élevé ne pourra malgré son immensité produire pour la patrie tous ses effets que si ceux qui ont survécu à la terrible épreuve, se montrent dignes de ce sacrifice par leur labeur constant, par leur esprit de justice et d'abnégation sans lesquels une paix féconde et durable ne saurait être obtenue.

Ferdinand R.

Planşa Nr. 1

La gloire de nos morts aux champs d'honneur
sera éternelle. Par leur sang ils ont rendu
aux peuples opprimés leur unité nationale
et ils ont réparé les grandes injustices de
l'histoire.

Le monde roumain né de leur héroïsme et de
leurs sacrifices, leur est redevable une
reconnaissance que ne peuvent exprimer entiè=
rement ni les monuments périssables ni
la parole des hommes.

I. G. Duca

Planşa Nr. 2

ION G. DUCA

AMINTIRI POLITICE

Volumul II

RĂZBOIUL

II
RĂZBOIUL

CAPITOLUL DOUĂZECI ŞI PATRU

PRIMELE ZILE

Într'adevăr, la ora 4 ne-am întrunit în consiliu la mine acasă, în Strada Caragiale, consiliu scurt, care avea de scop să fixeze ultimele măsuri urgente. Pe când deliberam am auzit zgomotul patrulelor de cavalerie care şi începuseră să circule prin oraş. Era primul semn al războiului ce începe.

La 5 am plecat la poştă ca să proclam funcţionarea oficială a cenzurei. Am fost întâmpinat acolo de nenorocitul de Verzea, a cărui origină ardelenească şi ale cărui protestări de devotament îndemnaseră pe Generalul Iliescu să-l recomande lui Brătianu pentru postul atât de însemnat, atât de plin de răspunderi, de director general al Poştelor şi Telegrafelor. Organizarea cenzurii era făcută din vreme, am pus deci aparatul în mişcare, iar totdeodată am convocat acolo pe toţi ziariştii din ţară cât şi pe corespondenţii presei neutre şi aliate. Le-am făcut recomandările cuvenite, mi-au făgăduit tot concursul şi trebuie să recunosc că s'au ţinut de cuvânt, pot spune chiar că timp de doi ani, cât a trebuit să exercit aceste ingrate şi delicate funcţiuni, nu am avut a mă plânge de presă. Pot spune în plus că, afară de două excepţii, nu îmi reamintesc să fi avut vreo neplăcere de pe urma ei, ceea ce constituie, cred, cel mai frumos omagiu ce se poate aduce celei de-a patra puteri din stat. Aceste două excepţii sunt socialiştii şi un corespondent de ziar rusesc.

În urma atitudinii violent anti-războinice a lui Rakowski, pe atunci şeful Partidului social-democrat român şi mai ales după dovezile pe care le aveam că primise subvenţii de la Germani pentru a combate acţiunea intrării noastre în război împotriva Puterilor Centrale, guvernul a dispus, din momentul chiar al decretării mobilizării, internarea lui. Tovarăşii lui de la „România Muncitoare“ au crezut că, războiul declarat, pot continua atitudinea lor din timpul neutralităţii. Ziarul lor era plin de îndemnuri la nesupunere, de protestări contra războiului şi de batjocuri la adresa idealului naţional. I-am chemat, le-am spus că un atare limbaj nu poate fi tolerat, i-am vestit că dacă nu încetează va trebui să recurgem la măsuri drastice. Vreo două zile s'au ţinut de cuvânt, pe urmă au reînceput şi mai violent, cine ştie, poate anume spre a ne sili să intervenim energic sau pentru că, subvenţiile germane dispărând, nu mai aveau mijloace şi le trebuia un pre-

text pentru încetarea ziarului. Atunci am consultat consiliul de miniştri şi am dispus suprimarea ziarului socialist, la vreo săptămână de la intrarea în război, specificându-le însă că atunci când se vor hotărî să adopte o atitudine compatibilă cu împrejurările actuale, vom examina fără gând precugetat posibilitatea reapariţiei lui.

Cu corespondentul ziarului rusesc lucrurile au avut o înfăţişare mai ciudată. La poştă întâi, la cenzură pe urmă, am observat printre corespondenţii presei aliate un individ cu ochelari, mic, slăbuţ, galben la faţă, cu un aer bolnăvicios, tipul clasic al revoluţionarului rus. Era, însă, foarte prevenitor şi părea însufleţit de cele mai amicale simţăminte faţă de România şi frăţia de arme româno-rusă. Care mi-a fost, însă, mirarea după câtva timp, când mi s'au adus articole pe care le trimitea la Petrograd, pline de inexactităţi şi scrise cu o ură nemaipomenită împotriva noastră. Am prevenit imediat pe Poklewski, care s'a arătat şi el foarte surprins şi mi-a făgăduit că va cerceta cazul. Într'adevăr, după câteva zile a venit la mine foarte jenat să-mi spună că a examinat chestia şi că roagă să nu îi dau nici o însemnătate, că acest ziarist este cam ciudat, dar că e un om foarte de treabă, că îmi promite că pe viitor va verifica chiar el corespondenţele sale şi că nu voi mai avea neplăceri. Ziaristul totuşi a continuat să aibă o atitudine suspectă, iar la Iaşi, la începutul revoluţiei ruseşti, l-am prins scriind mai mult incoherenţe decât lucruri supărătoare. Şi de-o dată a dispărut, unii mi-au afirmat că devenise bolşevic, alţii m-au asigurat că era un monarhist mistic şi că, dimpotrivă, bolşevicii l-au împuşcat. Ce motive a avut însă Poklewski ca să-l acopere şi să-l protejeze? A rămas până azi un mister pentru mine. Să fi fost vreun agent al siguranţei imperiale, bucurându-se de înalte protecţii, un simplu agent provocator pe care Poklewski prefera să-l menajeze, cine va pătrunde vreodată în tainele diplomaţiei ruseşti din labirintul inextricabil al politicei secrete ţariste? Tot bine că nu am avut cu ele nemulţumiri mai grave de înregistrat.

Din prima zi am căutat să folosesc la serviciul cenzurii nu numai ziarişti, dar şi artişti şi scriitori. Când ne-am retras în Moldova, s'au mai împrăştiat, dar cât am stat la Bucureşti cenzura a fost o adevărată adunare a reprezentanţilor literelor şi artelor române. Nu ştiu dacă îmi vor fi păstrând o amintire recunoscătoare pentru gândul pe care l-am avut de a feri şi astfel intelectualitatea noastră de pierderi inutile, lucrul de altfel nu are nici o însemnătate. Destul că eu mă felicit şi azi de această iniţiativă. Cât despre felul cum mi-am îndeplinit misiunea de cenzor, prefer să nu spun nimic, sarcina mi-a fost destul de penibilă, ca să nu mai răscolesc toate amintirile legate de ea. Se potrivea aşa de puţin cu firea şi cu toată mentalitatea mea, încât patriotismul care în timp de război dictează tuturor să lupte acolo unde li se cere, m'a îndemnat să mă supun rugăminţii lui Brătianu. Nu e vorba, am avut o răsplată după ce războiul s'a terminat şi cenzura s'a ridicat: victimele mele, ziariştii, au venit să mă roage să fiu preşe-

dintele sindicatului lor şi m-au şi ales dacă nu mă înşel, cu unanimitatea voturilor. Recunosc că este un record şi mărturisesc că am considerat întotdeauna acest vot ca cel mai măgulitor succes din viaţa mea politică.

La ora 6, când părăseam palatul poştelor, goarnele sunau mobilizarea, străzile erau pline de lume şi fierberea era mare pretutindeni. Desigur că nu era entuziasmul de la 1913, căci atunci ţara se simţise luni de zile umilită în mândria ei naţională din pricina rezolvării fără noi a chestiunii orientului şi se temea ca războiul balcanic să nu se termine iar România — pentru a întrebuinţa expresia curentă de atunci — să scape trenul. Aşa încât, atunci când s'a dat în sfârşit semnalul luptei, a fost o explozie de bucurie, aş putea spune un adevărat delir. Pe de altă parte, lumea avea convingerea superiorităţii noastre asupra celor cu cari trebuia să ne batem şi, prin urmare, intuiţia că nu mergem nici la luptă grea, nici la jertfe mari.

Acuma lucrurile se înfăţişau cu totul altfel, entuziasmul pentru realizarea idealului naţional atât de viu, atât de năpraznic la izbucnirea războiului mondial, avusese vreme să se mai domolească în timpul celor doi ani de neutralitate. În acest răstimp raţionamentul începuse să predomine imboldurile inimii, opinia publică vedea cât de nesigură era soarta războiului, discuţiile în jurul probabilităţilor de învingere ale unora şi ale altora lăsau mari nedumeriri în sufletele tuturora. Controversa asupra oportunităţii momentului sporea încă dezorientarea generală. In sfârşit, toată lumea cunoştea ororile acestui război fără seamăn şi, ca atare, ştia că de astă dată nu mai mergeam la o plimbare militară, ci la o luptă crâncenă, la dureri, la sacrificii, la cumplite încercări.

Cine a susţinut că ţara era împotriva războiului s'a înşelat, sau a vrut să înşele lumea, pentru că opinia publică era absolut pentru intrarea în acţiune, ideea de-a trece Carpaţii, de-a înfăptui unirea cu fraţii noştri de peste munţi înflăcăra puternic toată suflarea românească. Dar, fireşte, în entuziasmul de la 1916 era şi conştiinţa gravităţii luptei ce ne aştepta, intuiţia mulţimii este admirabilă, ea se înşeală mai rar decât calculele diplomaţiei şi decât prevederile ocârmuitorilor.

La aceeaşi oră, Edgar Mavrocordat, ministrul nostru la Viena, înmâna declaraţiunea oficială de război la Ballplatz şi Ministerul nostru de Externe aducea Contelui Czernin vestea declarării războiului şi îi comunica măsurile în vederea plecării lui şi a personalului diplomatic şi consular austro-ungar. Czernin nu a părut surprins şi de fapt nu era, de mult ajunsese la convingerea că războiul tărăgănând şi Puterile Centrale neputând obţine o victorie cu un caracter mai hotărîtor, România va trece de partea Aliaţilor; rapoartele sale o dovedesc. Dar a fost surprins că am declarat războiul în acel moment. Cât despre von dem Busche, el îşi făcea mari iluzii şi a fost într'adevăr pe de-a'ntregul surprins de hotărîrea noastră.

Deoarece plecarea nu putea avea loc imediat, mai mult ca măsuri de precauţiune, von dem Busche şi Czernin au fost consemnaţi la început în

legaţiunile lor, căci voiam să evităm manifestaţiuni ostile, incidente regretabile. Deşi i-am tratat în chipul cel mai omenesc, cel mai civilizat, deşi au mulţumit la graniţă reprezentanţilor ministerului de externe cari îi întovărăşeau, Czernin, abia reîntors la Viena a susţinut că ne-am purtat cu el în mod ruşinos şi a început să publice prin presă tot felul de inexactităţi şi de trivialităţi pe socoteala noastră. Adevărul era că murea de necaz că nu ne putuse convinge să mergem cu Puterile Centrale, se socotea personal ofensat de noi, de Brătianu îndeosebi şi, având un suflet de rând, cum a dovedit-o până la evidenţă în momentul dezastrului monarhiei, a recurs la neadevăruri şi la insulte. Aci von dem Busche i s'a arătat superior.

A doua zi, 15 August, prima zi a războiului, sosind ceva mai târziu ca de obicei la Brătianu, fiindcă stătusem până la 4 dimineaţa ca să supraveghez personal cenzura ziarelor, l-am găsit foarte mulţumit. Aproape pretutindeni, de cu seară şi în timpul nopţii, trupele noastre se puseseră în mişcare şi trecuseră graniţa. Inamicul, surprins, ne opusese o slabă rezistenţă, pagubele noastre erau neînsemnate, făcusem destul de mulţi prizonieri şi operaţiunile se desfăşurau cât se poate de bine.

Brătianu avea dreptate să fie aşa de mulţumit, căci el fusese stăpânit luni de zile de grija trecerii Carpaţilor; aceasta fiind prin natura ei o operaţie foarte delicată, el considera că este esenţial ca noi să putem trece munţii prin surprindere şi să ajungem astfel cu forţele noastre intacte în Ardeal. Dânsul pregătise şi combinase totul până în cele mai mici amănunte în vederea acestui rezultat. De aceea, în timpul neutralităţii exagerase chiar oficial rezerva sa faţă de Aliaţi, de aceea avusese oarecari indulgenţe faţă de Puterile Centrale, de aceea tolerase unele manifestaţiuni germanofile, de aceea se expusese de doi ani la fel şi chipuri de bănuieli, precum şi la criticile violente ale zgomotoşilor noştri naţionalişti. Un prim rezultat îl obţinuse, Puterile Centrale nu se fortificaseră serios în Carpaţi, acuma trebuia neapărat obţinut şi al doilea, trecerea prin surprindere, adică cu minimum de sacrificii. Câteva ceasuri abia după declaraţia războiului, acest rezultat era obţinut şi obţinut mai presus de aşteptările lui. Cum să nu fi fost vesel, când cel dintâi obiectiv pe care şi-l propusese era deja atins?

Pe la 12 s'a dus la Palat cu Vintilă Brătianu, care trebuia să intre în guvern ca ministru de războí şi urma, deci, să depună legiuitul jurământ. A ceastă numire fusese din vreme hotărîtă şi era foarte binevenită. Brătianu, omul marilor concepţii şi marilor hotărîri, nu era omul muncii metodice şi migăloase, acuma era trebuinţă deci, la ministerul de război, mai mult decât oricând, de o muncă de amănunt şi de fiecare clipă. Pe de altă parte, până în ajunul războiului munca aceasta de birou o făcuse Generalul Iliescu, ori dânsul trecuse din momentul mobilizării la Marele Cartier. Să facă de acuma Brătianu munca lui era o imposibilitate şi să caute un secretar general care să-l înlocuiască, era greu.

Din toate punctele de vedere numirea unui nou titular la ministerul de război se impunea deci, şi, prin puterea lui de muncă, prin însuşirile sale gospodăreşti, nimeni altul nu era mai indicat decât Vintilă Brătianu. Vreme îndelungată, deşi avea conştiinţa nedreptăţii pe care o săvârşea, Brătianu refuzase să încredinţeze fratelui său un portofoliu, ca nu cumva să fie învinuit că prezidează o formaţiune de familie. Acuma desemnarea aproape generală a lui Vintilă Brătianu ca titular al războiului nimicise ultimile sale scrupule şi fapt este că rareori o numire ministerială a fost întâmpinată cu o mai unanimă aprobare. Şi astfel Vintilă Brătianu, la vârsta de aproape 50 de ani, a devenit pentru prima oară ministru.

Restul zilei de 15 şi dimineaţa de 16 au fost ocupate cu vizite protocolare, cu redactări de telegrame către primii miniştri aliaţi, cu primirea răspunsurilor. Nota generală era foarte cordială. Telegramele ne arătau marele entuziasm pe care intrarea noastră în acţiune o produsese în rândurile Aliaţilor, în special în Franţa, care stătea încă sub apăsarea unei puternici presiuni a armatelor germane, precum şi consternarea nemaipomenită ce domnea la Budapesta şi la Berlin.

Diamandy, care nu ştiu de ce îşi pusese uniforma de ofiţer de roşiori, se plimba prin casa lui Brătianu cu aere marţiale, care ne amuzau cu atât mai mult cu cât ele erau absolut incompatibile cu statura lui cam liliputană. Dealtminteri, aveam şi dreptate să mai râdem, fiindcă această oportunitate nu trebuia să o mai avem multă vreme.

În cursul zilei de 16 am mai avut o mare bucurie, trupele noastre intraseră în Braşov şi, după ultimele informaţiuni primite la Marele Cartier, intrarea lor în Sibiu părea iminentă. Entuziasmul în ţară era la culme.

După aceea veştile rele au început să se ţină lanţ şi situaţia să devină tot mai îngrijorătoare, tot mai gravă. În primul rând, un Zeppelin venit din direcţia Bulgariei ne vizitase imediat, două nopţi de-a rândul, după declararea de război şi Bucureştiul fusese serios bombardat. În sine, incidentul nu avea mare însemnătate, nici numărul victimelor, nici pagubele materiale nu erau mari şi populaţia capitalei, de bună seamă cam surprinsă şi cam tulburată, se arătase totuşi plină de bărbăţie. Dar aceste „raid-uri" dovediseră completa insuficienţă a apărării noastre aeriene, cele câteva avioane de care dispuneam erau nu numai neîndestulătoare, dar de un model vechi, deci în stare de vădită inferioritate faţă de aeroplanele inamice. Pe de altă parte, artileria noastră anti-aeriană nu corespundea deloc necesităţilor, ne apăram la Bucureşti cu tunuri improvizate, a căror tragere scurtă nu putea atinge dirijabilul german. De aceea ofiţerii Zeppelin-ului se şi scoborau în chip sfidător şi desigur că, dacă a doua noapte dirijabilul lor nu ar fi suferit un accident, care a cerut o lungă reparaţie, am fi continuat să privim zilnic aceste vizite nocturne şi am fi trebuit să stăm în faţa lor cu totul neputincioşi.

E adevărat că, atunci când am intrat în acţiune, cunoşteam inferiori-

tatea noastră în ceea ce priveşte aviaţia, făcusem mereu şi în timpul neutralităţii şi din momentul iscălirii tratatului, apel Aliaţilor să ne trimită de urgenţă avioanele trebuincioase. Primisem nenumărate făgăduieli, dar atâta tot. Prin bombardarea îndrăzneaţă a capitalei de către Zeppelin, eram de la început puşi în chip brutal în faţa dovezii acestor lipsuri ale pregătirii noastre militare, ceea ce a contribuit a crea o atmosferă de demoralizare tocmai când era mai mare nevoie decât oricând de a menţine ridicat moralul ţării. A trebuit să treacă multe săptămâni şi să mai suferim multe bombardamente, pentru ca Aliaţii să ne pună în sfârşit la îndemână mijloacele unei apărări aeriene.

În al doilea rând, în ziua de Miercuri 17, ministrul Bulgariei, Radeff, ne-a cerut paşapoartele sale, cu alte cuvinte ne-a notificat intrarea în război a patriei sale. De aceasta — precum ştiţi — nu ne îndoisem niciodată, sperasem cel mult că cei de la Sofia să mai tărăgăneze câteva zile, pentru ca în acest răstimp Ruşii să aibă vremea să ocupe de-a lungul graniţei dobrogene poziţia prevăzută în planul general de luptă. Cu atât mai mult, cu cât Ruşii înaintau cu o neînţeleasă încetineală. Fusese întâi vorba să vină pe Dunăre până la Cernavodă, ceea ce le-ar fi scurtat mult drumul, când colo se încăpăţânaseră în ultimul moment să treacă pe un pod plutitor la Isaccea şi să străbată Dobrogea în tot lungul ei. Dacă cel puţin ar fi făcut cu iuţeală acest marş, dar, cu toate stăruinţele Marelui nostru Cartier, înaintau fără nici o grabă, parcă mergeau la o paradă, nu la apărarea unei graniţe care reclama cât mai curând prezenţa lor.

Comandantul acestor trupe, Generalul Zaioncicowski, venise la Bucureşti să se prezinte Regelui şi să ia contact cu comandamentul nostru suprem. Brătianu avusese cu el o lungă convorbire la un dejun oferit de Poklewski la legaţia rusească, îi făcuse personal o bună impresie, dar îl găsise peste măsură de preocupat — s'ar putea spune de pesimist — ceea ce îl pusese pe gânduri. Cunoscând dedesubturile perfidiei ruseşti, Brătianu se întreba cu drept cuvânt ce putem aştepta de la nişte trupe ruseşti, care după ce că nu sunt atât de numeroase pe cât le-ar fi voit el, mai intrau şi în acţiune cu o astfel de stare de suflet deprimată.

Din documentele ruseşti publicate mult în urmă după război, am aflat ce trupe încredinţase Alexeieff comandei lui Zaioncicowski, ce stranii instrucţii îi dăduse, de ce simţăminte era însufleţit şi, prin urmare, ne puteam explica şi figura lui îngândurată de la dejunul lui Poklewski cât şi toată atitudinea lui ulterioară.

În al treilea tând, în faţa Sibiului înaintarea noastră se oprise de-o dată, fără motiv aparent, iar trupele executau pe urmă mişcări şi contra-mişcări fără rost, care dovedeau o adevărată şi îngrijorătoare nepricepere a comandamentului local.

În sfârşit, ceea ce era şi mai grav, nimeni nu mişca, deşi Aliaţii făgăduiseră că în ceasul chiar în care noi vom începe trecerea Carpaţilor, Ruşii

vor începe şi ei sus în Bucovina şi în Galiţia o puternică ofensivă spre a trece munţii şi, unindu-se cu noi, urma să năvălim împreună în câmpia ungurească, pe când jos Sarrail cu trupele lui, va ataca violent armata bulgară pe frontul de la Salonic.

La întrebările lui Brătianu, Ruşii răspundeau să aibă numai puţină răbdare. Francezii, că atacul va începe negreşit mâine, pe urmă negreşit poimâine. Când colo, eu la cenzură primeam ultimele comunicate bulgare, care nu numai că nu pomeneau de înaintarea lui Sarrail, dar care semnalau atacuri şi chiar mici succese bulgare.

Surprinderea şi îngrijorarea noastră devenea cu drept cuvânt tot mai legitimă. Dealtminteri, Aliaţii şi-au făcut lor prin această atitudine un rău tot atât de mare ca şi nouă. Ne închipuim uşor ce ar fi fost dacă ei şi-ar fi ţinut făgăduiala dată, dacă în momentul în care trupele noastre se revărsau în Ardeal prin toate strâmtorile, în care Puterile Centrale erau silite să-şi adune rezervele de pe celelalte fronturi ca să le trimită în Ardeal, dacă în acel moment, cu preţul oricăror sacrificii, Ruşii ar fi început o mare ofensivă în Bucovina şi în Galiţia şi dacă, concomitent cu aceasta, mai erau şi Bulgarii să fie atacaţi de Sarrail. Întreaga fizionomie a războiului mondial s'ar fi schimbat şi acesta ar fi putut să se isprăvească, dacă nu în toamna anului 1916, dar desigur cu mult înainte de data la care s'a sfârşit.

Prin intrarea ei în acţiune, România a oferit Aliaţilor un minunat prilej de scurtare a războiului, sau chiar de victorie decisivă. Ei nu au ştiut să se folosească însă de această conjunctură, au pierdut prilejul cu o nepermisă uşurinţă şi au îngăduit astfel Germaniei să-l transforme într'o ocazie de noi şi neprevăzute succese pentru ea. A fost, fără îndoială, una din cele mai mari greşeli ce au comis, ceea ce de altfel Mareşalul Foch recunoaşte în memoriile sale. Se pune însă întrebarea: cum au putut să o facă? Sarrail are oarecare scuze, forţele de care dispunea nu erau îndestulătoare şi, pe de altă parte, erau din cauza malariei într'o stare sanitară atât de proastă, încât de fapt se găseau lovite de o adevărată paralizie. Ruşii, în schimb, nu pot invoca nici o circumstanţă uşurătoare, nu le lipsea nimic pentru a încerca măcar de a hărţui inamicul necontenit şi energic, dacă nu putea dezorganiza chiar frontul printr'o ofensivă în stil mare. Niciodată nu au făcut-o, comandamentul lor, lipsit cu desăvârşire de cel mai elementar simţ al solidarităţii fronturilor aliate şi anihilat în toate pornirile lui prin nepriceperea unora şi rivalităţile meschine ale altora, nu a priceput de loc oportunităţile ce i se prezentau şi a dovedit o incapacitate demnă de soarta pe care a avut-o mai târziu.

Dar la ce folos recriminările cu atât mai mult când, în acelaşi timp, fără a aştepta să ne mai declare formal războiul, Bulgarii, ajutaţi de câteva unităţi germane, au şi deschis focul la graniţa Dobrogei. Obiectivul lor a fost îndată Turtucaia, atacul împotriva acestui punct întărit de noi a început în noaptea de 18 August. Din primul moment situaţiunea nu a fost

favorabilă, trupele din cetate se apărau prost, se retrăgeau mereu şi pierderile erau mari. Generalul Aslan, care comanda armata III de care depindea garnizoana din Turtucaia şi care îşi avea cartierul la Bucureşti, nu părea însă îngrijorat. Mărturisesc că nici nouă situaţia nu ni se arăta prea gravă, ştiam că Turtucaia e bine întărită, că în dosul ei era Silistra şi ea destul de bine întărită, că acolo se afla o garnizoană puternică, care putea oricând veni în ajutorul celei din Turtucaia. În fine, deşi încet, Ruşii totuşi înaintau, Zaioncicowski trebuia dintr'un moment într'altul să fie cu diviziile lui pe poziţiunile indicate şi, prin urmare, în măsură să atace pe Bulgari. Trupele noastre, sub comanda lui Arghirescu — un protejat al Generalului Averescu şi care se bucura de-o bună reputaţie — erau la posturile lor şi nu aşteptau decât să facă legătura cu Ruşii. Situaţia se prezenta deci sub auspicii oarecum bune.

Cu cât trece însă vremea, cu atât situaţia devenea mai critică, o linie de forturi cade, cealaltă rezistă greu, Generalul Teodorescu, care comandă la Turtucaia, cere ajutoare, Generalul Aslan începe să se agite. Atunci Marele Cartier adună trupele disponibile în jurul Bucureştiului, le trimite cu camioane şi cu automobile în grabă la Olteniţa, ordonă Generalului Basarabescu să iasă din Silistra şi să atace în flanc Bulgarii care operau în jurul Turtucaiei, apoi dispune ca Ruşii, ajunşi în fine pe linia fruntariei, să ia şi ei aceeaşi direcţie. Dar totul era zadarnic, ştirile erau tot mai rele, la Turtucaia nu se mai rezista, Basarabescu se retrăgea în dezordine, Zaioncicowski nu era de găsit nicăieri. Arghirescu se hărţuia cu slabe forţe bulgăreşti în direcţia Bazargicului, Marele Cartier adresează Generalului Teodorescu un apel suprem: „Garnizoana să lupte până la ultimul om!“

În ziua de Miercuri 26 August la amiază, adică a zecea zi după intrarea noastră în război şi a şaptea zi după începerea primului atac bulgar, totul era pierdut. Generalul Teodorescu îşi părăseşte postul de comandă în goana automobilului, o panică indescriptibilă urmează printre trupe, toţi pornesc spre Dunăre şi caută s'o treacă. Se petrec scene îngrozitoare, pe ici pe colo câţiva ofiţeri caută să restabilească zadarnic ordinea, alţii cu un admirabil eroism luptă până în ultima clipă şi până la ultima cartuşă. Şi, în mijlocul acestei învălmăşeli fără seamăn, armatele bulgaro-germane ocupă cetatea.

Rezultatul: 480 ofiţeri, 28.000 soldaţi prizonieri, în plus 100 de tunuri, 62 de mitraliere şi o mulţime de materiale cad în mâinile inamicului, afară de aceasta, 160 de ofiţeri şi 6000 soldaţi morţi sau răniţi. Fără îndoială iluminaţii la Berlin şi la Sofia, la Budapesta şi la Viena.

Era pentru noi o groaznică lovitură. Ce se întâmplase? Cum se explica acest dezastru? Iată care este adevărul: nimeni nu îşi făcuse datoria, nimeni nu îndeplinise misiunea care i se dăduse. S'a zis că greşeala iniţială era a comandamentului, îndeosebi a Generalului Iliescu, fiindcă nu se întăreşte aşa puternic o cetate izolată, cu Dunărea în spate, sau mai degrabă,

se înglobează într'un sistem general de fortificare a unei regiuni întregi. S'a mai zis că la urma urmei Turtucaia, cap de pod, îşi putea avea raţiunea de-a fi în ipoteza unei acţiuni ofensive. Deoarece se renunţase, însă, la acest plan, care fusese cel iniţial, şi se hotărîse acuma pe frontul de sud o acţiune defensivă, întărirea Turtucaiei era din punctul de vedere strategic o greşeală evidentă şi nepermisă. Se poate, nu am pretenţia să intru în consideraţiuni technice în care nu mă pricep. Dar un fapt este sigur, dacă a fost o greşeală, ea se putea perfect repara. Ce a fost războiul decât o serie neîntreruptă de restabiliri de situaţii? Pentru aceasta era destul să se execute măsurile precis, să se lupte metodic şi să se reziste la Turtucaia, iar garnizoana din Silistra să atace din vreme în flanc trupele inamice, ce-şi concentraseră sforţările asupra Turtucaiei. Ruşii trebuiau la momentul oportun să se îndrepte şi ei în aceeaşi direcţie şi să contribuie la despresurarea cetăţii. Bulgarii nu dispuneau de forţe atât de numeroase, chiar aşa prost cum fusese apărată Turtucaia şi tot le pricinuise mari pagube, chiar dânşii au mărturisit, 199 ofiţeri şi 7773 de morţi şi răniţi. Este deci evident că nu ar fi putut să reziste unui atac combinat romăno-rus bine şi la timp executat şi că, după toate prevederile, războiul se putea începe pe frontul de sud cu un succes răsunător.

Dispuneam de toate elementele necesare pentru aceasta, când colo Generalul Aslan s'a dovedit de o incapacitate şi de o lipsă de conştiinţă scandaloasă, juca cărţi la Jockey Club, făcea pe grozavul şi spunea imbecilităţi spre pildă, că „Turtucaia c'est notre Verdun, qui s'y frotte s'y pique!“ Mai târziu a contestat că a jucat cărţi, a susţinut că a mers numai la club să caute un prieten, a negat rotomantadele lui verbale, din nenorocire însă aşa a fost. De altfel, nici nu s'a dus pe front să vadă cum stau lucrurile, să verifice dacă măsurile luate se execută, dacă comandanţii locali se arată la înălţimea misiunii lor, trăia într'o completă beatitudine. Când s'a desmeticit era prea târziu şi atunci şi-a pierdut capul a trimis rezerve în Turtucaia, care au fost măcinate treptat şi fără folos, nici nu s'a interesat să vază ce face armata de la Silistra, cum anume îşi executa mişcarea.

Cât despre Generalul Teodorescu, acesta şi-a pierdut capul din prima zi, ca mulţi ofiţeri de birou capabili, pe front s'a arătat cu desăvârşire lipsit de orice calităţi de comandament. Nici un moment nu a avut trupele sale în mână, era cuprins de spaimă, dădea ordine şi contra-ordine, iar la urmă a fugit în chip ruşinos, părăsindu-şi postul şi oamenii. În asemenea condiţiuni e firesc ca şi subalternii lui să nu fi fost la înălţimea chemării lor, unii dintre ei s'au retras în faţa primei presiuni mai puternice a inamicului, când s'a dovedit că ar fi putut foarte lesne să reziste, alţii s'au zăpăcit şi nu au mai fost stăpâni pe mişcările lor. Iar trupa ce era să facă? Se poate ca un regiment compus din orăşeni şi din mahalagii de la Bucureşti să fi luptat mai slab, dar celelalte nu pot fi învinuite, ba dimpotrivă, grănicerii trimişi în grabă din Bucureşti au luptat cu o neîntrecu-

tă vitejie. Dar ce se poate cere la o trupă rău comandată, lăsată în voia ei?

În sfârşit, Generalul Basarabescu a fost mai prejos de orice calificare, nu numai că a stat la Silistra fără să mişte, dar când i s'a dat ordin să meargă repede în ajutorul Turtucaiei, s'a pus prea încet în mişcare şi la prima ciocnire cu inamicul, care îi era cu mult inferior, s'a speriat şi s'a retras de fapt fără să lupte, retragerea făcând-o într'o dezordine care s'a transformat în panică; astfel, două zile după Turtucaia, Silistra nu se mai putea nici ea apăra, iar bulgaro-germanii intrau cu uşurinţă şi fără pierderi în acest al doilea punct strategic, în această a doua cetate fortificată a noastră.

Iar Generalul Zaioncicowski, pur şi simplu nu a executat ordinele ce i s'au dat, când i s'a spus să se îndrepte spre Turtucaia, a luat-o în sens opus, spre Bazargic. În concluzie, cel mai bun plan din lume, dacă nu se execută, nu mai valorează nimic. Aceasta a fost situaţia la Turtucaia.

Atunci şi în urmă am auzit mereu spunându-se că Turtucaia a fost o pagină de ruşine şi de durere, o umilinţă naţională fără de seamăn, simbolul uşurinţei, neprevederii, al tuturor slăbiciunilor neamului nostru. Sărmanul Brătianu a fost atacat ani de-a rândul pe această temă. Făcuse unitatea ţării şi i se striga încă „Turtucaia!“, care se invoca spre a se dovedi nepregătirea noastră militară.

Câtă dreptate şi câtă exagerare! Fireşte, Turtucaia a fost o dureroasă, o foarte dureroasă înfrângere, cu grave consecinţe pentru noi şi materiale şi morale. Dar, de fapt, ceea ce s'a petrecut acolo nu s'a întâmplat, cum o tot spuneam şi o tot credeam, numai la noi. S'a petrecut la începutul războiului aproape pretutindeni, în puţine locuri nu s'au produs învălmăşeli la primul contact cu inamicul şi scăderi de tot felul. Armata franceză, cât de minunată şi cât de vitează, a fost la Charleroi mai prejos de orice. Germanii în primele zile pe frontul rusesc parcă nu mai arătau a armată, admirabila armată imperială. Nu mai vorbesc de Englezi, îmi pare rău că nu am notat amănuntele pe care mi le-a povestit Colonelul Thomson — azi Lordul Thomson — debandada engleză până la Marna fusese ceva fantastic. Şi, cu toate acestea, nu s'a găsit nimeni ca să vorbească de ticăloşia neamului şi de ruşinea naţională, numai noi ne-am dat în spectacol şi ne-am terfelit singuri în ochii lumii.

Au fost comandanţi şi ofiţeri incapabili, desigur, dar au fost şi alţii care şi-au făcut cu prisosinţă datoria, cari au luptat vitejeşte, al căror eroism poate cinsti orice armată. De ce vorbim numai de cei dintâi, de ce nu pomenim şi de cei de-al doilea?

Dar nu numai la noi realitatea războiului a răsturnat în corpul ofiţeresc clasificările din vremurile de pace. Fost-a acesta un fenomen specific românesc, care ne îndrituieşte să ne acoperim singuri armata de oprobiu? Am uitat oare că la Charleroi comandanţii francezi s'au arătat atât de incapabili, încât Joffre a fost silit să ia comanda la peste 70 de generali? Că unul

din generalii cei mai apreciaţi în timp de pace, căruia Wilhelm II îi încredinţase comanda supremă a frontului de est, Generalul Prittwitz von Gaffron, a fost şi el aşa de inferior aşteptărilor generale, încât după câteva zile de la începerea ostilităţilor, a trebuit să fie revocat şi înlocuit în extremis cu pensionarul de la Hanovra, acelaşi Hindenburg menit să devie pe urmă marele erou naţional al Germaniei?

Aslanii, Teodoreştii, Basarabeştii sunt din nenorocire manifestaţiunile unui fenomen general, să reducem deci şi noi lucrurile la adevărata lor proporţie. Ele sunt destul de triste, ca să nu le mai exagerăm.

Aşa cum a fost, Turtucaia a avut două consecinţe dezastruoase: una morală şi alta materială. Cea morală: abia pornisem atât de bine, trecusem fără greutate Carpaţii, ne vedeam înaintând spre inima Ardealului, şi iată-ne de-odată bătuţi la sud de Bulgari, şi ameninţaţi cu invazia lor în Dobrogea. Înfrângerea era aşa de răsunătoare, încât nu numai că anula toate succesele — netăgăduitele succese de la nord — dar că arunca de la început un fel de val de discredit asupra întregii noastre intrări în acţiune. Neajunsurile trebuia repede să le resimţim în armată, în populaţia civilă şi în afară.

În armată, mulţi criticau compunerea Marelui Cartier General, ar fi vrut să vadă în capul lui pe altul decât pe Generalul Iliescu. Deşi i se recunoşteau calităţile de inteligenţă şi de cultură, nu se bucura de autoritate morală, era considerat cam uşuratic şi învinuit de-a fi foarte rău înconjurat. Situaţia lui era atribuită exclusiv protecţiei lui Brătianu. Pe de altă parte, se şi făcuse o greşeală, încredinţându-se oficial conducerea Marelui Cartier General, Generalului Zottu, fostul şef al Statului Major, un general bătrân şi vădit nepotrivit pentru un loc de aşa mare răspundere. Se ştia, însă, că dânsul era de fapt înlăturat de la postul său, că nici nu mergea la Cartierul General, unde Iliescu conducea totul. Aceste anormale şi desigur foarte regretabile combinaţii sporeau încă ostilitatea împotriva Generalului Iliescu şi, în ultimă analiză, se răsfrângeau asupra lui Brătianu.

Pe de altă parte, Generalul Averescu, care condusese compania din 1913, era foarte popular şi avea mulţi devotaţi în rândurile armatei şi în sânul partidelor politice. Aceştia susţinuseră din prima zi că se făcuse o greşeală şi că ar fi trebuit să se încredinţeze comanda supremă a oştirilor lui Averescu, ne putem aşadar uşor închipui care a fost atitudinea lor îndată după Turtucaia. „Totul este vina lui Iliescu, el a făcut planul de război, acest plan era absurd. Dacă cel puţin ar fi luat pe urmă măsurile cuvenite, dezastrul se putea evita, dar nu le-a luat!“ Sărmanul, le luase, dar lumea nu o ştia şi, cum se petrece în asemenea momente, chiar dacă ar fi ştiut, nu l-ar mai fi crezut. „Vedeţi, nu vă spuneam, este incapabil, nu trebuia numit. Mare greşeală, neiertată greşeală a făcut Brătianu...“ Aceste cuvinte se auzeau pretutindeni, ofiţerii superiori cari primiseră — în trecere, dar cu nemulţumire, să-i comande Iliescu — acuma ridicau capul şi nu

se sfiau să dezvăluie pe faţă şi adesea zgomotos sentimentele lor. „Dacă ne-ar fi condus Averescu, nu am fi ajuns aci..." şi, de fapt, când Averescu a trecut într'una din zile cu automobilul pe Calea Victoriei, publicul i-a făfăcut o entuziastă şi semnificativă ovaţiune.

Slaba autoritate a lui Iliescu era pierdută, şi fără îndoială că această atmosferă numai prielnică nu putea să fie pentru a susţine moralul armatei şi pentru a o oţeli în vederea luptelor ce se pregăteau şi a încercărilor ce ne aşteptau. Popularitatea lui Brătianu în armată era, fireşte, şi ea puternic compromisă şi greu putea să se restabilească până la sfârşitul războiului.

In populaţia civilă deziluzia era mare, unii, obişnuiţi cu succesele uşoare ale campaniei din Bulgaria, concepeau cu greu idea unei înfrângeri imediate şi mai cu seamă a unei înfrângeri provocată de Bulgarii pe care ne obişnuisem atâta a-i dispreţui. Alţii, conştienţi de gravitatea acestui război şi îngrijoraţi de la început de cele ce ne aşteptau, erau acuma cuprinşi de un adevărat pesemism. Totul li se părea compromis şi pierdut. Alţii, cu sinceritate, sau din patimă politică, reeditau învinuirile de mai sus, acuzau şi ameninţau.

Germanofilii, cu un surâs nestăpânit, şopteau prin colţuri: „Noi ştiam că aşa se vor petrece lucrurile, noi ştiam că pe Germani nu îi poţi bate, că superioritatea lor pe toate fronturile este covârşitoare. Dar cine a vrut să ne asculte? V'aţi îmbătat de cuvinte şi de iluzii. Poftiţi acuma, aveţi războiul!"

Naţionaliştii erau şi mâhniţi şi supăraţi, mâhniţi fiindcă trâmbiţaseră atât de mult că Germania este isprăvită, că e destul să o atacăm şi noi, pentru ca să se prăbuşească definitiv, că greutăţile războiului sunt o invenţie a lui Brătianu, un pretext pe care îl invoca pentru a-şi justifica nehotărîrea şi a-şi scuza germanofilia. Astfel încât nu se putea împăca cu o atare desminţire brutală a tuturor afirmaţiunilor lor de doi ani. Pentru prima oară simţeau că au şi ei răspunderea de-a fi dus ţara la război. Supăraţi, fiindcă bineînţeles tot ce se petrecea era din vina lui Brătianu, războiul trebuia făcut, dar trebuia altfel pregătit şi trebuia altfel condus. De unde în primele zile vorbeau de guvern naţional şi protestau fiindcă Brătianu refuza sau amâna să-l constituie, acuma declarau sus şi tare că nu mai primesc să participe la un guvern naţional, că nu înţeleg să se solidarizeze cu greşelile şi cu încăpăţânările D-lui Brătianu. Şi-a luat răspunderea, să se descurce singur! Dealtminteri, nimeni nu îi poftise să se solidarizeze cu acţiunea guvernului, mai mult decât oricând Brătianu înţelegea să poarte singur — şi la bine şi la rău — toată răspunderea situaţiei.

Dar netăgăduit că nici această atmosferă a populaţiei civile şi a lumii politice nu era potrivită cu nevoile războiului şi prielnică desfăşurării ulterioare a evenimentelor.

În afară, situaţia era şi mai gingaşă. Opinia publică din ţările alia-

te își făcuse mari iluzii la intrarea în acțiune a României, mai ales Francezii. Pe frontul lor lucrurile mergeau greu, sângerau într'una de la Februarie, și sângerau grozav, rănile de la Verdun erau încă vii, intervenția le părea ca o ușurare mult așteptată. Aceleași simțăminte însuflețeau în parte, dacă nu în aceeași măsură și pe ceilalți Aliați.

În asemenea condițiuni este lesne de priceput că deziluzia a fost cu atât mai puternică, cu cât și iluziile fuseseră mai mari. La Ruși, unde de la început domnea față de noi o simpatie relativă, nemulțumirea era acuma vădită. Comandamentul rusesc avea aerul să spună că fusese îndrituit să nu privească intervenția României decât cu un entuziasm foarte moderat, că singurul ei rezultat pozitiv era obligația pentru Rusia de a-și slăbi frontul pentru a veni în ajutorul României. Deci, în locul unui folos, un neajuns în plus.

La Paris, la Londra se manifesta discret, dar se manifesta totuși, un fel de iritație împotriva noastră. „Ați tot amânat intrarea Dv. în acțiune, ne-ați tot impus fel de fel de condiții, ne-ați vorbit de aportul Dv., de cei 800.000 de oameni ce veți arunca în balanța Aliaților, și acuma vă bat Bulgarii și ne cereți ajutoare ca să vă mențineți frontul". De la aceste reflexii și până la constatarea că „dacă am fi știut aceasta, nu am mai fi stăruit ca să ieșiți din neutralitate", nu era decât un pas. Simțeam că mulți își făceau această socoteală, și nu trecuseră nici chiar 15 zile de la declarația războiului. Era penibil, grozav de penibil!

Uitau însă cu totul bunii noștri Aliați că vina de căpetenie era a lor, că noi eram numai veriga unui lanț, că tocmai de aceea planul nostru era în funcțiune de planul lor, că dacă numai una din părți îl executa acesta nu mai valora nimic și nu mai putea duce la nici un rezultat; în fine că dacă am fi știut că Aliații nu pot sau nu sunt dispuși să respecte stipulațiunile convenite de comun acord, am fi intrat în război, dar am fi urmat cu totul o altă tactică, ne-am fi menținut, spre pildă, în defensivă în Carpați, ceea ce nu ar fi fost prea greu și în schimb, la sud, am fi luat dispozițiuni militare de natură să ne asigure cel puțin deplina liniște a acestui front.

Cum se întâmplă, ei erau vinovați și tot ei făceau pe supărații; abia mai târziu, mult mai târziu, au recunoscut că dacă cineva avea dreptul să se plângă, apoi aceia eram noi, nu ei.

Oricum ar fi, realitatea era că a doua zi după Turtucaia ne găseam cu o situație militară încurcată și cu moralul scăzut și trebuia să căutăm mijloacele cuvenite pentru a înlătura aceste mari neajunsuri. Deocamdată Bucureștiul se adapta, însă, cu o surprinzătoare ușurință cerințelor noii vieți, o viață de război. Ai fi zis că trăise astfel de când lumea.

Familia regală părăsise capitala încă din ziua mobilizării. Regele era la Scroviște, în pavilionul de lângă eleșteu, clădit pe vremea Regelui Carol de către Kalenderu, pe acest loc ridicându-se azi clădirea mai mare în care Regele a petrecut ultimele luni ale vieții sale, înainte de a fi transportat la

Sinaia. Avea pe lângă el numai câţiva aghiotanţi şi oameni de serviciu, din când în când venea cu automobilul la Palatul din Calea Victoriei ca să lucreze şi se ducea pentru raport la Marele Cartier General, care era instalat lângă Scrovişte, în clădirile Domeniilor Regale din jurul gării Periş.

După marea criză sufletească prin care trecuse, era acuma liniştit şi încrezător. În faţa loviturii de la Turtucaia a păstrat o desăvârşită seninătate, ştiind că nu această înfrângere va hotărî soarta războiului, că lupta va fi lungă, că ne mai aşteaptă multe încercări. Se pregătise din vreme aşadar să înfrunte cu stoicism greutăţile şi învingerile trecătoare.

Îmi aduc aminte ce straniu ni s'a părut nouă — cari eram atât de adânc tulburaţi — când am aflat că în acele zile de înfrigurare, el îşi petrecea timpul redactând statutele, desenând cu propria lui mână şi alegând culorile ordinului ce avea de gând să instituie, spre a răsplăti actele excepţionale de eroism ale ofiţerilor noştri în războiul de întregire a neamului. Astfel şi atunci s'a născut ordinul „Mihai Viteazul".

Regina era la Buftea, Barbu Ştirbey îi cedase castelul său, iar el şi cu familia sa se retrăseseră în vechea căsuţă dinspre intrarea parcului. Fusese o idee nefericită, mai cu seamă în asemenea momente bârfelile lumii trebuiau evitate. Afară de Principele Carol, care se mişca între Scrovişte şi Cotroceni, toţi copiii regali erau pe lângă Mama lor. Mai văd încă şi acuma pe Ileana şi pe Mircea jucându-se în faţa castelului. Regina era plină de curaj, cum a fost dealtminterea în tot timpul războiului, şi plină de iniţiativă. Orice greşeli ar fi comis înainte şi după, în timpul războiului atitudinea ei a fost admirabilă. Se ocupa de răniţii instalaţi în spitalul din Palatul Regal, ceea ce o silea să vie şi să fie mereu la Bucureşti. Optimismul ei era comunicativ, pe unde trecea descurajările dispăreau şi speranţele renăşteau.

Buftea era păzit milităreşte, chiar declinând calităţile noastre aveam cea mai mare greutate să pătrundem în parc. După câtva timp s'a constatat însă că paza fusese încredinţată unui regiment din Tulcea, compus în majoritate din Bulgari şi că nu se prea putea bizui pe devotamentul lor. Regina României la discreţia Bulgarilor! Ce sinistră ironie şi, în acelaşi timp, ce delicioasă incurie de la Marele Cartier până la personalul militar al curţii şi până la serviciul civil al siguranţei statului!

Noi, guvernul, eram, fireşte, cu toţii la Bucureşti, nu voiam cu prezenţa noastră să încurcăm sau să distragem de la grelele îndatoriri diferitele unităţi. Brătianu ne-o ceruse anume, ca nu cumva să dăm impresia că ne amestecăm în treburile comandamentelor, singur dânsul şi cu Vintilă mergeau din când în când la Periş şi încă la început Ministrul de Război se ducea rar, fiindcă era absorbit de munca uriaşă a departamentului său.

De la consiliul ce se ţinuse, însă, la mine acasă după Consiliul de Coroană de la Cotroceni, Brătianu nu ne mai convocase. Veneam mereu pe la el, ne punea la curent cu cele ce se petreceau, discutam cu dânsul, dar abia

târziu ne-am mai întrunit cu adevărat într'un consiliu de miniştri. În schimb, la Iaşi ne adunam, în fiecare dimineaţă.

Eu îndeosebi îl vedeam pe Brătianu nu numai zilnic, dar de cele mai multe dăţi de câte două şi trei ori pe zi. Îndatoririle mele de cenzor reclamau un contact permanent cu şeful guvernului, iar el îmi arăta tot mai mult o încredere întreagă şi plină de afecţiune. De asemenea, intimitatea mea cu Vintilă Brătianu pe de-o parte, şi cu Barbu Ştirbey pe de altă parte, adăugate la contactul meu zilnic cu preşedintele consiliului şi cu funcţiunile mele de cenzor, făceau în acele vremuri din mine omul cel mai bine informat din ţară. Am deci oarecare motive să ştiu mai precis şi mai complet decât alţii ceea ce s'a petrecut.

Parlamentul era tot în aşteptarea convocării lui. Îmi aduc aminte că Sâmbătă în ajunul Consiliului de Coroană vorbisem lui Brătianu de felul cum urma să decurgă şedinţa parlamentului de luni, când spre marea mea surprindere m'a întrerupt, spunându-mi că nu are de gând să-l convoace atât de repede. Am insistat, i-am pus în vedere că aceasta este pentru el o imperioasă obligaţie morală, dacă nu o obligaţie constituţională, că întârzierea va da loc la comentarii şi va produce în opinia publică o impresie rea. Toate argumentele mele au fost totuşi zadarnice. Cum i se întâmpla câteodată în mod inexplicabil, Brătianu s'a încăpăţânat. „Nu este nici o grabă, de ce aşa curând?" Nu am putut scoate alt răspuns de la el. Bănuiesc că sperând rezultate bune în primele 8 sau 10 zile, voia să le aştepte pentru a veni în faţa Camerelor cu succese deja obţinute şi a provoca astfel prin entuziasmul general, o impunătoare manifestaţie de solidaritate naţională, care să impresioneze ţara şi străinătatea.

Era o greşeală, o mare şi inutilă greşeală. Dealtminterea, evenimentele s'au însărcinat să i-o dovedească mai repede chiar decât o bănuiam. Într'adevăr, imediat după aceea lucrurile au început să meargă rău în Dobrogea, Turtucaia a căzut, prin urmare a se întruni parlamentul după acest dezastru era o imposibilitate. Trebuia aşteptată o îndreptare a situaţiei, un succes pe vreunul din fronturi, însă nici îndreptarea nu s'a ivit, nici succesul scontat nu a venit şi Brătianu s'a văzut nevoit să tot amâne data acestei convocări.

Pe urmă au apărut avioanele germane, iar într'o bună zi au bombardat cu deosebită stăruinţă Dealul Mitropoliei, unde o bombă a pătruns prin acoperişul de sticlă al cupolei Camerei, a lovit în plin tribuna oratorilor, pe care au distrus-o şi a căzut pe scaunul unui deputat. Câteva clipe după aceea am fost la Cameră, Mitropolitul Conon fusese atât de înspăimântat de acest bombardament, încât ne chemase imediat pe mine – Ministrul de Culte – şi pe Petrache Gârboviceanu, administratorul Casei Bisericilor. Când am sosit l-am găsit tremurând, cerându-ne protecţie, învinuindu-ne parcă pe noi de bombardamentul Nemţilor, zicându-ne că pleacă din Bucureşti, în sfârşit o scenă lamentabilă, care a fost pentru noi ca o prevesti-

re a atitudinii pe care nenorocitul ierarh trebuia să o aibe în timpul ocupației. Cu greu l-am liniştit şi l-am convins că este o imposibilitate morală ca el, şeful Bisericii, să fugă şi să-şi părăsească de frică păstoriţii. Am plecat scârbiţi de acest moşneag, care în loc să dea ţării pilda bărbăţiei, a creştineştii nepăsări de moarte, nu se gândea decât la pielea lui, şi care în clipa când atâţia tineri erau seceraţi şi când, la urma urmei, ar fi trebuit să considere ca o fericire supremă eventualitatea unei asemenea morţi eroice, se mărginea să tremure ca un laş. Eram indignat de spectacolul unui suflet atât de sterp, mă gândeam la Cardinalul Mercier şi îmi pleznea obrazul de ruşine pentru Biserica mea.

Gârboviceanu, văzându-mă în această stare de spirit, ca să mă mai domolească mi-a propus să intrăm în incinta Camerei, ca să constatăm prin noi înşine stricăciunile. Ce am văzut era cu adevărat de necrezut, bomba zdrelise uşor tribuna preşedenţială, sfărâmase pe cea a oratorilor şi, spartă în două, plină încă de o pulbere galbenă-verzuie, era frumos aşezată în mijlocul unui fotoliu de deputat neatins; Gârboviceanu şi cu mine am crezut că fusese depusă acolo de personalul Camerei, când, spre uimirea mea, intendentul mi-a declarat că nici de cum, ea aşa a căzut, şi dânsul, aşteptând autorităţile, nu şi-a permis să schimbe nimic din loc. Dar un amănunt mai curios încă: ştiţi pe al cui fotoliu căzuse bomba?... Pe fotoliul lui Petre P. Carp!

În lipsa unei serioase apărări anti-aeriene, această îmtâmplare ne-a făcut însă să ne temem ca nu cumva să expunem, în caz de convocare, pe deputaţi la primejdiile unui bombardament inamic. Acest motiv s'a adăugat la toate celelalte şi iată cum am ajuns să ne retragem în Moldova fără ca să luăm contact cu reprezentaţiunea naţională.

O sumă de neajunsuri au decurs din această anomalie. Întâi opoziţia, cum era şi de prevăzut, a speculat situaţia, a spus că ne temem de o dezbatere publică, că fugim de răspunderi. Prietenii noştri din majoritate, deşi nu manifestau nemulţumirea lor în public, veneau la ministerele noastre să ni se tânguiască. În genere, precum era şi firesc, erau îngrijoraţi şi mai cu seamă dezorientaţi. Printre alte foloase, convocarea parlamentului ar fi avut şi pe aceea de a strânge rândurile majorităţii, de a lămuri asupra situaţiei, de a încuraja şi de a o solidariza cu acţiunea guvernului. Câte greutăţi nu am întâmpinat în urmă din această cauză, câte încurcături nu am avut în momentul retragerii şi la Iaşi, pe care le-am fi putut atât de lesne evita, convocând Parlamentul imediat după Consiliul de Coroană.

Brătianu şi-a recunoscut greşeala, dar era prea târziu.

Opoziţia în primele zile nu s'a prea manifestat, Nicu Filipescu, tot mai rău, nu mai ieşea din casă, stătea toată ziua în aceeaşi atitudine ca la Consiliul de Coroană, adică cu mâinile încrucişate şi cu fruntea aplecată pe o mică mescioară de lângă canapeaua lui. Nu ştia exact ce se petrecea, familia lui căuta să-i cruţe orice emoţiune. Printr'o indiscreţiune i se spusese

totuşi că unele trupe nu se luptaseră la Turtucaia, şi chiar dacă nu era exact, aceasta fusese însă pentru el o cumplită durere. Repeta mereu: „Neamul meu să nu se bată... să dea semne de laşitate?... Nu se poate, nu se poate, orice, dar aceasta nu aş fi crezut niciodată...“ şi ochii i se umpleau de lacrămi.

Take Ionescu singur se mai mişca puţin, vorbea, comenta, critica, profetiza, iar în jurul lui se concentrau diferiţii corifei naţionalişti. Era însă grozav de impresionat de zeppelinuri şi de avioane, de teama lor nu mai dormea acasă în Strada Atena, ci la Athenee Palace, unde acoperişurile erau de ciment armat şi, prin urmare, siguranţa aproape deplină. Lipsa de curaj fizic a fost de altfel întotdeauna una din infirmităţile lui Take Ionescu şi aceasta se manifesta acuma neutralizându-i întreaga activitate.

Iorga era la Văleni, unde ceruse să-l autorizăm a transforma ziarul său de partid, „Neamul Românesc“, într'un ziar de front. Brătianu consimţise şi el era absorbit exclusiv de această muncă, pe care trebuie să mărturisesc că o îndeplinea şi cu folos şi cu patriotism. A continuat-o de altfel până la venirea guvernului Marghiloman, în primăvara anului 1918, procurându-i frumoase câştiguri materiale, care i-au îngăduit, mai ales în timpul refugiului, să-şi susţină numeroasa familie.

Goga, odată mobilizarea decretată, se prezentase la Ministerul de Război şi-i ceruse lui Vintilă Brătianu să-l înscrie ca voluntar şi să-i dea o misiune de încredere la un cartier general pe lângă trupele ce înaintau în Ardeal, unde credea el că putea cu deosebire să fie folositor. Vintilă Brătianu, nu ştiu de ce, a fost indispus de această cerere, i s'a părut că Goga fugea de front, că o atare atitudine este nepermisă unui Ardelean, unui om care ceruse cu atâta stăruinţă războiul. Fapt este că i-a făcut o straşnică morală, că nu a vrut să ţie seama de propunerea lui şi că l-a îndemnat, chiar cu oarecare brutalitate, să o pornească pe front cu un regiment. Goga a ieşit de acolo adânc jignit şi în sufletul şi în amorul său propriu. Eu am intervenit imediat pe lângă Brătianu, care mi-a făgăduit că-i va vorbi lui Vintilă, era însă de mult cam iritat împotriva lui Goga, şi, fie că a uitat, fie că s'a răsgândit, nu s'a făcut nimic.

Împreună cu fratele său, Goga s'a înrolat atunci într'un regiment compus în mare parte din rezervişti din Bucureşti, pe care îi comanda Colonelul Vlădescu, cu care, dacă nu mă înşel, erau în termeni prieteneşti. Când Generalul Aslan a trimis rezervele din jurul capitalei în grabă cu automobilele la Turtucaia, a fost expediat acolo şi regimentul Colonelului Vlădescu, şi astfel fraţii Goga au participat la luptele de la Turtucaia. Eugen Goga a luptat efectiv şi cu bărbăţie, a fost grav rănit şi a rămas de atunci infirm de un braţ. Octavian Goga nu a intrat în foc, mi se pare că nici nu a trecut Dunărea, că a stat la Olteniţa, dar în orice caz a fost martorul ocular al scenelor groaznice ce s'au desfăşurat la căderea Cetăţii.

Când s'a înapoiat am pus piciorul în prag, l-am retras de la regiment şi

l-am luat cu mine la cenzură. Pregăteam tocmai scoaterea unei foi oficiale pentru soldaţi, l-am rugat deci să se ocupe de ea. Venea zilnic la mine, vorbeam, povestea fel şi chipuri de lucruri, era foarte interesant, dar nu făcea nimic. Spre marea mea mâhnire, nu-i puteau folosi serviciile, stăruiam de el, îi arătam că e dator să-şi pună talentul în slujba ţării, recunoştea că am dreptate, făgăduia, dar în zadar. Din nenorocire, aşa a fost până la sfârşitul războiului.

Vintilă Brătianu însă făcuse netăgăduit o greşeală, oricum Goga, mai ales în acele momente, era un simbol şi trebuia tratat ca atare. Sunt sigur şi azi că de la acest nenorocit incident a pornit duşmănia lui împotriva fraţilor Brătianu şi, în genere, a partidului liberal, duşmănie care s'a manifestat după armistiţiu atât de viu şi care s'a mai domolit abia mai târziu, când printr'un concurs întreg de împrejurări i-a fost dat lui Brătianu să ajute pe Goga în realizarea unora din ambiţiunile sale politice ulterioare. Cine ştie, dacă Vintilă Brătianu în cabinetul de la Ministerul de Război i-ar fi vorbit altfel, poate că Goga se apropia de partidul naţional liberal, poate că ne ajuta în acţiunea din Ardeal, poate că pe vremea consiliului dirigent ne apropia în loc să ne despartă de partidul naţional, şi aşa mai departe.

Câte cauze mici nu au avut rezultate mari!

Carp era la Ţibăneşti şi nu dădea semne de viaţă. Maiorescu era la Bucureşti, în casele lui Nicolae Racotă, din strada Lustrului şi păstra o tăcere absolută. Marghiloman se ocupa cu multă sârguinţă de Crucea Roşie şi deocamdată se ferea de vreo agitaţie politică. Prietenilor care îl vizitau le vorbea rezervat. Stere, îndată după declararea războiului, ceruse o întrevedere lui Brătianu, care a fost foarte cordială. M-am întâlnit cu el pe scară chiar când ieşea din cabinetul lui Brătuianu, ne-am strâns mâna cu efuziune şi am putut afla astfel imediat tot ce se petrecuse. Îi spusese lui Brătianu că a avut, ceea ce este drept, o altă credinţă decât el, dar fiindcă a lui Brătianu a triumfat şi fiindcă ţara a intrat în război, dânsul potrivit cu cele ce le scrisese dealtminteri încă din timpul iernii în „Viaţa Românească", nu mai cunoaşte altă politică decât politica ţării, că îi doreşte izbândă şi că să conteze pe vechea lui prietenie. Brătianu, foarte sincer mişcat i-a mulţumit şi şi-a exprimat bucuria că reiau legăturile lor de demult. Mi se pare chiar că s'au îmbrăţişat. A şi fost ultima lor întrevedere Stere, îmbrăcat în uniforma lui de colonel, se plimba ostentativ pe străzile capitalei. Primele zile s'a ţinut de cuvânt, după Turtucaia am aflat prin prieteni că începea să-şi reia limbajul dinainte de 14 August. Stelian s'a arătat îndată aşa cum era, un om fără suflet, un egoist incapabil de orice sentimente adânci şi de orice avânt nobil. Cum au venit primele veşti rele, el, sclivisitul, el, omul care ţinea toată lumea la distanţă şi o privea de sus, a năvălit ca orice agent electoral în cafenea la Capşa şi a început să ţipe şi să acuze. I s'a atras atenţiunea că nu era de demnitatea lui să se dea astfel în spectacol într'un local public şi că la urma urmei nu trebuia să uite că a fost printre

cei cari au cerut cu mai mult zgomot intrarea noastră în acţiune. A plecat furios, vădit nu mai era stăpân pe el. Vizitele Zeppelinului îl terorizaseră, de aceea a şi fugit imediat la Iaşi. După câteva zile s'a reîntors, a închis ziarul „Naţionalul" a lăsat tot personalul neplătit în mijlocul războiului şi a fugit din nou, de astă dată definitiv la Iaşi. A stat acolo până la retragere, cum a devenit însă viaţa grea a plecat şi de acolo şi s'a dus la Paris. Dar avioanele germane îl urmăreau, a părăsit deci şi periculosul Paris şi, după toate aceste peregrinaţiuni, a găsit adăpost sigur în sudul Franţei. Când războiul a încetat, când toate primejdiile au fost înlăturate, şi-a refăcut apariţia pe străzile capitalei României întregite, arogant, pretenţios, criticând pe toţi şi pe toate, alergând după procese cu onorarii mari, sfârşind prin a rămâne singur, fără partizani, fără prieteni şi aproape fără clienţi.

Dispreţul meu şi al multora îi era asigurat de atunci şi până dincolo de mormânt.

La cenzură, lucrurile mergeau destul de bine, mă ocupam de ziarul pentru front, vedeam tot ce venea şi pleca în străinătate. Verzea se arăta plin de curtenii şi de sârguinţă, nici prin minte nu îmi trecea să-l bănuiesc, de altfel îl vedeam destul de rar, fiind atât de ocupat. Pe lângă cenzură, trebuia să mai consacru câteva ore pe zi şi ministerului. Deşi acolo Simionescu în ceea ce privea Instrucţia şi Gârboviceanu în ceea ce privea Cultele, îmi înlesneau sarcina prin munca lor pricepută.

Oraşul era liniştit, circulaţia trăsurilor şi a automobilelor era atât de redusă, încât străzile păreau aproape goale. Pretutindeni uniforme şi numai uniforme, doamnele alergau din spitale în spitale, le întâlneai, elegante, în costumele lor albe de infirmiere. Toată lumea nu trăia decât în aşteptarea comunicatelor, din când în când venea de pe front vreo rudă sau vreun prieten cu ştiri complimentare. În genere, cu cât trupele erau mai îndepărtate, cu atât moralul lor era mai bun. Pe ici, pe colo se mai răspândeau zvonuri false, lumea se alarma, apoi veneau dezminţirile şi agitaţia se potolea. Era, fireşte, îngrijorare multă, în fiecare cămin se tremura pentru viaţa unei fiinţe scumpe şi nici veştile generale nu erau mulţumitoare. Cum venea seara, Bucureştii devenea un oraş mort, străzile erau deşerte, lumea se închidea în casă şi de frica Zeppelinilor nicăieri ne se vedeau lumini. Când apariţia dirijabilului se semnala, oraşul lua o înfăţişare lugubră, în mijlocul întunericului celui mai desăvârşit auzeai sunând clopotele tuturor bisericilor, dominate de impunătorul clopot al Mitropoliei şi fluierăturile stridente ale sergenţilor de oraş. La puţină vreme, ştiai că Zeppelinul sosise, tunurile şi exploziile de bombe o dovedeau. Populaţia se obişnuise şi nu se alarma peste măsură, a fost însă mai impresionată de bombardamentele avioanelor ziua, care au şi pricinuit pagube mai mari şi victime mai numeroase.

Cu mici variante şi bineînţeles o crescândă îngrijorare a lumii, oraşul a păstrat această fizionomie aproape neschimbată până la retragerea în Moldova.

Astfel s'au petrecut primele zile ale războiului.

CAPITOLUL DOUĂZECI ŞI CINCI

DEZESPERAREA LUI BRĂTIANU
MANTAUA LUI ARVINTIE

În urma celor petrecute în Dobrogea, măsuri urgente se impuneau, şi s'au luat imediat. A doua zi chiar după căderea Turtucaiei, la 7 Septembrie, se ţine la Marele Cartier un consiliu de generali, la care sunt chemaţi, pe lângă comandanţii de armată, şi doi vechi generali, Generalul Iarca şi Generalul Crăiniceanu. După lungi discuţii, în care nu au lipsit nici criticile, s'a hotărît:

1. Să se suspende deocamdată ofensiva în Ardeal.
2. Să se trimită trupe de acolo spre a întări frontul dobrogean.
3. Să se formeze o armată de rezervă în jurul Bucureştilor, pentru a putea preîntâmpina o eventuală trecere a Dunării de către inamic.

Totodată, cum era şi firesc, se fac schimbări mari în comandament, se ia comanda Generalilor Aslan, Basarabescu şi Teodorescu. Generalul Averescu trece la armata a doua, adică de la Braşov la armata din jurul Bucureştilor, care, astfel reorganizată, continua să fie denumită armata III. Generalul Crăiniceanu trece în locul lui Averescu la armata II, Generalul Zaioncicowski ia comanda tuturor forţelor româno-ruse din Dobrogea, cu ordinul precis de a se retrage pe linia vechii noastre fruntarii şi a o apăra cu toată energia.

Imi amintesc că atunci când Brătianu s'a întors de la Periş şi mi-a comunicat aceste schimbări în comandamente, i-am exprimat nemulţumirea mea. Întâi, socoteam că Marele Cartier nu trebuie să se mărginească să ia comanda generalilor Aslan, Teodorescu şi Basarabescu, trebuiau neapărat pedepsiţi şi pedepsiţi cu asprime. Nu numai ca o satisfacţie pentru opinia publică, dar pentru moralul armatei. Un exemplu trebuia dat, mai ales în timp de război trebuie să se simtă la conducere energie, jumătăţile de măsuri făcând o impresie deplorabilă.

Aşa s'a şi întâmplat: în cazul de faţă indulgenţa Marelui Cartier a fost interpretată ca un act de slăbiciune, care a ştirbit prestigiul înaltului comandament. Se zicea că Iliescu se ştie vinovat, că nu îndrăzneşte să pedepsească pe ceilalţi vinovaţi, că are interes să-i menajeze, iar această nenorocită stare de spirit a contribuit într'o largă măsură la demoralizarea

ofiţerilor în toată prima perioadă a războiului. Unul din cele mai mari merite ale Generalului Prezan este tocmai de-a fi pus capăt acestui sistem, de îndată ce i s'a încredinţat în Moldova conducerea Marelui Cartier; în câteva zile a înlăturat toţi ofiţerii care nu se arătaseră la înălţimea sarcinii lor, dând câteva pedepse exemplare. A fost destul pentru ca spiritul întregii oştiri să se schimbe, să înceapă o viaţă nouă şi să se întocmească un moral care în mijlocul tuturor răstriştelor s'a menţinut admirabil până la ultima zi.

Cred azi, ca şi atunci, că această lipsă de rectilinitate a fost din cele mai mari şi pentru el personal, una din cele mai fatale greşeli ale Generalului Iliescu. În al doilea rând, consideram numirea Generalului Crăiniceanu drept o nepermisă greşeală. Făcusem împreună cu Brătianu parte în 1913 din cartierul lui Crăiniceanu, ne putusem deci lesne convinge că era mai mult decât ciudat: de o nervozitate patologică, de o incoherenţă în hotărîri, de o lipsă de solicitudine pentru trupa lui, de o brutalitate cu ofiţerii, care ne înspăimântase. Şi unul şi altul ne-am întors din Bulgaria cu simţământul că Generalului Crăiniceanu nu trebuie să i se mai încredinţeze nici o comandă, fiindcă este absolut incapabil să mai îndeplinească o asemenea însemnată şi delicată misiune. Şi iată-l acuma în fruntea unuia din cele mai grele comandamente! Nu pricepeam slăbiciunea lui Brătianu, prevedeam că lucrurile se vor sfârşi rău; din nenorocire, evenimentele trebuiau să confirme în curând pesimistele mele prevederi.

Pe de altă parte, concomitent cu toate aceste măsuri, s'au făcut pe lângă Aliaţi demersuri stăruitoare: lui Alexeieff i s'a cerut să trimită întăriri puternice în Dobrogea, lui Joffre să dispună în sfârşit începerea ofensivei lui Sarrail. Răspunsul lui Alexeieff a fost deprimant, şeful Marelui Stat Major rusesc refuza pur şi simplu să trimită orice ajutor. Susţinea că trebuie să dea toată atenţia frontului din Galiţia, unde dealtminteri nu mişca şi se adeverea zilnic că nici nu avea de gând să se mişte. Cât despre Joffre, aproba măsurile luate de înaltul nostru comandament, făgăduia că va stărui de Alexeieff să ne trimită trupe în Dobrogea, şi de Sarrail să pornească mult aşteptata ofensivă.

Într'adevăr, Sarrail s'a hotărît să atace şi a început o ofensivă destul de însemnată, care s'a sfârşit cu ocuparea Monastirului. Câte speranţe nu pusesem la un moment dat în această ofensivă, după Moastir însă a încetat şi nu a mai fost reluată decât cu totul la sfârşitul războiului, astfel încât armatele de la Salonic nu au putut întru nimic să ne dea sprijinul aşteptat de noi la intrarea României în acţiune. Iar Alexeieff, după nenumărate şi stăruitoare intervenţii de la noi şi din Franţa, s'a hotărît să trimită o divizie în Dobrogea, o divizie care a sosit când se sfârşiseră luptele, înaintea cărora ajutorul lor ne-ar fi putut fi cu adevărat de folos.

Dacă Stavka ar fi înţeles situaţia, ce nu s'ar fi putut face, ce înfăţişare nu ar fi putut să ia războiul! Când ne gândim ne cuprinde şi amărăciunea

şi revolta. Să presupunem că Ruşii, în loc să trimită trupe, treptat şi târziu, le-ar fi trimis la vreme şi de-o dată, în mase mari, nu numai că Dobrogea ar fi fost scăpată, dar ar fi putut să pătrundă şi în câmpia ungară prin porţile Carpaţilor deschise de noi şi să provoace astfel o catastrofă a frontului austro-german. Când colo, ne-au trimis trupe multe, dar după ce am fost zdrobiţi în Dobrogea, după ce Germanii ferecaseră trecătorile Carpaţilor, după ce, prin urmare, în Ardeal, nu se mai putea obţine nici un folos strategic.

In fine, din cele petrecute în primele zile ale intervenţiei noastre, Brătianu şi-a putut da seama că una din marile noastre inferiorităţi era necunoştinţa pe care ofiţerii noştri o aveau despre războiul modern. După doi ani pe frontul rusesc, dar mai ales pe frontul apusean, se ajunsese la anume metode de lupte proprii războiului actual, metode necunoscute ofiţerilor români. Cei mai culţi, cei mai capabili dintre ei, ignorau arta cea nouă, cerinţele ei, şi în asemenea condiţii cum erau să ţie piept unor armate conduse de Germani, maeştrii inventatori aproape ai unor asemenea procedee? Această lacună trebuia fără întârziere înlăturată. Brătianu se gândise, deci să facă apel la sprijinul francezilor, spre a le cere o misiune militară care să ajute comandamentele noastre cu sfaturile şi cu experienţa ei. Guvernul francez consimţi, Joffre desemnă ca şef al misiunii pe Berthelot, adică însuşi pe generalul care îl ajutase în calitate de şef de stat major la Marna, şi care trebuia să ne aducă servicii atât de mari. Din nenorocire, misiunea lui nu a putut fi la Bucureşti decât la începutul lui Octombrie şi până atunci multe s'au întâmplat.

O dată aceste dispoziţiuni luate, Brătianu a căzut într'un adevărat marasm. Vreo 15 zile nu a mai fost el, nu îl mai recunoşteam, rătăcea de dimineaţa până seara din odaie în odaie, nu mai primea aproape pe nimeni, când îi vorbeai parcă nu auzea ce îi spuneai, cu greu puteai obţine să rezolve chestiile care cădeau direct în sfera lui de atribuţiuni. Era fiziceşte abătut, aproape îmbătrânit, îl cuprinsese o groaznică desperare. Cauza ei nu era Turtucaia; ca şi Regele, considerase Turtucaia ca un incident foarte dureros, dar atâta tot. Soarta războiului nu putea fi legată de el, alta era cauza sfâşietorului său zbucium sufletesc: Aliaţii îl înşelaseră şi cu această idee nu se putea împăca. Nu putea să le-o ierte, nici lor, nu putea să şi-o ierte nici lui însuşi. I se părea monstruos ca Aliaţii să-i fi dat anume făgăduieli precise şi solemne, pentru ca să-l îndemne să intre în război, şi ca tot ei să nu fi împlinit pe urmă aceste făgăduieli. Îi era necaz pe el, că se lăsase ademenit să cadă în cursa lor; doi ani amânase intrarea în război, ca să ferească ţara tocmai de ceea ce se întâmplase. Îngrădise intervenţia noastră de atâtea garanţii, luase toate precauţiunile posibile ca lupta să se dea cu cât mai mulţi sorţi de izbândă, cu cât mai puţine posibilităţi de înfrângeri, şi acuma tot ce clădise cu atâta trudă, cu atâta răbdare, cu atâta prevedere, se năruia din cauza unei vulgare păcăleli. România,

scumpa lui Românie, era amenințată cu soarta Serbiei, ca să cunoască victoria finală o aștepta calvarul ocupației inamice și poate chiar al pierderii vremelnice a întregului teritoriu național. Cum nu au luptat în Dobrogea, cine știe dacă Rușii vor voi să se bată pe frontul Moldovei.

Toată viața lui trăise cu simțământul viu al neîncrederii față de Marile Puteri, fusese crescut în această atmosferă de suspiciune. Văzuse cât a avut de suferit tatăl său de pe urma disprețului, de pe urma egoismului celor mari când era vorba de statele mici, de durerile, de interesele, de năzuințele lor cele mai legitime. Și nu avusese decât o ambiție, să scutească țara lui de încercările de care tatăl său nu reușise să o ferească, cu toată grija și iubirea lui de neam. Avusese iluzia să creadă că a izbutit și iată că istoria se repeta, de ce se temuse nu scăpa, ba parcă îl așteptau lovituri mai grele decât acelea pe care le cunoscuse tatăl său.

De soarta finală a războiului nu se îngrijea, știa că suntem în funcțiune de Aliații noștri, și de victoria lor era sigur. Menirea lui însă fusese să conducă astfel destinele patriei sale, încât jertfele ei să nu fie mai mari decât se cuvine și ca România, prin intervenția ei să grăbească izbânda Aliaților.

Acuma nici unul din aceste două rezultate nu mai putea fi obținut. Cu mintea lui pătrunzătoare, el a văzut dintr'o dată tot ce era să se întâmple. Din ceasul acela era sigur că nu ne vom putea menține nici în Dobrogea, nici în Transilvania, nici pe Carpați, că va trebui să sacrificăm Oltenia, Muntenia și că Moldova nu o vom putea salva decât dacă Rușii vor binevoi să ne ajute. Nu excludea ideea de-a ne vedea pe Siret, pe Nistru, la Odesa, sau mai departe, și era sigur că războiul mondial va mai fi lung.

Și D-na Brătianu și Barbu Știrbey și eu am căutat mereu să-l îmbărbătăm, era în zadar, de cele mai multe ori tăcea, din când în când numai ne spunea cu vocea tremurândă de emoție: „Nu, nu, am fost înșelat, nu am să le-o iert niciodată...!"

După vreo două săptămâni și-a revenit în fire, tragedia sa sufletească se sfârșise, și-a redobândit seninătatea și toată bărbăția, pot spune chiar că în urmă a primit loviturile soartei cu mai multă tărie decât noi. Iluziile noastre nu le mai împărtășise, ceea ce se întâmpla intra în prevederile lui, își adaptase obiectivele și speranțele noii întorsături a evenimentelor cu noi imagini ce trebuia să ne facem despre ceea ce era să fie războiul. Când ceasul crizei a sunat pentru fiecare din noi, el de mult ieșise biruitor din frământările sufletului.

În timpul acesta situația pe front devenea din ce în ce mai îngrijorătoare, Nu mai era un război, era mantaua lui Arvinte, când cârpeai într'o parte, se rupea în cealaltă și așa mai încolo. Această perioadă a ținut de la căderea Turtucaiei până la retragerea noastră în Carpați, adică de la 6 Septembrie până la 10 Octombrie. A fost un chin nemaipomenit: într'adevăr, când credeai că situația s'a îmbunătățit în Dobrogea, te pomeneai că ea devine

critică în Ardeal, când veştile erau mai asigurătoare la nord, de-o dată totul se strica la sud. Nu mai ştiai încotro să-ţi îndrepţi privirile şi speranţele. Până la 12 Septembrie lucrurile au mers tot mai rău în Dobrogea, căci după căderea Turtucaiei şi a Silistriei şi după bătălia pierdută de la Bazargic, ne-am retras pe linia vechii fruntarii dobrogene.

Generalul Mackensen, văzând că nu are în faţa lui forţe numeroase că trupele noastre dispun de un armament inferior, că Rusia se lupta pe jumătate, că comandamentul este slab, lipsit de coeziune şi temându-se, pe de altă parte, că de întârzie vom putea trimite întăriri şi schimba această situaţie în favoarea noastră, s'a hotărît să nu ne dea nici o clipă de răgaz, să înainteze imediat, având Cernavoda, podul de pe Dunăre, drept obiectiv principal.

Aşadar, la 13 el începe atacul. Cu toate că trupele noastre au luptat bine, cu toate că brigada sârbească a fost plină de vitejie, lipsa de energie a Ruşilor ne-a silit ca a doua zi, 14 Septembrie, spre seară, să ne retragem din nou, de astă dată pe linia Raşova-Cobadin-Tuzla.

Mackensen nu era nemulţumit. Iar noi nu aveam cuvinte să fim mulţumiţi, căci abia trecuseră două săptămâni de la intrarea noastră în acţiune şi care era rezultatul? La nord înaintarea era aproape oprită, unităţile luate de acolo spre a veni în ajutorul frontului dobrogean împiedicaseră orice posibilitate a unei acţiuni în stil mai mare, potrivit planului iniţial. Legătura între diferitele grupe nu era făcută, sectorul Jiului şi al Oltului erau izolate, singură armata II de la Braşov operase o slabă joncţiune cu armata IV Prezan.

La Jiu, la Sibiu, la Braşov, cu mici variante, stăteau locului. Se făcuseră şi se făceau greşeli, care ne îngrijeau tot mai mult, numai trupele de sub comanda Generalului Prezan, conduse sistematic, în ordine şi cu hotărîre, înaintau încet, dar fără încetare.

La sud, întreg Quadrilaterul anexat după războiul din 1913 era din nou în mâna Bulgarilor, iar acuma pierdusem aproape jumătatea judeţului Constanţa. Mangalia era ocupată de inamic, încă o lovitură a lui Mackensen, şi era ameninţată chiar linia ferată, podul de peste Dunăre precum şi Constanţa.

În faţa acestor perspective, o reexaminare a situaţiei devenea de neapărată trebuinţă şi la 15 Septembrie dimineaţa, Regele a convocat la Scrovişte un al doilea consiliu de război, la care au participat cei trei comandanţi de armată, Culcer, Averescu şi Prezan, Generalul Iliescu şi Brătianu. Discuţia a fost lungă şi aprinsă.

Averescu, de la început, mai puţin rezervat ca prima dată, a formulat o serie de critici, care toate erau săgeţi îndreptate cu vădită ostilitate împotriva lui Iliescu. Pe urmă, invitat să lase la o parte învinuirile şi să expună părerile sale în privinţa viitorului, dânsul a cerut răsturnarea completă a planului de război primit. Retragerea pe vechea graniţă a Carpaţilor la

nord şi ofensiva cu toate forţele laolaltă cu Ruşii, la sud. Generalul Prezan a combătut cu hotărîre această părere, a susţinut menţinerea planului iniţial, sporirea forţelor armatei de nord, spre a învălui pe inamic şi a-l obliga să se retragă după Mureş. O dată ajunşi pe linia Mureşului frontul, fiind considerabil scurtat, dânsul era de părere să ne fortificăm şi să aşteptăm iarna. Iar în Dobrogea, defensivă.

În cele din urmă s'a ajuns la o tranzacţie, o a treia formulă, de fapt era însă tot a Generalului Averescu şi anume: să se continue ofensiva în Ardeal aşa cum se putea, cu forţele reduse şi, în acelaşi timp, să se dea o mare lovitură la sud, să se treacă prin surprindere cu mai multe divizii Dunărea cam în dreptul Giurgiului să se cadă în spatele lui Mackensen, care, prins între două focuri, nu putea decât să capituleze. Aceasta însemna Dobrogea evacuată, Turtucaia răzbunată şi reînceperea ofensivei în Ardeal posibilă în alte condiţii şi în altă atmosferă morală. Plan seducător, dar foarte îndrăzneţ.

Brătianu s'a mărginit să facă câteva obiecţiuni, dar s'a ferit în tot timpul discuţiei să-şi impună vreo părere. Averescu, cum era şi firesc, a fost însărcinat să-şi execute proiectul. În acest scop, a primit, pe lângă armata III, şi comanda trupelor ruso-române din Dobrogea, ca să poată coordona mai bine întreaga acţiune şi i s'au pus la dispoziţie 17 divizii, 10 pe frontul dobrogean, (6 româneşti şi 4 ruso-sârbeşti) şi 7 la sudul Bucureştilor, pentru a trece Dunárea. El fixa regiunea Flămânda ca punct de trecere, iar primele zile ale lui Octombrie ca dată probabilă a începerii operaţiunilor.

L-am văzut pe Brătianu îndată după ce s'a întors de la Scrovişte. Nu aproba hotărîrile luate, le considera absurde: „Ai să vezi ce are să se întâmple! Încercarea e temerară, se poate să nu reuşească, mai probabil va reuşi. Dar va reuşi pentru o clipă, eu am informaţii precise de la Aliaţi că Germanii concentrează mari forţe contra noastră în Ardeal. Dacă nimeni nu mai mişcă nici pe frontul rusesc, nici pe cel francez, era şi de aşteptat să fie astfel. În curând va începe deci un atac puternic la noi şi, în timpul acesta, noi slăbim acest front ca să alergăm în Bulgaria după himere şi gloriole personale. Abia vom fi trecut Dunărea şi mă pot prinde că va trebui să ne retragem ca să scăpăm situaţia peste munţi şi să ne apărăm de primejdia unei invazii. Numai să dea Dumnezeu, să nu fie prea târziu şi să ne pomenim că, alergând de colo până colo, să nu mai fim nicăieri la vreme. Trebuie să mai intervenim la Stavka şi, cu ajutorul Ruşilor, să stabilizăm frontul în Dobrogea. Lucrul nu mi se pare greu, altceva nu este însă de făcut".

Surprins, i-am răspuns: „Dar dacă aceasta îţi este convingerea şi, personal îmi pare şi mie că ai dreptate, de ce nu ai pus piciorul în prag? Era datoria Dumitale!" „Nu, mi-a spus el. Ştii că dinainte de-a intra în acţiune, am luat hotărîrea să nu mă amestec în conducerea operaţiunilor militare. E o răspundere pe care nu am competinţa technică să o iau şi pe care,

prin urmare, conştiinţa mea îmi impune să nu o iau. Orice s'ar întâmpla, de la această hotărîre a mea nu mă voi abate. Obiecţiunile mele le-am formulat, temele mele le-am precizat, au trecut peste, nu am ce face". Am insistat, a dat desnădăjduit din umeri şi a plecat.

Am aflat în urmă că el considera de pe atunci partida pierdută, aceste hotărîri nu aveau pentru el decât o valoare relativă. Ce însemnătate avea în ce parte cârpeai mantaua, dacă era mantaua lui Arvinte? Spre nenorocirea ţării, prevederile lui Brătianu s'au împlinit întocmai. Prima confirmare i-a dat-o însuşi Mackensen. Într'adevăr, la 16 Septembrie, a doua zi după hotărîrile de la Scrovişte, începe un mare atac pe toată linia Raşova-Cobadin-Tuzla, atac de o deosebită violenţă şi care ţine cinci zile, adică până la 21 Septembrie. Trupele noastre, mai bine obişnuite cu lupte, întărite prin rezervele trimise, ajutate de vitejia Sârbilor, de astă dată până la un oarecare punct şi de bunăvoinţa Ruşilor, rezistă minunat. Toate încercările germano-bulgare rămân zadarnice, în cele din urmă, Mackensen, istovit, este silit să înceteze bătălia.

Poziţiile noastre erau neschimbate, dovada era făcută că acest front se putea stabiliza fără prea mari sacrificii. Bucuria noastră nu trebuia însă să fie de lungă durată, celelalte confirmări ale prevederilor lui Brătianu venind unele după altele.

Pe frontul din Transilvania domnea o linişte din ce în ce mai suspectă. De fapt, Falkenhayn, căruia Hindenburg îi încredinţase conducerea acestor operaţiuni, era deja la faţa locului şi îşi lua ultimele dispoziţiuni. Mackensen la sud, Falkenhayn la nord, mare cinste ne făcea Germania, dar mai mult decât oricând eram în drept să ne întrebăm: ce fac Aliaţii noştri?

Adevărul este că nu făceau nimic, se uitau cum se pregăteşte zdrobirea noastră, de la Francezi abia începeau să sosească ceva muniţii şi material de război, cu Ruşii continuau penibile târguieli pentru trimiteri de noi divizii. La Periş, ca şi în guvern, ne întrebam cu înfrigurare ce va face Falkenhayn, pe unde ne va ataca? Marele Cartier îşi făcea încă iluzii asupra însemnătăţii acestei acţiuni, pe care Brătianu nu le împărtăşea nicidecum. Nedumerirea era chinuitoare.

La 26 Septembrie ofensiva germană a început. În momentul acela situaţia trupelor noastre era următoarea: la Jiu, după ce ocupase Petroşanii şi îl reocupasem, acuma acest important centru minier era în mâinile inamicului şi trupele nostre erau de fapt pe linia vechii fruntarii. La Olt, de asemenea, era tot în faţa Sibiului şi, în regiunea între graniţă şi acest oraş, armata a doua trecuse de Făgăraş, dar tot rămânea un spaţiu gol între ea şi armata I. În fine, armata lui Prezan trecuse de Odorhei şi căuta să înainteze la sud spre Sighişoara, la nord prin Gurghiul spre Reghinul Săsesc. Toate aceste armate aveau unităţile lor reduse prin diviziile mereu trimise în Dobrogea şi, acuma în urmă, prin cele date lui Averescu, ca să poată îndeplini proiectul său de trecerea Dunării.

În urmă am cunoscut planul lui Falkenhayn, care era simplu şi logic: frontul nefiind bine închegat, urma să atace armatele române pe rând şi să le arunce unele după altele în trecătorile Carpaţilor. Trebuie să recunoaştem că acest plan l-a executat de minune, cu o energie, cu o iuţeală şi mai cu seamă cu o îndrăzneală uimitoare.

Bătălia de la Sibiu începe la 26 Septembrie, la 29 era pierdută, diviziile noastre se retrăgeau în defileul Oltului. În general, luate în parte, trupele se bătuseră bine, comanda însă a fost deplorabilă, Generalul I. Popovici s'a dovedit demnul camarad de arme al lui Basarabescu, Aslan şi Teodorescu. Şi, curios lucru, acest general se bucura în timp de pace de o reputaţie atât de bună, încât atunci când a fost vorba de înaintarea lui a întrunit – lucru fără precedent – unanimitatea voturilor consiliului superior. Toţi ceilalţi generali mai avuseseră câte două, trei voturi contra, singur Popovici se bucurase de privilegiul unanimităţii. Încă o dovadă că nu ştiinţa de carte este în timp de război principala însuşire a unui comandant, ci energia, sângele rece, sufletul.

În schimb, acolo s'a distins îndată un om care la declararea războiului era un simplu colonel fără de pretenţii, la Drăgăşani, Traian Moşoi. Ardelean dimprejurul Braşovului, fost ofiţer în armata austro-ungară, venit pe urmă în regat, Colonelul Moşoi, prin dimensiunile lui fizice, prin veselia, prin neîntrecuta sa poftă de mâncare, era considerat mai mult ca un fel de personaj hazliu, de simpatic Moş Teacă, decât ca un ofiţer de seamă. Şi totuşi, Moşoi trebuia să se distingă în tot timpul războiului şi să rămână în istoria unităţii neamului ca un erou aproape legendar.

Fără să iau, fireşte, apărarea Generalului Popovici, trebuie totuşi să recunosc că apărarea armatelor sale s'ar fi putut prelungi, dacă situaţia lor nu ar fi fost îngreunată de două împrejurări: prima a fost atacul peste munţi al alpinilor bavarezi, care, cu o dibăcie neîntrecută, au izbutit, trecând prin locurile cele mai neaşteptate, să cadă de-o dată în spatele diviziilor noastre ce luptau dincolo de Turnul-Roşu; şi, a doua, nesosirea la timp a ajutorului armatei a doua. Într'adevăr, când situaţia grupului de la Olt a devenit critică, Marele Cartier General a ordonat armatei a doua să înainteze de la Făgăraş spre Sibiu, de-a lungul Oltului şi să cadă în flancul trupelor germane. Din nefericire, Generalul Crăineceanu a executat acest ordin şi fără repeziciune şi fără energia cerută. Când a sosit, era prea târziu, armata I era bătută, greşeala numirii lui Crăiniceanu îşi dădea roadele. În memoriile sale, Mareşalul Mackensen a mărturisit pe urmă că rareori în viaţa lui a trecut prin agitaţii mai mari decât atunci, fiindcă era conştient de pericolul ce îl ameninţa şi din minut în minut se aştepta la o nenorocire.

Emoţia noastră la Bucureşti era însă relativă, fiindcă aveam cu toţii ochii aţintiţi spre Flămânda şi speram – cel puţin unii din noi – că de acolo ne va veni mântuirea. Toate pregătirile erau terminate şi la 1 Octombrie Averescu începe să-şi pună în execuţie planul. Mackensen trebuia lovit

din două părţi de-o dată, armata ruso-română de pe frontul Raşova-Cobadin-Tuzla trebuia să atace cu toată puterea pentru a-l îndemna să-şi concentreze în acea direcţie toate rezervele şi, în timpul acesta, să treacă Dunărea, să îi cază în spate şi să-i taie retragerea.

Atacul pe frontul dobrogean a mers destul de bine, la Amzacea am avut chiar un succes, am înaintat în mai multe puncte, dar de spargerea frontului inamic nici nu era vorba, iar pierderile noastre au fost mari.

La Flămânda, în schimb, a fost un adevărat dezastru. Am reuşit în noaptea de 1 Octombrie să surprindem pe vrăjmaş, să aruncăm podul şi să începem trecerea trupelor, iar în dimineaţa zilei de 2 Octombrie, două divizii erau pe teritoriul bulgar şi înaintau fără nici o rezistenţă serioasă în direcţiunile orânduite de Averescu. La cartierul lui Mackensen domnea consternarea, la noi bucuria începuse să se manifesteze, se vorbea deja de o mare victorie, se lăuda priceperea şi dibăcia lui Averescu.

Abia avusese această veste bună timpul să se răspândească şi de-o dată aflăm că ofensiva de la Flămânda s'a oprit, că trupele ce au trecut Dunărea se înapoiază în grabă pe malul românesc, că sunt mari pierderi şi că s'a renunţat la întreaga operaţie. Ce se întâmplase?

Când lucrurile mergeau mai bine, de-o dată ne-am pomenit că îşi face apariţia flota austro-ungară, care de la începutul războiului era blocată în canalul Perşina, şi că începe să bombardeze podul. Cu alte cuvinte, de unde până atunci credeam că vom tăia noi retragerea armatei lui Mackensen în Bulgaria, acuma ne găseam noi ameninţaţi — şi ameninţaţi serios — că ni se taie comunicaţia cu trupele ce trecuseră Dunărea. Pe de altă parte, o ploaie groaznică de două zile transformase lunca de la Flămânda într'o băltoacă, în care se înfundau tunurile şi căruţele, de unde nimeni nu mai putea ieşi, iar aeroplanele germane evoluau fără încetare în jurul podului, ne bombardau neîncetat, ne paralizau mişcările şi ne pricinuiau grave pierderi, noi fiind lipsiţi de orice apărare aeriană efectivă.

Ce e drept, Averescu şi-a dat repede seama de pericol şi nu a mai stăruit în executarea planului său. După ce criticase pe toată lumea şi luase faţă de toţi aere de superioritate, iată că şi el se arătase uşuratec în execuţia propriilor sale planuri. Nici ieşirea flotei austro-ungare de la Perşina, nici lipsa oricărei apărări împotriva avioanelor în jurul podului nu erau permise. Dealtminteri, să fi vrut şi nu puteai continua o ofensivă la sud, fiindcă mantaua lui Arvinte continua, ştiri din cele mai îngrijorătoare venind de la nord.

Prevederile lui Brătianu se îndeplineau în toate amănuntele lor. Falkenhayn, după ce aruncase armata I în defileurile Oltului, înainta cu repeziciune prin Făgăraş spre Braşov; Crăiniceanu, zăpăcit, îi opunea o rezistenţă slabă. Dacă noi mai întârziam să ne ţinem în jurul Flămândei, riscam să fim nimiciţi în jurul Braşovului şi să ne găsim ameninţaţi cu o invazie a inamicului tocmai în strâmtorile care deschideau drumul cel mai scurt spre Bucureşti.

Nu mai era o clipă de pierdut, trebuia să alergăm repede acolo unde primejdia era mai mare. Tot ce s'a mai putut scăpa din forţele de la Flămânda a fost deci pornit în direcţia Braşov-Câmpulung. Cum era şi firesc, descurajarea noastră era mare, speranţele legate de Flămânda pierdute, primeam o lovitură după alta. Nici nu aveam vreme să ne mai desmeticim, cu atâta iuţeală ne veneau izbiturile din toate părţile. Şi acuma, peste toate celelalte, şi Bucureştii erau ameninţaţi. Mărturisesc că eu, cunoscând pe Crăiniceanu, eram cu deosebire neliniştit şi aveam dreptate.

Victorioşi, dar fără folos, la Porumbacu, bătuţi la Şinca şi la Ţânţaru, ne retrăseserăm necontenit şi, de cele mai multe ori în dezordine, de la 1–7 Octombrie, când forţele noastre erau concentrate în jurul Braşovului şi în aşteptarea unei mari bătălii. Lupta a fost crâncenă, deşi prima zi trupele, fără coeziune între ele, au rezistat totuşi destul de bine. A doua zi lucrurile au mers, încă, din rău în mai rău. Spre seara de 8, ne retragem spre vechea fruntarie şi la 9 Octombrie Falkenhayn intră triumfător în Braşov. Crăiniceanu îşi pierduse cu desăvârşire capul, armata lui nici nu mai ştia încotro să o apuce, era lăsată în voia ei. Ceea ce trebuia să se întâmple, se întâmplase, i s'a luat de astă dată definitiv comanda, dar ce folos! Averescu a primit însărcinarea să ia din nou conducerea armatei II, pe care a păstrat-o până la sfârşitul războiului.

Falkenhayn putea fi mândru, îşi îndeplinise întocmai planul, în mai puţin de două săptămâni azvârlise înspre vechea graniţă armatele I şi II, nu mai rămânea decât armata IV pentru ca tot Ardealul să fie eliberat de trupele române şi pentru ca Românii să fie reduşi a se apăra la hotarul ţării lor.

Gloria lui Mackensen era întunecată, cei doi mari căpitani germani îşi disputau laurii pe spinarea sărmanei Românii. În faţa unei atari situaţii, evident că armata IV nu îşi putea menţine poziţiile, ea trebuia în mod automatic să se retragă. Această retragere era cu atât mai dureroasă, cu cât ea tocmai înainta victorios şi ajunsese să-şi deschidă calea spre câmpia Transilvaniei. Dar, în schimb, generalul Prezan a ştiut să execute şi această retragere spre vechea graniţă liniştit şi metodic, hărţuind mereu pe inamic fără pierderi inutile şi în cea mai desăvârşită ordine. Hotărît, cu cât trecea vremea, cu atât Prezan se impunea mai mult. De la începutul războiului era singurul care nu făcuse nici o greşeală, care înregistrase numai succese şi, mai ales, singurul care îşi avea cu adevărat trupele în mână. La el fiecare unitate ştia ce trebuia să facă şi legătura între diferitele unităţi a fost realizată din primul moment. Pe de altă parte, modestia contrasta simpatic cu zgomotoasa reclamă din jurul lui Averescu. În schimb, ceilalţi comandanţi de armată se arătaseră mai prejos de aşteptările generale, nu mai vorbesc de Generalii Aslan şi Crăiniceanu. Dar nici Culcer, nici chiar Averescu nu se dovediseră la înălţimea reputaţiei lor. Generalul Culcer, care trecea în timp de pace drept un militar de valoare, se arătase slab, fă-

ră vlagă, de un pesimism care demoraliza pe toţi cei ce îi erau în subordine, şi incapabil să-şi supravegheze bine unităţile şi să dea din vreme sancţiunile cuvenite. Orice alt comandant ar fi intervenit după incoherenţa primelor lupte din jurul Sibiului, ar fi restabilit ordinea în comandamente. Era vădit că nu putea fi menţinut într'un post de mare răspundere.

Generalul Averescu, desigur, nu putea fi asemuit cu Generalul Culcer, avea cunoştinţe militare serioase, era meticulos în pregătirea mişcărilor sale, se bucura de un netăgăduit prestigiu pe lângă ofiţeri şi de o reală popularitate printre soldaţi, dar făcuse greşeli şi, mai cu seamă, se dovedea tot mai mult stăpânit de ambiţii politice şi preocupat de suscese personale, două periculoase cusururi pentru un comandant de oştire în faţa inamicului.

Uneori grandomania lui lua chiar forme naive, aşa, spre pildă, îmi aduc aminte că la câteva zile după vestitul atac al avioanelor germane asupra Bucureştilor, atac care pricinuise moartea a câtorva sute de locuitori paşnici, femei şi copii, mi s'a adus la cenzură o telegramă pe care Generalul Averescu mă ruga să o transmit prin telegrafie fără fir. Spre marea mea surprindere, văd că telegrama era adresată lui Mackensen şi că, printr'însa, referindu-se la relaţiunile personale ce avuseseră pe vremuri la Berlin, Averescu cerea Mareşalului german să înceteze a mai bombarda capitala ţării. Bineînţeles i-am înapoiat telegrama comunicându-i că nu-i pot da curs, fără să ştiu dacă înaltul nostru comandament admite ca un general român să corespondeze în timp de război cu inamicul. Dar surprinderea mea a fost şi mai mare când mi s'a povestit originea acestei telegrame. Se vorbea în faţa lui de grozăvia atacului de la 12 Septembrie, 30 Octombrie şi atunci Averescu a spus pur şi simplu: „Staţi, eu cunosc bine pe Mackensen de la Berlin. Am să-i telegrafiez, să îi arăt că nu e admisibil să bombardeze aşa un oraş neîntărit şi sper că va ţine seama de apelul meu". Distrugătorii catedralei de la Rheims şi ai bibliotecii de la Louvain, capitulând în faţa prieteniei Mackensen-Averescu, ce delicioasă naivitate! Dealtminteri, Averescu este în genere un foarte ciudat amestec de logică şi de naivitate, de îndrăzneală şi de şovăire, de perfidie şi de sinceritate. Este chiar imposibil să fixez adevărata lui fizionomie, fiindcă nu ştii — şi cred că nu ştie nici dânsul — care din aceste umbre, sau din aceste lumini, va precumpăni în sufletul lui la un moment dat.

Oricum, ne găseam acuma în faţa unei noi situaţii: nu mai era vorba de înaintarea în Ardeal, era vorba de apărarea graniţelor ţării, de oprirea invaziei inamice, şi pentru Marele Cartier şi pentru noi, guvernul, erau învăţăminte de tras şi de luat. De ele s'a şi ocupat imediat Brătianu, de-acuma tot mai senin şi tot mai hotărît.

Fig. 2: Regele Ferdinand în vremea războiului întregirii

CAPITOLUL DOUĂZECI ŞI ŞASE

APĂRAREA ÎN CARPAŢI
MOARTEA LUI NICU FILIPESCU

Cum este şi firesc în asemenea împrejurări, înfrângerea noastră în Ardeal a dezlănţuit o frutună de critici. Marele vinovat era în primul rând Brătianu, în al doilea rând Iliescu, fiincă făcuse un plan greşit şi se arătase pe urmă incapabil să conducă operaţiunile, Brătianu fiindcă îi încredinţase o misiune care depăşea capacităţile lui. Cu tot dezastrul de la Flămânda, în opinia publică continua să domnească credinţa că dacă comanda supremă s'ar fi dat lui Averescu, nimic din toate acestea nu s'ar fi întâmplat. Opoziţia, care până atunci tăcuse, ridica din ce în ce mai mult capul, îndeosebi în jurul lui Take Ionescu criticile deveneau acerbe. Iliescu era sfâşiat, Brătianu nu era cruţat şi Averescu era proslăvit. Cercurile germanofile aveau o atitudine mai rezervată, lozinca lor era: cu sau fără Iliescu, tot acolo trebuia să se ajungă, era o naivitate să ne închipuim că putem ţine piept armatei germane, de aceea nu erau decât două soluţii: neutralitatea până la capăt, sau intervenţia alături de Puterile Centrale. Războiul legat de Aliaţi era din principiu o nebunie, lucrul se adeverise, nimic mai firesc. Dar toate acestea, spre deosebire de naţionaliştii lui Take Ionescu, erau spuse mai mult în taină, îndrăzneala lor trebuia să se afirme abia mai târziu.

Cu cât trece timpul, cu cât ies mai bine la iveală documentele din diferitele tabere cu cât se aşterne perspectiva vremurilor, scriitura din jurul faptelor, patimile legate de orice acţiune omenească, cu atât aceste învinuiri apar mai neîntemeiate.

Întâi, planul de acţiune nu era opera lui Iliescu, era rezultatul consfătuirilor cu marele comandant aliat, îndeosebi cu Joffre. Lumea este aproape unanimă azi în a recunoaşte că dacă el s'ar fi executat, nu numai că situaţia ar fi fost cu totul alta pe frontul nostru, dar că războiul mondial în genere ar fi luat o altă înfăţişare. Ceea ce s'a întâmplat doi ani mai târziu la Salonic se putea întâmpla încă din 1916, pe şi prin frontul român. Dacă planul nu se executase, vina nu era a lui Iliescu, şi mai puţin încă a lui Brătianu, numai ei ştiu cât au intervenit, cât s'au rugat, cât au stăruit pe lângă Aliaţi.

În al doilea rând, cred în inima şi conştiinţa mea că acuzaţia împotriva lui Iliescu că a făcut numai greşeli în felul cum a condus operaţiile cât timp a stat la Marele Cartier şi, prin urmare, că el poartă vina celor întâmplate, este o nedreptate. Nu contest că s'au făcut greşeli, dar contest că aceste greşeli au fost adevărata cauză a înfrângerilor ce am suferit. Sunt convins, absolut convins, că fără aceste greşeli chiar, am fi ajuns tot la acelaşi rezultat. Într'adevăr, de vreme ce planul pe care totul se baza nu a fost executat de Aliaţi, de-o dată ce au fost lăsaţi în vânt, tot ce s'a întâmplat era fatal, era de neînlăturat, oricâte sforţări s'ar fi făcut, oricâtă pricepere ar fi avut acei de la Marele nostru Cartier General.

Eram prin forţa împrejurărilor, sau mai bine zis, prin vina Aliaţilor, puşi într'o situaţie ce nu se putea nici apăra, nici salva. Să aruncăm o privire oricât de superficială asupra hărţii, să privim lungimea frontului, promontoriul pe care îl forma Muntenia, posibilitatea, uşurinţa ce oferea inamicul de-a ne ataca din două părţi de-odată, să consultăm datele statistice, să vedem numărul diviziilor de care dispuneam şi de care puteam dispune şi să ne întrebăm atunci dacă, reduşi la singurele noastre mijloace, puteam scăpa Muntenia şi evita invazia ei?

La aceste întrebări nu se poate închipui cinstit decât un singur răspuns, NU! Şi atunci, ce a fost oare pentru noi această primă parte a campaniei, decât un război de cârpeli, mantaua lui Arvinte în toată tragica ei oroare? Sunt gata aci să admit că Iliescu nu a cârpit întotdeauna cu îndemânare lucrurile, că în cutare caz ele s'ar fi putut cârpi mai bine, dar tot cârpeli rămâneau şi cu cârpeli nu se salvează o asemenea situaţie, se prelungeşte numai o agonie. Mi se pare chiar că în condiţiile în care ne aflam, prinşi între două focuri, rău înarmaţi, părăsiţi de Aliaţi, trădaţi de Ruşi, am făcut o sforţare care, luată în generalitatea ei, merită admiraţia.

Cusurul, marele nostru cusur naţional de a ne ponegri întotdeauna pe noi înşine, a contribuit şi aci ca noi să ne fi prezentat singuri în faţa lumii şi în chip nemeritat sub o lumină nefavorabilă şi adânc nedreaptă. Încă o dată, toate acestea le spun mai mult întru apărarea Marelui nostru Cartier, decât a lui Iliescu personal. Recunosc că dânsul nu a ştiut să-şi sporească, necum să-şi menţină prestigiul la Periş, el continua să fie înconjurat de clica care i-a făcut atât rău şi în timpul neutralităţii, continua să facă cu ei mese care puteau uşor fi luate drept petreceri. Lucrul s'a aflat, lumea a început să murmure: „Cum, armata este sfâşiată, ţara este în primejdie şi Iliescu chefuieşte!“ În loc să-şi schimbe felul de viaţă, a continuat-o şi repede a devenit prin asemenea absurdităţi cu desăvârşire odios.

Pe de altă parte, prin această lipsă de autoritate morală el nu mai era în măsură să inspire comandanţilor de armată şi de unităţi nici respectul nici încrederea indispensabile unei bune şi unitare conduceri a operaţiunilor de război. Nu mai vorbesc de Averescu, dar şi ceilalţi ofiţeri superiori sau îl criticau violent, sau nu îl mai luau în serios. Vădit, Iliescu nu putea

rămâne în capul oştirii, dar nu din cauza greşelilor lui de comandament, ci din cauza inadmisibilei sale purtări personale. Este chiar ciudat că analizând obiectiv această perioadă a războiului, singura greşeală reală ce se poate imputa înaltului nostru comandament pare a fi numai Flămânda şi aceea nu era a hulitului Iliescu, ci tocmai a lăudatului Averescu. Da, în perspectiva nepărtinitoare a evenimentelor, Flămânda ni se înfăţişează azi ca o greşeală, ca o confirmare deplină a raţionamentului lui Brătianu după consiliul de război de la Scrovişte. Dar atunci acest adevăr nu apărea decât câtorva, lumea era sub sugestia unor alte credinţe, ce nu puteau fi schimbate.

Brătianu se gândi deci de pe atunci să înlăture pe Iliescu, desemnarea unui înlocuitor nu era însă uşoară. Mai ales după Flămânda, Averescu nu îi inspira încredere de aceea înclina mai mult pentru Prezan. În cele din urmă hotărî să mai amâne câteva zile luarea unei deciziuni, spre a se consulta cu Generalul Berthelot, care era pe drum şi a cărui sosire se aştepta. Deocamdată s'a decis apărarea cu orice chip şi cu orice preţ a liniei Carpaţilor şi s'au luat toate măsurile în consecinţă. Frontul dobrogean fiind oarecum stabilizat, ne puteam concentra mai lesne forţele pe frontul de nord. Dar bineînţeles şi aici nu puteam singuri face faţă situaţiei, sprijinul Ruşilor ne era indispensabil. Prin toate mijloacele Brătianu căuta deci a-l obţine, sforţările lui au rămas însă zadarnice. Alexeieff de la Stavka ne propunea să părăsim imediat Oltenia şi Muntenia de Vest, să ne stabilim pe o linie care ar trece prin Dorna-Cic-Sereda-Braşov-Bucureşti-Constanţa, să concentrăm grosul trupelor noastre înspre Cic-Sereda-Braşov, spre a împiedica inamicul să spargă frontul în sudul Moldovei şi să ameninţe sudul Basarabiei.

În vederea realizării acestui scop, generalisimul rusesc mergea până a ne propune să întindă frontul său spre sud, pentru ca o parte a trupelor Generalului Prezan, devenind astfel disponibile, să poată întări mai bine sectorul Oituz-Ghimeş, pe care se temea ca Falkenhayn să nu-l străpungă. Şi încă aceasta era formula întrebuinţată de Alexeieff pentru a ne mai îmbărbăta puţin, sau pentru a scăpa de stăruitoarele noastre cereri de ajutor. Faţă de ceilalţi, Alexeieff vorbea altfel, îşi dezvăluia tot gândul, nu se sfia să spună că singura soluţie este reducerea frontului apărării Carpaţilor, Trotuşului, Siretului şi al Dunării până la Marea Neagră.

Trebuia multă tărie sufletească ca să suporţi şi aceste lovituri, soarta era cu adevărat necruţătoare faţă de România. Brătianu, după ce se sfătui cu Regele, hotărî să facă o ultimă încercare la Ruşi, un apel suprem al Regelui către Împăratul Nicolae personal. Această misiune a fost încredinţată Colonelului Paul Angelescu, un aghiotant care se bucura de încrederea suveranului şi care de câtva timp lucra la Marele Cartier de la Periş.

În acelaşi timp Brătianu hotărî cu Regele să convoace oamenii de partid spre a examina cu ei situaţia şi a-i ruga din nou, având în vedere gravi-

tatea situaţiei, să lase de-o parte criticile şi să formeze cu toţii un guvern naţional, „unitatea sacră“. Convocarea a avut loc în ziua de 10 Octombrie la Palatul Regal din Calea Victoriei.

În sfârşit, pentru a ridica moralul trupei, fireşte scăzut în urma atâtor înfrângeri şi atâtor nenorociri, Regele a adresat o nouă proclamaţie către oştire, prin care cerea armatei să-şi încordeze toate puterile spre a apăra hotarele strămoşeşti şi a scăpa ţara de cotropirea inamică. Această proclamaţie avea de scop să mai îmbărbăteze şi lumea civilă, a cărei îngrijorarea sporea în fiecare zi şi trebuia cu orice chip împiedicată să ia formele unei adevărate panici.

În mijlocul acestor dramatice împrejurări, moare Nicu Filipescu.Pe mine, care eram unit de dânsul prin apropiate legături de familie şi care păstrasem cu tot antagonismul nostru politic o vie afecţiune pentru el, această moarte, deşi aşteptată, m'a tulburat adânc şi mărturisesc că dacă nu ar fi decât aceste consideraţiuni de ordin personal, nu m'aş întinde asupra ei în rândurile de faţă. Dar dispariţia în mijlocul însuşi al furtunii a unuia din principalii propovăduitori ai războiului, avea ceva simbolic şi cu deosebire tragic, care nu putea să nu izbească puternic imaginaţia publică.

Unii — şi erau mulţi atunci — îl fericeau. „Bine de el, a scăpat de blestemul de-a vedea unde a ajuns sărmana şi mult iubita lui ţară!“ Alţii, fără milă, nu se sfiau să spună: „Ba rău că a murit, trebuia să trăiască acuma mai mult decât oricând, trebuia să trăiască şi să vază cu ochii lui unde ne-a dus nebunia sa! Noi, sărmanii, rămânem în vâltoarea focului deslănţuit, iar el şi-a găsit o nemeritată scăpare într'o moarte venită tocmai la timp“. Prea puţini îşi ziceau că aceste înfrângeri sunt trecătoare, că în cele din urmă izbânda va fi a noastră, că visul ni se va împlini şi că în ziua cea mare sărmanul Filipescu nu va mai fi aci ca să se bucure cu noi de acea Românie Mare pe care o dorise din toate puterile sufletului său de sincer, curat şi înflăcărat patriot. Şi, lucru ciudat, mai nimeni nu îl plângea pe acest om care în viaţă stârnise atâtea simpatii şi fusese înconjurat de atâtea devotamente. Durerile obşteşti erau aşa de mari, încât nu mai era loc în sufletul oamenilor pentru dureri individuale, în plus faţă de înfrângerile ceasului exista atunci un substrat de ură ce clocotea nemărturisit în fiecare. Poate şi una şi alta, nu ştiu nici azi, nu îmi dau bine seama. Dar astfel părea a fi psihologia oamenilor.

Când am sosit la el acasă se prăpădise numai de câteva minute. De mai mult timp era aproape mereu într'o stare de comă, trecea prin alternative de luciditate şi prostraţiune. Se pare că nu prea suferise, tragedia situaţiunii noastre militare îi era în cea mai mare parte necunoscută, providenţa şi grija familiei îl scutise de această ultimă sfâşiere sufletească. Casa era aproape goală, puţini prieteni, bătrâna sa mamă, Coana Asica Filipescu, se văita că Dumnezeu o lăsase să trăiască până la 89 de ani ca să vadă murind pe unicul ei copil.

Pe cer aeroplanele germane roteau deasupra oraşului şi zgomotul bombelor ce izbucneau dădeau întregii scene o şi mai lugubră înfăţişare. După câteva zile l-am dus la mormânt, oficialităţile, devotaţii politici, miniştrii aliaţi, lume puţină. Până la cimitir rândurile s'au rărit cu totul, se anunţase venirea unei noi escadrile germane, care a avut însă până la urmă involuntara decenţă să nu tulbure liniştea funebrului cortegiu.

Nu voi uita niciodată atitudinea mulţimii de-a lungul parcursului, mulţi nu se descopereau ostentativ şi aproape pe toate feţele se citea o ură nestăpânită, căci trecea omul războiului, adică al durerilor de azi, lumea nu i-o ierta nici pe pragul mormântului deschis. Şi totuşi, câtă nedreptate! Filipescu luptase din răsputeri pentru cel mai nobil vis al neamului şi visul era în ajunul înfăptuirii lui. Dar mare nedreptate nu a fost atunci, ea este acuma şi ea va dăinui de-a pururea în veacul veacurilor — Filipescu nu a avut fericirea să vază România Mare. Ceea ce a fost dar atâtora să trăiască, chiar acelora ce nu au dorit-o, ce nu au crezut în ea, soarta nemiloasă a refuzat-o lui Nicu Filipescu. Aceasta este o mare, o strigătoare nedreptate, în faţa ei nu te poţi opri să rămâi şi mâhnit şi nedumerit.

Ce ciudată soartă a avut acest om. Nu cred să se fi adeverit pentru nimeni mai bine decât pentru el vechea zicătoare: „Până nu moare, să nu zici niciodată despre un om că a fost fericit". Într'adevăr, până în ajunul morţii nimic nu a părut mai fericit decât soarta lui Nicu Filipescu, care fusese înzestrat cu toate darurile şi cunoscuse toate izbânzile. Era frumos şi seducător, inteligent şi vorbea bine, scria cu talent, era capabil de muncă şi de energie, mânuia deopotrivă ironia care pe nesimţite surpa, şi vehemenţa care biciuieşte fără milă; avea simţul realităţilor, care de cele mai multe ori sunt triste, dar sufletul său, străin de orice melancolie, ştia să le biruie printr'un optimism organic şi printr'o comunicativă veselie.

Dealtminterea, toate îi reuşiseră în viaţă. Era bogat, deci la adăpostul nevoilor şi în măsură să-şi satisfacă toate gusturile, purta un nume mare într'o Românie în care prestigiul boieriei nu dispăruse încă şi în care îţi mai asigura, dacă nu privilegii formale, în orice caz indiscutabile prerogative morale. Cuprins de patima politică, deşi lipsit de ambiţii, cel puţin de ambiţii mărunte şi vulgare, culesese fără greutate şi aproape fără să o vrea, toate onorurile şi toate satisfacţiile pe care politica le poate asigura unui om. Fusese parlamentar ascultat, adversar temut, ministru capabil, şef de partid iubit, şi mai presus de toate, exercitase aproape 30 de ani în viaţa partidului conservator o indluenţă covârşitoare, care adesea părea împinsă până la capriciu şi până la fantezie. Socotindu-se printr'un aristocratic atavism mai presus de contingenţele banale, nesimţindu-se obligat să ţie seama de nimic şi de nimeni, înălţase pe cine voise, răsturnase pe cine nu îi plăcuse. Se jucase biruitor cu oamenii şi cu împrejurările. În această viaţă plină de zbucium şi de patimi, bogată în atâtea contradicţii, în atâtea frământări de multe ori inutile, câteodată chiar regretabile, în mijlocul unor

concepţii retrograde şi a unor idealuri perimate, Filipescu avusese însă ceva neîntinat, ceva sfânt, ceva ce trebuiau să îi recunoască şi cei mai înverşunaţi adversari: o credinţă nestinsă în întregirea neamului său.

Cu toate biruinţele momentului, restul vieţii lui era discutabil. Succesele conservatorismului erau aparente şi trecătoare, cele mai multe din idealurile pe care le reprezenta, valul crescând al democraţiei le cotropea şi le nimicea. Filipescu era apostolul convins al colegiilor restrânse, când votul universal triumfa; Filipescu era apărătorul îndărătnic al proprietăţii mari, în ajunul zilei în care expropierea era chemată să prefacă din temelie aşezământul nostru agrar şi social.

Pe de altă parte, în faţa neastâmpărului bolnăvicios al tânărului Filipescu, bătrânul Lascăr Catargiu spusese despre el încă de la începutul carierei sale: „Multe pozne are să ne mai facă băiatul acesta!“ Şi, de fapt, viaţa politică a lui Nicu Filipescu se dovedise o neîntreruptă adeverire a acestei prevestiri pornită din psichologica intuiţie a boierului sfătos şi şiret de la Golăşei.

În destrămarea, întâi, şi în distrugerea pe urmă a partidului conservator, nimeni nu are o răspundere mai mare decât Filipescu. Prin impulsivităţile lui l-a sfărâmat în bucăţi, prin neputinţa sa de a se adapta vremurilor noi, prin rezistenţa sa împotriva cerinţelor timpului, l-a scos din viaţa publică a României. O bună gospodărie la ministerul de război şi înfiinţarea liceului militar de la Mânăstirea-Dealului nu puteau compensa gravitatea consecinţelor unor asemenea defecte şi unor asemenea vinovate greşeli.

Cariera lui Filipescu fusese zgomotoasă, pe alocuri strălucită, dar era vulnerabilă şi în definitiv negativă. În afara, însă, şi oarecum deasupra acestei activităţi în domeniul politicii interne, Nicolae Filipescu desfăşurase şi o altă activitate naţională. Încrezător în întregirea neamului, el închinase acestui ideal tot sufletul şi tot entuziasmul temperamentului său înflăcărat. Nu ştia când va veni ceasul unirii de veacuri aşteptat, şi nu aceasta îl preocupa. Pentru el chestiunea naţională nu era un prilej de reclamă personală, sau de meschine ambiţiuni, el ştia că ceasul acesta va suna cândva, că până atunci milioane de fraţi suferă peste munţi un jug apăsător, că singura lor mângâiere este aci, în vechiul Regat, că de la dânsul ei aşteaptă o mână de ajutor, la nevoie un sfat, la o răspântie politică îndemnul care te călăuzeşte, speranţa care te susţine.

Şi aproape treizeci de ani nu a fost mişcare în Ardeal în care Filipescu să nu fi fost amestecat, nu a fost durere peste munţi pe care Filipescu să n-o fi împărtăşit, nu a fost conducător care să fi venit la Bucureşti şi care să nu fi găsit larg deschisă inima, casa şi punga lui Filipescu. Aproape treizeci de ani, de câte ori în Regat avea loc vreo manifestaţie naţională, vreo afirmare publică a revendicărilor noastre cu privire la Ardeal, numele lui Filipescu trebuia să apară.

Mi-a fost dat în tinereţele mele să fac o călătorie în Ardeal cu Nicu Fi-

lipescu, când am fost împreună la serbările asociației din Sibiu, în vara anului 1905. Am văzut emoția care într'una îl stăpânea, călca cu evlavie fiecare petec al acestui pământ scump, vorbea de ziua dezrobirii cu o elocință mișcătoare și fericea generațiile ce vor trăi acele vremuri de glorie.

Pe când mulți oameni politici se sfiau să dezvăluie adevăratele lor gânduri și adevăratele simțăminte, de teama relațiilor noastre oficiale cu Austro—Ungaria și a neajunsurilor pe care o atare atitudine ar fi putut să o aibe asupra carierei lor parlamentare sau ministeriale, Filipescu singur, aproape singur, ținea ca toată lumea să știe că între vanitățile trecătoare ale unei ascensiuni politice normale și între mulțumirea sufletească de a sluji fără onoruri imediate o cauză superioară și permanentă, el unul nu sta nici o clipă la îndoială. Iar atunci când războiul mondial a izbucnit, când a apărut posibilitatea ca visul secular să se înfăptuiască chiar în zilele noastre, să-l vedem cu ochii noștri, să trecem noi, noi, nu nepoții și strănepoții noștri Predealul fără graniță și tricolorul român să fâlfâie de-a pururea până dincolo de Arad, de Timișoara și de Oradea, Filipescu a fost cuprins de o adevărată frenezie. A cerut intrarea în acțiune imediată, nu a mai vrut să ție seama de nici o considerațiune, s'a azvârlit într'o propagandă deșănțată. Prin excesele ei, prin inoportunitatea ei momentană a tulburat politica oficială, a încurcat adesea prevederile celor ce, purtând răspunderile statului, nu la era îngăduit nici să disprețuiască realitățile, nici să nesocotească anume precauțiuni.

Dar cine i-ar putea imputa lui Filipescu nerăbdarea și neastâmpărul său din anii neutralității? Ele erau urmarea logică a tot trecutului său și, cine știe, poate chiar ceva mai mult, tainica sa presimțire că zilele îi sunt numărate, teama lui lăuntrică și inconștientă că dacă se întârzie, el, numai el, nu va mai apuca ceasul cel sfânt al dezrobirii mântuitoare.

Așa s'a și întâmplat, Filipescu a murit prea devreme. A cunoscut clipele întunecate ale înfrângerilor nemeritate, nu a văzut lumina orbitoare a visului integral realizat. Sărmanul Filipescu, de ce va fi trăit el viața întreagă cu iluzia înșelătoare a unei fericiri, nu numai că nu a fost un fericit, el a fost și va rămâne în istorie marele nefericit al zilelor de înfăptuire ale României întregite. Iar viața lui, curmată prea de timpuriu și lipsită de această firească răsplată a strădaniilor lui de decenii, din ce în ce mai mult fără rost, ne apare neînțeleasă și nedreaptă. Prin aceasta parcă se cuvine ca în fața mormântului său orice Român să se încline cu o deosebită înduioșare și cu o îndoită emoțiune. Slaba și postuma alinare a unei strigătoare nedreptăți!

Nu este vorba, acuma legenda l-a luat în stăpânirea ei. Beneficiind de nedreptatea soartei și a morții lui, i se exagerează rolul, i se idealizează figura. Dacă va continua, se va transmite generațiunilor viitoare o imagine cu totul inexactă, cu totul convențională. Că Filipescu a jucat un rol frumos, că a fost unul din susținătorii cei mai aprigi ai înfăptuirii idealului

nostru național, nu mai încape nici o îndoială. Că prin aceasta se cuvine ca neamul românesc întreg să-i păstreze o duioasă și recunoscătoare amintire, desigur. Dar să-l așezi alături de Brătianu, este să pierzi cu desăvârșire simțul proporțiilor. Că Filipescu a fost un fel de apostol, este iarăși o exagerație, de care el cel dintâi ar surâde. A avut într'un ceas mare o credință mare, și atâta este destul. Încolo, a fost un om, un biet om cu însușiri și cu defecte, cu patimi mici și mari, cu umbre și cu lumini.

Posteritatea să-l lase cum era, era destul de interesant ca să nu strice prin artificii legendare adevărata și atrăgătoarea lui fizionomie.

Statura mijlocie, bine legată, fără eleganță, ochii mari, puțin holbați, verzi-cenușii, te priveau în față cu o candoare copilăroasă, cu o întrebătoare mirare, din când în când cu scânteieri de glumă și de șiretenie. Nasul puțin ridicat, cercetător și obraznic, mușcându-și veșnic buzele senzuale, expresive și nervoase, o mustață incoloră, părul de timpuriu înălbit, o frunte banală, un cap prematur îmbătrânit, mâini groase și proletare și mișcări de panteră care pândește cu perfidie și se aruncă cu sălbăticie — aceasta era înfățișarea fizică a lui Nicu Filipescu.

Dealtminterea, nimeni nu s'a definit mai bine ca el: într'o zi când i se imputa de către prieteni o nouă și impulsivă inconștiență, el a răspuns cu o simpatică sinceritate: „Poate că aveți dreptate. Ce vreți, trebuia să mă luați așa cum sunt. Eu sunt pătimaș, când aflu — spre pildă — că a izbucnit război între Uruguay și Paraguay, eu fără să cunosc bine nici o țară, nici pe cealaltă, fără să cercetez amănunțit care din ele are, sau nu are dreptate, mă pasionez pentru una din două și cu aceea apoi merg până în pânzele albe!"

Disprețul banului și plăcerea de a da, simțul onoarei în înțelesul său medieval, mândrie fără ostentație, un curaj fără margini împins până la inconștiență, cel dintâi la pericol, cel din urmă la onoruri. La aceasta se mai adăoga un amestec inexplicabil de seriozitate, de cugetător și de ștrengărie de licean — pentru o farsă era în stare să compromită o situație politică, să sacrifice o prietenie. Mă aflam la Sinaia când a scris faimosul portret al lui Take Ionescu, „Șloim cu aere de Cezar!" A lucrat la el vreo două săptămâni, în fiecare zi schimba câte ceva, adăoga vreun calificativ, cizela o frază, perfecționa o comparație, și râdea cu hohote. Din punctul de vedere literar este o pagină neîntrecută, dar aceasta era secundar, nici măcar trebuința să sfâșie un adversar, găsise un prilej să petreacă și petrecea împărătește.

Cu Fleva a fost ani de zile în tovărășii mărturisite, deși îl disprețuia adânc, fiindcă îi plăcea să-l ațâțe și să râdă de slăbiciunile lui. În jurul lui a avut veșnic oameni nedemni de prietenia lui, care i-au făcut cel mai mare rău, numai fiindcă aveau darul să-l amuze.

Petrecerea era de altfel un factor esențial al concepției lui de viață, cine își închipuie că pentru el politica era un scop, o muncă ce trebuia urmă-

rită cu stăruinţă, cu grijă, cu seriozitate, acela se înşeală amarnic. Îşi iubea ţara şi credea în întregirea neamului, încolo, copil răsfăţat al soartei, el înţelegea în viaţă să se distreze, şi politica era pentru el un minunat prilej de neîntrerupte şi variate distracţii. Nici nu se sfia să o spună. Unui intim care îl certa, care îl învinuia de-a fi răvăşit prin neîncetatele lui hărţueli toată viaţa partidului său, i-a spus aproape cu cinism: „O fi cum susţineţi voi. Se poate să fi greşit, cel puţin un lucru este sigur că... am petrecut!“ Lucru ciudat, deşi nu cruţa, deşi lovea în dreapta şi în stânga, deşi inconsecvenţele se ţineau lanţ la el, lumea avea pentru dânsul toate indulgenţele. Mai mult, îl iubea.

De ce? Este greu de răspuns, desigur că unele din însuşirile şi chiar din cusururile lui erau simpatice mulţimii prin cavalerismul, prin sinceritatea, prin spontaneitatea lor. Dar cred că sunt şi cauze mai adânci. Prin dispreţul său pentru ierarhiile stabilite şi pentru convenţionalismul general, conservatorul Filipescu măgulea instinctele revoluţionare ce clocotesc pe ascuns în atâtea suflete.

Prin dragostea sa de neam, împerecheată cu îndrăzneala lui faţă de toţi şi de toate, boierul Filipescu apărea tuturora ca o ultimă evocaţiune şi ca o supremă sinteză a boierimii noastre băştinaşe, cu tot ce ea ne dăduse ca bine şi ca rău în trecutul nostru istoric.

În sfârşit, să nu uităm că printr'un instinct puternic mulţimile nu iubesc, resping, se feresc de ură şi de calcul. Şi la Filipescu ura nu era de loc şi calcul prea puţin.

Parcă îl revăd în biblioteca lui din Strada Scaune, plimbându-se cu mişcările sale feline, oprindu-se subit şi scărpinându-se în ceafă, fluierând ultimul cântec la modă, imitând cu un talent deosebit gesturile şi intonaţiunile diferiţilor prieteni şi antagonişti, schiţând în grabă pe un petec de hârtie, la colţul unei mese caricatura, minunata caricatură a omului zilei, comentând cărţile franceze sosite în ajun, spumegând împotriva unui adversar, înflăcărându-se pentru o idee, evocând amintirile trecutului, plângând cu lacrămi când povestea ultimul discurs al lui Alexandru Lahovary şi plecarea lui la Paris, de unde nu trebuia să se mai întoarcă decât în sicriu, pentru a-şi dormi somnul de veci pe pământul strămoşesc. Ori iarăşi slăvind un talent de curând descoperit, tunând şi fulgerând, îndoindu-se de el, mărturisindu-şi păcatele.

Lăsaţi-ne neatins pe acest Filipescu, pe cel adevărat, nu prefaceţi chipul său original, interesant, profund omenesc, în fizionomia searbădă şi falsă a unui apostol eterat şi a unui patriot virtuos.

Îl veţi urîţi şi îl veţi micşora.

CAPITOLUL DOUĂZECI ŞI ŞAPTE

CHINUITOARELE ALTERNATIVE MOARTEA PRINCIPELUI MIRCEA

De când a început apărarea în Carpaţi şi până la începutul invaziei, au trecut şase săptămâni, care au fost un chin îngrozitor. Trăiam sub veşnica spaimă de a vedea inamicul pătrunzând în ţară, când într'o parte, când într'alta. Simţeam cum Falkenhayn bate la toate porţile cetăţii, doară va găsi una pe care să o spargă. Nu eram încă bine scăpaţi de emoţiunile unui atac şi asiguraţi că acolo inamicul fusese cel puţin deocamdată oprit, că loviturile începeau într'altă parte şi ne întrebam cu groază dacă aci trupele noastre, măcinate şi obosite, vor mai avea tăria să respingă atacurile germane. Pe de altă parte, nesiguranţa: unde îşi concentrează inamicul principala sforţare? sporea încă enervarea generală. Unii afirmau că dispunem de mijloacele necesare pentru a ţine inamicul în respect până la începutul iernii şi că, iarna o dată venită, până la primăvară puteam fi fără grijă. Alţii se arătau pesimişti, spunând că sunt mai mulţi sorţi de invazie, decât de respingere a ei. Fiecare discuta această problemă, al cărui obiect era salvarea sau nenorocirea, cruţarea sau pângărirea teritoriului naţional, fiecare îşi dădea părerea, proorocea, exprima convingeri, dezvolta argumente, stabilea răspunderi, blestema, se văita sau plângea. Nimic nu este mai nimicitor decât frământările îndoielii.

Şase săptămâni am trăit zi şi noapte în aceste chinuitoare alternative de deznădejde şi de speranţă. Nu cred să fi cunoscut în tot timpul războiului ceasuri de mai cumplită suferinţă. Imediat după căderea Braşovului, Falkenhayn, văzând dezordinea în care se retrage armata II-a, a dat trupelor sale ordinul să ne urmărească fără o clipă de răgaz şi a crezut chiar un moment că va reuşi astfel să ne surprindă şi să-şi croiască drumul spre bazinul petrolifer din Valea Prahovei şi spre Bucureşti.

Mărturisesc că am avut câteva zile de mari emoţii, ne întrebam dacă armata a II-a va avea vreme să se reculeagă să ocupe poziţiunile ce îi erau desemnate şi să oprească înaintarea inamică. Erau zile minunate de toamnă, când ieşeai cu automobilul din Bucureşti, vremea era atât de limpede, încât vedeai bine desprinzându-se în zare masivul Bucegilor. Îmi aduc a-

minte că împreună cu George Danielopol ne uitam întrebători spre acest punct de pe orizont, care ne dovedea cât de mică era ţara şi ne întrebam: fi-va oare armata aceasta, bătută şi demoralizată, în stare să înceteze retragerea ei, sau nu?

Din fericire, nu ştiu sub a cui influenţă, armata s'a recules repede, mai mult chiar, ocupând noile ei poziţii în crestele munţilor, a dovedit că debandada fusese mai mult aparentă decât reală şi că ne puteam perfect de bine bizui pe puterea ei de apărare. Dealtminterea, Falkenhayn nu a nutrit nici el aceste speranţe decât o clipă; de la Marele Cartier primisese alte instrucţii.

Hindenburg şi Ludendorff, de acord cu înaltul comandament austro-ungar, aveau un alt plan. Alexeieff fusese bine informat, ei voiau să spargă frontul la Oituz, să taie în două armata şi ţara noastră, apoi să ameninţe Rusia pe la sud. Personal, Falkenhayn nu era partizanul acestui plan, îl credea greu de executat şi problematic ca reuşită. Pătrunderea în ţară prin vreuna din strâmtorile din Muntenia sau din Oltenia i se părea mai simplă şi mai logică. El însă, nu putea decât să execute ordinele superiorilor săi.

În consecinţă, la 12 Octombrie — adică trei zile după intrarea triumfală în Braşov — Falkenhayn a început executarea noului plan ce îi fusese impus. Puternic atac austro-ungar pe frontul Moldovei, cu obiectivul străpungerii lui în direcţia Oituz, în acelaşi timp atacuri viguroase în toate sectoarele din Muntenia şi Oltenia, pentru a ţine inamicul pironit pe loc, a-l împiedeca să meargă în ajutorul frontului moldovenesc şi, la rigoare, chiar pentru a sparge acest front, dacă cumva împrejurările vor fi prielnice. Singurul sectorul Jiu era deocamdată cruţat.

Trupele noastre au luptat, însă, pretutindeni cu un eroism admirabil, soldaţi şi ofiţeri au stat pe linia focului săptămâni de-a rândul, nu au cunoscut nici odihnă, nici frig, nici ploaie, nici zăpadă, nici privaţiuni, nici durere, au stat strajă vitează la hotarul ameninţat al patriei.

La sfârşitul lunii, Falkenhayn era silit să recunoască că sforţările lui rămăseseră toate fără de rezultat, Românii îl opriseră pe loc şi împiedicaseră invazia teritoriului lor. Într'adevăr, armata Prezan s'a arătat de la început la înălţime şi în aceste lupte. După ce a oprit toate atacurile inamice în regiunea Bicazului, Trotuşului şi Uzului, câştigând chiar pe alocuri mici victorii, ea a dat în regiunea Oituz, la Megheluş şi, mai ales la Harja, lupte minunate, respingând pe inamic cu pierderi mari şi dovedindu-i, încă de la 27 Octombrie că pe acolo nu se poate trece. În aceste lupte s'a distins pentru prima dată Generalul Eremia Grigorescu, care trebuia să joace un rol atât de însemnat în partea a doua a războiului. Încă un ofiţer superior ce se bucura în timp de pace de o reputaţie mediocră, aceea de-a fi un fanfaron fără multă cultură.

Armata a II-a debutase rău, se lăsase surprinsă la Bran de un atac peste munţi al alpinilor, ca şi armata din Olt în valea Lotrului, la bătălia de la

Sibiu. Din această cauză inamicul ocupase Rucărul încă de la 13 Octombrie, intrase în 15 la Dragoslavele şi ne silise să ne stabilim linia de apărare între această localitate şi Câmpulung; după aceea însă îşi îndeplinise misiunea într'un fel cu totul satisfăcător. Meritul era cu atât mai mare, cu cât de îndată ce Falkenhayn s'a convins că trecătoarea Oituzului nu poate fi străpunsă, cu alte cuvinte că se adevereşte credinţa lui iniţială că planul marelui cartier german nu este realizabil, el şi-a concentrat întreaga atenţie în direcţia Câmpulung-Predeal, făcând o sforţare disperată pentru a sparge frontul nostru.

Ceea ce a obţinut după lupte înverşunate şi un bombardament infernal, a fost să ocupe Predealul, la 23 Octombrie şi să dea frontul sectorului Prahova înapoi cu câţiva kilometri. Încolo, armata a II-a a respins victorios repetatele încercări ale inamicului la Dragoslavele şi la Lereşti, la Bratocea şi la Tabla Buţii. Sunt dator să recunosc că Averescu a condus aceste operaţiuni cu metodă şi cu un sânge rece, care înviora pe toţi cei ce-l admirau. Era instalat în Floreşti, la Mişu Cantacuzino şi ne veneau ştiri că, după vechiul său obicei, nu se mulţumea să facă strategie, dar făcea şi politică. Găsise în amfitrionul lui un bun tovarăş, prin el comunica la Bucureşti cu Take Ionescu şi cu ceilalţi fruntaşi naţionalişti, acolo se întreţinea prin această tovărăşie politico-militară atmosfera de suspiciuni contra Marelui Cartier şi neascunsa ostilitate contra lui Brătianu şi a guvernului.

Armata de la Olt, ca de obicei, se arăta mai slabă; Falkenhayn, simţindu-o astfel a încercat la un moment dat o ofensivă mai puternică şi în direcţia aceea. Perspectiva de a invada ţara prin Curtea de Argeş şi Piteşti îi surâdea, dar la urmă, după grele lupte, abia a ajuns să dea înapoi cu câţiva kilometri linia Câineni-Titeşti-Salatruc. Această armată a avut de altfel mult nenoroc, Generalul Culcer se arăta din ce în ce mai slab, între el, Prezan şi Averescu deosebirea era într'adevăr izbitoare. La prima greutate mai serioasă îşi pierdea orice curaj, trupele sale erau singurele care nu-şi redobândiseră moralul de aceea la 24 Octombrie Marele Cartier i-a retras comanda, şi bine a făcut. Generalul Dragalina l-a înlocuit dar numai câteva zile, căci a fost imediat grav rănit la Jiu şi evacuat în spitalul organizat de Regină la Palatul Regal, unde a şi murit în primele zile ale lunii Noiembrie.

Pe de altă parte, la 13 Octombrie în defileul Oltului a fost omorît şi Generalul Praporgescu, de un obuz german. El era un ofiţer valoros, luase comanda acelui sector după nenorocitul General I. Popovici, şi puneam cu toţii în el cele mai frumoase speranţe.

În sfârşit, luna Octombrie, această lună a chinuitoarelor noastre alternative de desnădejde şi de speranţe, nu s'a încheiat numai printr'o victorioasă rezistenţă a întregului front, dar şi printr'o victorie, care a înviorat, cel puţin o clipă, toate inimile şi a reaprins toate nădejdile.

Văzând că linia noastră de apărare este slabă la Jiu, Falkenhayn, dezamăgit la Oituz, la Predeal, la Dragoslavele şi la Olt, s'a hotărît să încerce

acolo o lovitură prin surprindere. A început, deci, atacul la 23 Octombrie şi a reuşit să înainteze atât de repede, încât la 26 Octombrie era la Vădeni, adică la porţile Târgu-Jiului. Marele nostru Cartier nu se sperie, însă, trimite în grabă întăriri, la 27 se produce contra atacul nostru şi la 29 inamicul este azvârlit spre graniţă în debandadă, după ce lasă în mâinile noastre prizonieri şi tunuri.

Orăşenii de la Târgu Jiu au apărat oraşul lor la podul Jiului cu surprinzătoare îndrăzneală şi cu un splendid eroism; bătrâni, femei şi copii au uimit lumea, scriind o pagină de glorie în istoria vitejiei naţionale.

Germanii, furioşi de înfrângerea lor, au profitat însă de această apărare ca să trâmbiţeze prin comunicate că armatele lor sunt, în România, expuse la pericolul atacurilor perfide ale populaţiei civile şi că, prin urmare, sunt siliţi să se apere şi că vor împuşca fără milă femei şi copii, dacă guvernul român nu ia îndată măsuri de încetare a acestor practici sălbatice, contrarii legilor războiului. Bombardarea oraşelor neînarmate şi omorîrea paşnicelor lor populaţii era însă, desigur, în deplină concordanţă cu codul războiului şi cu legile umanităţii!...

În sfârşit, aci şi-a făcut apariţia pentru prima dată acea stranie, de acuma legendară, eroină naţională, Ecaterina Teodoroiu. Găsesc şi azi că nu ne-am ocupat destul de ea, că am trecut cu oarecare uşurinţă peste uimitorul destin al acestei fete. Nici nu îmi amintesc dacă a fost decorată, tot ceea ce ştiu înainte de-a i se fi ridicat statui şi de-a fi fost consacrată ca o personalitate legendară, este că era o biată fată de ţăran din Vădeni, că fusese până în ajunul războiului servitoare la Ion Bumbeşti, învăţătorul, fiul cel mai mare al lui Dumitrescu Bumbeşti, apostolul începuturilor cooperaţiei noastre, că se găsise şi ea printre apărătorii civili ai podului de peste Jiu şi că de acolo plecase cu armata, de care nu s'a mai despărţit până la moarte.

Toţi cei care au cunoscut-o înainte de război — Bumbeşti în primul rând — au păstrat despre ea amintirea unei fete simple, fără nimic deosebit. Toţi cei cari au cunoscut-o în timpul războiului ziceau că avea purtarea şi înfăţişarea unei adevărate iluminate. Nici nu se putea ca patria lui Tudor să nu aibe eroul legendar, în marea epopee a unităţii naţionale.

Interesant colţ de ţară este acest Gorj, cu populaţia lui săracă dar cu tezaure nebănuite de virtuţi şi de însuşiri specifice geniului neamului nostru!

Oricât de vie a fost însă bucuria de-o clipă de la Jiu, ea nu putea totuşi să compenseze îngrijorările întemeiate pe care le simţeam atunci de pe urma desfăşurării evenimentelor din Dobrogea. Se sfârşise luna cum se sfârşise de-a lungul Carpaţilor, dar jos în Dobrogea dezastrul era cumplit. După luptele de la finele lui Septembrie şi stabilizarea frontului pe linia Raşova-Cobadin-Tuzla şi după diversiunea nenorocită de la Flămânda, Mackensen s'a oprit. Afară de mici hărţuieli, frontul dobrogean a fost li-

niştit vreo trei săptămâni, dar era o linişte de rea augur. Ofensiva de la Monastir se oprise, Sarrail stătea iarăşi nemişcat, soldaţii noştri, în tragica lor desnădejde, puteau cu drept cuvânt să repete naivele, dar expresivele lor versuri:

„Măi Sarrail, Sarrail, Sarrail,
Noi ne batem şi tu stai!"

Mackensen putea deci să pregătească în linişte un mare şi incisiv atac; nici comandamentul bulgar, nici cel turcesc, nici marele cartier german, nu i-au precupeţit sprijinul lor.

La 19 Octombrie era gata şi bătălia a început printr'un bombardament sălbatic. Prima şi a doua zi trupele noastre au rezistat şi nu ne putem decât făli cu însuşirile ostăşeşti de care au dat şi aci dovadă. Din nefericire, trupele ruseşti continuau să lupte molatec, iar Generalul Zaioncicowski, care avea comanda întregului front, nu dădea nimănui impresia că ţine cu orice chip să câştige bătălia.

În asemenea condiţiuni, fireşte că rezistenţa nu a putut fi de lungă durată, Topraisarul, Cobadin şi Tuzla cad rând pe rând, iar la 22 Octombrie inamicul intră biruitor în Constanţa. La 23 suntem nevoiţi să evacuăm Medgidia, iar la 25, după o ultimă rezistenţă a trupelor noastre, Cernavoda este şi ea ocupată, iar legătura cu restul ţării prin podul Carol I distrusă. Armatele române şi ruseşti se retrăgeau în dezordine spre Hârşova şi Babadag, populaţia, îngrozită, fugea înaintea inamicului care ardea şi jefuia.

Dobrogea era pierdută.

Era uşor de închipuit în ce stare sufletească ne aflam. La emoţiile zilnice ale frontului de nord se împleteau necontenit, de o lună, emoţiile frontului dobrogean, iar acuma venea peste noi şi lovitura aceasta zdrobitoare, nu numai din cauza consecinţelor ei materiale, dar şi prin latura ei morală.

Am muncit patruzeci de ani în provincia trans-dunăreană, unde am prefăcut o regiune devastată într'un ţinut în plină propăşire. Cheltuisem milioane la Constanţa cu portul şi la Cernavodă cu podul de peste Dunăre, aceste lucrări fiind mândria noastră, dovada muncii şi a putinţei noastre creatoare, iar acuma totul era distrus, totul era pierdut. Bulgarii, care trei ani înainte se târau la picioarele noastre ca să nu intrăm în Sofia, se lăfăiau acuma ca stăpânii întregii Dobrogi.

Era cumplită încercare pentru demnitatea noastră naţională.Prea crud eram încercaţi de soartă şi totuşi nu trebuia să fie decât începutul calvarului nostru! Nu spun că astfel cum se prezenta situaţia în totalitatea ei am fi putut evita această înfrângere, dar desigur că altcum s'ar fi petrecut lucrurile dacă Ruşii ar fi avut o atitudine deosebită, dacă ar fi vrut să lupte cu adevărat. Dar Ruşii nu se preocupau nici de Constanţa, nici de Dobrogea, ei nutreau tot mai mult planul lui Alexeieff, adică Siretul şi Dună-

rea, scurtarea frontului general. Ca să scape de insistenţele noastre şi ale Aliaţilor lor luptau; dacă se nimerea să învingă, bine, dacă nu, puţin le păsa, poate chiar că era mai uşor să ajungă astfel la linia Alexeieff.

Ca toţi oamenii care sunt în nenorocire, noi cunoşteam situaţia şi totuşi, contra tuturor evidenţelor, speram şi ne mai făceam iluzii. Într'o atare stare de spirit eram când Mackensen şi-a început atacul de la 19 Octombrie. Aveam oarecare emoţii, bineînţeles, dar mai puţine decât în alte părţi ale frontului, căci ştiam că dispunem de forţe destul de numeroase. Comandamentul rusesc, cu aere protectoare, ne spunea mereu că ne speriam în zadar, că nu este nici un pericol, că frontul va rezista cu siguranţă. Pe de altă parte, după multe stăruinţe, la care se asociaseră şi Aliaţii, Ruşii se hotărîseră să trimită flota lor, spre a contribui la apărarea Constanţei. În naivitatea noastră, ne închipuiam că vom asista deci la o luptă crâncenă, aşteptam minuni, când colo flota rusească s'a plimbat în faţa Constanţei, a contribuit la incendierea depozitelor de petrol — operaţie pentru care colaborarea lor ne era de prisos — a tras câteva focuri care nici nu au atins pe inamic şi au plecat apoi adăugând o nouă batjocură la toate batjocurile pe care Rusia ni le adusese cu un adevărat sadism politic de la începutul confraternităţii noastre militare.

Dealtminteri, învăluită în fumul petrolului incendiat, Constanţa era pustie când Mackensen a ocupat-o. Din fericire de altfel, căci Bulgarii erau porniţi pe măcel şi pe vandalism. Negăsind locuitori să-i măcelărească, furia lor s'a năpustit pe statuia lui Ovid, pe care au aruncat-o de pe soclu şi au pângărit-o. Era un mijloc de a afirma superioritatea slavismului asupra latinităţii Românilor. În curând Bulgarii erau meniţi să se ilustreze şi prin alte dovezi asemănătoare de „superioritate culturală“. Şi când mă gândesc că la 1913 noi pedepseam în Bulgaria fără milă pe soldaţii noştri pentru o găină nenorocită neplătită după preţul zilei! Mărturisesc totuşi că dintre cele două excese, prefer pe al doilea!

În răstimpul acestor evenimente a sosit Generalul Berthelot cu misiunea sa. De la prima întrevedere, Brătianu i-a pus chestiunea menţinerii lui Iliescu şi precum era firesc, dânsul a spus că nu se poate rosti deocamdată, că îl roagă pe Brătianu să-l lase a lua cunoştinţă de tot ceea ce se petrecuse, de situaţia reală şi, totodată, ca să intre în legătură mai de aproape cu diferiţii noştri generali. În principiu, Berthelot credea că nu am făcut greşeli, că nu puteam urma o altă tactică decât cea urmată de Marele nostru Cartier şi că, până la proba contrară, nu ne sfătuieşte ca în mijlocul unor operaţii atât de grave şi atât de delicate, să schimbăm comandamentul suprem.

Aşa fiind, Iliescu a fost menţinut deocamdată, fără ca prin aceasta autoritatea lui să se fi restabilit. După câtva timp, Berthelot comunică lui Brătianu rezultatele primelor sale cercetări. Ele erau cam următoarele: învinuirile că planul a fost greşit nu sunt întemeiate, părerea că după Turtu-

caia planul primitiv trebuia răsturnat, este de asemenea neîntemeiat. Marele Cartier făcuse, în mijlocul unor greutăţi aproape unice, tot ce fusese omeneşte posibil. Altele i se păreau lui Berthelot punctele criticabile: armata noastră nu ştia cu temei să lupte după cerinţele războiului modern, comandamentul nu se îngrijea îndeajuns să-şi formeze mase de rezerve, pe care să le aibă apoi la îndemână pentru orice eventualitate.

Prima critică era dreaptă cu toţii constatasem de mult această inferioritate şi toţi ofiţerii noştri superiori fără deosebire, poartă răspunderea ei. După doi ani de la izbucnirea conflagraţiunii universale, trebuiau, erau datori, să ştie măcar în trăsăturile lor generale principiile conducătoare ale războiului modern şi să nu aştepte ca să vie Generalul Berthelot şi ofiţerii francezi să-i înveţe să facă o tranşee.

A doua critică mi s'a părut, din primul moment şi până azi, cam nedreaptă: de unde era să mai avem rezerve? Nu aveam cu ce face faţă cerinţelor ambelor fronturi, mă mir chiar că am putut prididi cu forţele de care am dispus şi că am reuşit să ne refacem unităţile distruse, când într'o parte, când într'alta. Formaţiunea rezervelor noastre era în primul rând în funcţie de ajutoarele ce Ruşii se hotărau să ni le trimită şi, de ce nu am spune-o deschis, de atitudinea generală a Aliaţilor. Dacă ei ar fi mişcat pe oricare din fronturi, dacă nu ar fi asistat ca spectatori la ofensivele germane împotriva României, Hindenburg nu ar fi putut să trimită un număr atât de mare de divizii înspre noi şi, prin urmare, numărul diviziilor noastre ar fi fost îndestulător spre a ţine piept inamicului, după toate prescripţiile artei militare. Planul pe temeiul căruia am intrat în acţiune neputând fi executat din vina Aliaţilor, ne zbăteam şi noi cum puteam în mijlocul unor greutăţi care depăşeau puterile noastre.

E drept că Berthelot făcea toate observaţiile sale cu foarte mult tact, cu grija vădită de a nu jigni şi de a respecta legitimele noastre chinuri sufleteşti. De altfel, era şi el indignat de atitudinea Ruşilor. Câteva zile după sosirea sa, am întovărăşit pe Vintilă Brătianu în prima vizită pe care i-a făcut-o generalului. Ne-a primit în casa de pădurar a domeniului Coroanei, ce este aşezată la nord de gară, în intrarea pădurii. Fără a ne ascunde seriozitatea situaţiunii, ne-a îmbărbătat prin optimismul său firesc şi, mai cu seamă, prin nota de absolută încredere în rezultatul final pe care ne-o aducea din Franţa. E netăgăduit că prin prezenţa sa ne făcea să simţim mai direct că avem lângă noi, în încercările prin care treceam, sprijinul Franţei, dar ne ascundea ceea ce am aflat pe urmă: că în acele momente ţara lui trecea ea însăşi prin mari greutăţi şi prin dureroase îndoieli.

La vreo zece zile după dânsul, Stavka ne-a trimis şi ea un reprezentant, în persoana Generalului Belaieff. Probabil că Alexeieff nu voia ca Marele nostru Cartier să fie sub influenţa exclusivă a francezilor. Această misiune ne convenea, fiindcă ne dădea putinţa să fim în mai de aproape contact cu Înaltul comandament rusesc, de care totul depindea atunci. Speram ca

Fig. 3: Regina Maria în vremea războiului la Iași

prezenţa printre noi a acestui general rus, martor al greutăţilor noastre, va putea smulge de la Stavka ceea ce nu îi puteam smulge nici prin intervenţiile noastre diplomatice, nici chiar prin stăruinţele Aliaţilor. Speranţa noastră trebuia să fie însă de scurtă durată, căci sub aerele lui dulcegi, Belaieff ascundea aceeaşi perfidie, aceeaşi surdă ostilitate împotriva României, ca şi superiorii lui ierarhici. Nu am putut desluşi nici până azi dacă Belaieff se mulţumea să execute cu o ostăşească docilitate ordinele ce primea, sau dacă mai contribuia şi prin simţămintele sale personale să sporească inadmisibila neutralitate şi scandaloasa atitudine a Stavkei. În orice caz, sigur este că nu am avut a ne felicita de pe urma raporturilor noastre cu dânsul.

Aceste nenorociri au aşternut, cum era şi firesc, un văl de tristeţe peste toţi şi peste toate. Regele continua să se arate stoic, suferea însă mult fiindcă la durerile ţării se adăugau şi acele personale, ce erau cu deosebire de copleşitoare. Din Germania îi veneau ştiri că familia Hohenzollern îl repudiase ca pe un trădător de neam, Împăratul Wilhelm, cu zgomot şi cu forme insultătoare, îl despuiase de toate gradele, onorurile şi decoraţiunile pe care la avea în patria sa de origină, fratele său Wilhelm Sigmaringen îl ştersese, pe el şi pe copiii lui, din lista membrilor acestei case, îi interzicea să mai poarte numele familiei Hohenzollern, pe care zicea că îl necinstise printr'o infamă trădare, precum şi să beneficieze de prerogativele legate de acest nume istoric. Regele se aştepta la unele manifestaţiuni de acest fel, dar ele depăşeau prin brutalitatea lor prevederile lui. Îndeosebi, nu putuse crede că fratele său, de care era legat printr'o atât de sinceră iubire şi de mare intimitate, să procedeze cu această cruzime batjocoritoare şi inutilă.

Regina îşi păstra tot curajul, nu ştiu dacă îşi da bine seama de întreaga întindere a primejdiilor ce apăsau asupra noastră, cred mai degrabă că nu, fiindcă nu i se spunea tot adevărul. În orice caz, găsea că ceilalţi erau prea descurajaţi, tendinţa ei era să ia în derâdere această descurajare şi să nu ascundă supărarea pe care i-o pricinuieşte. Se ocupa de spitalul ei de la Palatul Regal, pe Generalul Dragalina l-a îngrijit — spre pildă — cu un deosebit devotament, şi în genere se ocupa mult de răniţi, aducând pretutindeni un cuvânt de îmbărbătare şi de mângâiere. Fetele ei o ajutau în sarcina ei.

Brătianu înfrunta furtuna cu multă tărie sufletească, iluzii nu mai avea, îşi luase măsurile în vederea unei retrageri în Moldova, ce îi apărea de mult inevitabilă. Grija lui de căpetenie era să smulgă ajutoare de la Ruşi şi să grăbească sosirea armamentului făgăduit de Franţa. Atitudinea opoziţiei, care mârâia prin colţuri şi care căuta să conspire cu Averescu, îl cam enerva, i se părea meschină faţă de măreţia vremurilor, iar învinuirile ce personal i se aduceau nu îl tulburau. Era de mult obişnuit cu nedreptatea.

Pe noi miniştri însă, nu ne întrunea în consiliu, Costinescu murmura şi cu drept cuvânt, spunând că nu strică, ca formele să fie păstrate. Alecu

Constantinescu muncea după obiceiul său şi căuta, prin prietenia lui din şcoală cu Take Ionescu, să apropie opoziţia de guvern. Morţun începea să se gândească la evacuarea minunatei sale colecţii de tablouri. Porumbaru era mai şters decât oricând. Dr. Angelescu se agita, cu mult folos, în jurul problemei aprovizionărilor sanitare. Victor Antonescu, egoist cum era, suferea mai puţin decât oricare din noi şi se mulţumea să-şi conducă departamentul ca şi cum am fi fost în vremurile ferice de pace. Bietul Radovici tremura pentru singurul său copil, care era mobilizat, deşi nu tocmai în pericol. Iar Vintilă Brătianu era covârşit la Ministerul de Război de o muncă lesne de înţeles.

În rândurile opoziţiunei situaţiunea se menţinea cam aceeaşi ca după Turtucaia. Fireşte, criticile mergeau până la blestem, dar fruntaşii ei erau împrăştiaţi şi acţiunea lor nu se închega sub o formă mai precisă, mai concretă. Filipescu, după cum am văzut, murise, Take Ionescu rămăsese singurul exponent mai autorizat al curentului naţionalist, dar el nu era omul măsurilor eroice. Alerga la Costinescu, se certa cu Alecu Constantinescu, mai vorbea cu Ştirbey, mai vorbea cu Brătianu, voia să intre în guvern şi totodată momentul nu îi convenea. Şi, de altfel, de ce să nu o recunoaştem, avea prea mult simţul realităţilor ca să nu priceapă că nu era ceasul loviturilor politice, inteligenţa, ca şi patriotismul său, i-o mărturiseau.

Ceilalţi nu aveau mare însemnătate. Mişu Cantacuzino evolua între Floreşti, unde discuta cu Averescu, şi Strada Atenei, unde îl aştepta Take Ionescu. Delavrancea se plimba melancolic pe străzile Bucureştilor, cu fruntea cam plecată, fiindcă avea impresia că imprecaţiunile mulţimii se răsfrâng şi asupra lui. Nu reclamase dânsul războiul cu atâta înverşunare şi, mai cu seamă, se arătase oare cineva mai dispreţuitor decât el de puterea Germaniei? Dimitrie Greceanu, în fine, deşi trecut de cinzeci de ani, ceruse să fie mobilizat şi îşi făcea conştiincios datoria pe front, în armata lui Prezan.

În lagărul germanofil domnea încă oarecare linişte. Carp tot nu se mişca de la Ţibăneşti, fiul său Petre fusese ucis în luptele de la Oituz. Bătrânul de la Consiliul de Coroană era lovit drept în inimă, dar rănit, trebuia să fie acuma şi mai îndârjit, de altfel mai mult spre nenorocirea lui, decât spre paguba neamului.

Maiorescu îşi scria regulat memoriile, ca un filozof nepăsător de zbuciumările lumii. Cât priveşte pe Marghiloman, el începea să creadă că ceasul său se apropie, numărul celor ce îi călcau pragul sporea direct proporţional cu înrăutăţirea situaţiei pe front. El, bineînţeles, profita de aceste prilejuri ca să laude cuminţenia politicii sale atât de dure adeverită zilnic prin desfăşurarea evenimentelor. Dar ecoul criticelor şi laudelor lui se pierdeau în umbra încăperilor casei din Strada Mercur, germanofilii nu cutezau încă să ridice capul la lumina agorei.

Neniţeştii, Lupu Costachii, Mehedinţii, Griguţă Cantacuzino, stăteau pitulaţi în vizuinile lor. Ştirbey era imaginea vie a fatalităţii, se aştepta la totul cu o dulce şi amabilă resemnare, dar continua din toate puterile lui să ajute pe Brătianu la Palat, unde mai mult decât oricând în aceste vremuri grele încercau să se ţese fel şi chipuri de intrigi.

Eu mărturisesc că am trecut în aceste săptămâni prin cea mai dureroasă criză sufletească din viaţa mea. Eram convins că nu vom putea scăpa de nenorocirea invaziei străine, tot ceea ce vedeam, toate raţionamentele mele mă duceau matematic la această concluzie. În schimb, în jurul meu, colegii, cercurile militare pe lângă Marele Cartier şi misiunea franceză, ofiţerii străini, corespondenţii aliaţi care veneau pe la cenzură, toţi aveau convingerea contrară. De fapt, singur Brătianu era în totul de părerea mea, dar evita să mi-o mărturisească, ca şi Barbu Ştirbey, care adesea nu se mulţumea să vorbească de Iaşi, ci ne şi vedea pe toţi refugiaţi la Odesa. Ciudat, dar cu cât nenorocirea îmi părea mai evidentă, cu atât parcă se ridicau mai numeroase în jurul meu glasurile care mă desminţeau şi care aveau aerul să mă învinuiască de impresionabilitate şi de pesimism.

Fireşte, nu împărtăşeam gândurile mele negre decât la câţiva prieteni intimi, dar sufeream îngrozitor. La perspectiva ţării invadate, a Bucureştilor ocupaţi, a atâtor colţuri scumpe necinstite de inamic, la tabloul sforţărilor noastre de decenii distruse, a populaţiunilor inspăimântate, părăsindu-şi căminul şi avutul, se adăuga pentru mine tainica speranţă că, totuşi, nu va fi aşa, că mă înşel, că sunt un emotiv, victima unei descurajări nepermise. Şi atunci căutam să aflu de la Brătianu, de la Vintilă, de la Iliescu, de la toţi, ştiri, amănunte, preciziuni, doară şi doară mă voi putea convinge că nu am dreptate, că siguranţa invaziei, ce zilnic se întipărea mai puternic în mintea mea, este o simplă stafie, că situaţiunea nu este aşa de gravă cum apărea ochilor mei.

Dar era în zadar, după o clipă de nădejde, convingerea, fatala mea certitudine, punea iar stăpânire pe mintea şi pe sufletul meu. Pot spune că am deşertat atunci până la ultima picătură cupa chinuitoarelor alternative. Îmi aduc aminte că, în prada acestor frământări, cum îmi terminam munca la cenzură, plecam de cele mai multe ori singur şi rătăceam pe înserate pe străzile pustii şi îndepărtate ale oraşului. Nimeream câteodată la Iancu Procopiu, care, rob al unei puternici discipline morale, căuta să mă îmbărbăteze, dar îmi alina zbuciumul sufletesc tocmai fiindcă sub aparenta liniştitei sale siguranţe ghiceam la el aceeaşi credinţă în neputinţa noastră de-a înlătura dezastrul. Păstrez de atunci memoriei sale o amintire pioasă şi arunc în fiecare an o floare pe mormântul lui, de atâţia uitat.

Când mă gândesc că s'au găsit în urmă oameni care să-mi facă o învinuire că, prevăzând ceea ce ceilalţi nu au prevăzut, am suferit atât de adânc în sufletul meu de om, în mândria mea de Român, în demnitatea mea de membru al guvernului care declarase războiul. Ar fi vrut ei oare să

fiu nepăsător la durerile ţării mele, să mă bucur de prăpădul pe care îl vedeam venind? Din toate învinuirile care mi s'au adus în decursul carierei mele politice, niciuna nu m'a durut mai mult decât aceasta. Şi îmi pare rău că tocmai un vechi prieten ca Dr. Lupu, s'a făcut ecoul lor la Ateneu, într'o şedinţă furtunoasă a primei camere post-belice.

Oricum aş fi fiind, în această stare de spirit, care de altfel a încetat aproape cu desăvârşire cu începerea invaziei, fireşte că propunerea Martei Bibescu, de-a veni în fiecare seară să prânzesc şi să dorm la Mogoşoaia, nu putea decât să-mi surâdă. După o zi de griji, de muncă, de emoţii, eram sigur că găsesc o atmosferă fermecătoare, conversaţii interesante, odihnitorul climat al unei înalte intelectualităţi. Fiindcă oricare ar fi defectele Martei Bibescu, scăderile ei de pe urma cărora a făcut atâtea penibile greşeli, un lucru este netăgăduit şi anume că această femeie are o inteligenţă reală, iar în raporturile ei de fiecare zi, cel mai plăcut caracter ce se poate închipui. Veşnic bine dispusă, ştiind ca nimeni să petreacă de pe urma vieţii ce se desfăşoară în jurul ei, prinzând cu un scepticism ironic slăbiciunile omenirii, dânsa privind mereu cu un viu şi aproape bărbătesc interes marile ciocniri de idei şi de interese din vremurile noastre. Regina a avut dreptate când a spus odată: „Da, recunosc că Marta este plină de cusururi, dar viaţa fără ea ar fi mai puţin plăcută!"

Îi datoresc în acele zile grele dulcea seninătate a unor seri neuitate, în amintirea lor i-am rămas prieten credincios, chiar când toţi îi întorceau spatele şi când conştiinţa mea o condamna. La Mogoşoaia în acele vremuri venea foarte des şi ataşatul militar englez, Colonelul C.B. Thompson, azi Lord Thompson of Cardington, membru pe viaţă al Camerei Lorzilor, membru influent al partidului laburist şi ministru în diferite formaţiuni ale acelui partid. Colonelul Thompson era o interesantă personalitate, unul din cele mai – dacă nu cel mai – paradoxal spirit ce am întâlnit în viaţa mea. Dar paradoxul la el era mai mult un prilej de a distra pe alţii şi de a se distra pe el însuşi. În realitate, avea o viziune foarte justă a lucrurilor, din primul moment a înţeles pe Brătianu şi, în limitele posibilităţilor sale de atunci, l-a sprijinit mai mult ca oricare alt diplomat. Dar nu numai atât în ceea ce priveşte atitudinea Aliaţilor la intrarea noastră în război, în cece ce priveşte oportunităţile pe care le oferă frontul de la Salonic, în ceea ce priveşte condiţiile păcii, prevederile ce ni le expunea la Mogoşoaia s'au adeverit cu o surprinzătoare preciziune. Destul de indiferent când era vorba de interesele altora, era ca orice bun Englez, implacabil când era vorba de interesele fundamentale ale puterii britanice.

Il văd încă, înalt, subţire, distins, în uniforma lui albastră închisă, aproape neagră, a geniului englez, cu spatele la sobă, legănându-se când pe un picior, când pe celălalt şi spunându-mi scandat, cu accentul caracteristic al rasei sale: „Monsieur le Ministre, cette guerre ne finira que lorsque la flotte anglaise sera entrée dans le canal de Kiel!" Pentru mine con-

vorbirile erau preţioase, aflam punctul de vedere al comandamentului aliat şi puteam totodată verifica prin el credinţele Marelui nostru Cartier General. În fond, era de părerea mea, dar se credea dator să-mi ascundă adevăratele sale credinţe. Un nor întuneca însă cordialitatea acestor relaţiuni, fiindcă simţeam că Thompson nu poate înţelege durerea noastră faţă de pericolul unei invazii. Pentru el România era o hartă strategică, trăgea pe ea fără milă linii după nevoile războiului, nu îşi dădea seama că pentru noi fiecare din aceste linii erau, însă, tăieturi adânc brăzdate în carnea noastră, care ne zdrobeau sufletele.

Am fost silit să iau un dejun la el în ziua în care Constanţa cădea şi vedeam că nu pricepe emoţia mea. Dacă flota germană ar fi pătrus în acel moment la Suez, sau la Aden, ne-ar fi priceput pe dată. Unii vor spune: egoism britanic; nu, pur şi simplu egoism omenesc. Dar câţi sunt acei cari pot pricepe durerile altora, când nu le-a fost dat să le îndure şi ei?

Într'una din aceste seri, la 2 Noiembrie, abia ne sculasem de la masă şi auzim telefonul zbârnâind cu o suspectă insistenţă. Am bănuit că erau veşti rele de la Buftea. Într'adevăr, de câtva timp ultimul copil al Reginei, Principele Mircea suferea de febră tifoidă şi starea lui se agravase. Cum a contractat copilul boala, era cu atât mai curios, cu cât nu ieşise din parcul castelului şi că în întreaga localitate nimeni nu fusese atins de această boală. Telefonul mă vestea că murise şi Brătianu mă chema degrabă la Buftea. O maşină şi venise să mă ia, iar în câteva minute am sosit acolo. Când am ajuns, micul Principe îşi dăduse obştescul sfârşit numai de vreo jumătate de oră. Cu Brătianu şi cu Barbu Ştirbey, am pătruns în camera mortuară. Copilul, palid, învelit într'un cearceaf alb şi înconjurat de flori, era întins pe patul său, la picioarele căruia Regele şi Regina, în genunchi, plângeau zguduiţi de o puternică durere; ceilalţi copii regali, în lacrămi erau alături de guvernanta engleză şi dânsa foarte emoţionată. Preotul satului citea rugăciunile morţilor, cu o voce tânguitoare; noi trei, nemişcaţi lângă uşă în celălalt colţ al odăii, o odaie în care petrecusem atâtea zile vesele ale tinereţilor mele.

La 80 kilometri, tunul inamic bubuia şi soldatul român nu ştia dacă va putea să-i mai ţină piept. Această scenă avea ceva ádânc dramatic, era scris ca moartea şi nenorocirea să ne lovească în toate felurile. Oricât de tare ai fi fost, nu puteai să nu fi impresionat de această nouă lovitură pentru familia regală în mijlocul înfrângerilor cumplite ale ţării. Nu mai era desfăşurarea nenorocită a unui război, era un fel de conspiraţiune generală a tuturor calamităţilor.

Regele, deşi foarte afectat, se arăta, precum mă aşteptam, plin de creştinească resemnare, în schimb Regina era prăpădită. Ea nu era obişnuită cu nenorocirile, până atunci nu cunoscuse nici măcar adversitate. Pentru prima oară soarta o lovea în ceea ce era mai scump sufletului ei, într'unul din copii. Mintea ei nu concepuse o asemenea dramă, nu îi venea să creadă

realitatea căci această femeie răsfăţată socotea această incursiune a morţii în durerea şi în uimirea ei ca un fel de insultă personală pe care Providenţa i-o aducea. Din ziua aceea Regina nu a mai înaintat în viaţă cu aceeaşi splendidă şi supremă siguranţă pe care o avusese în trecut.

Cu Regele am luat dispoziţiunile cuvenite pentru înmormântare. Cu toată situaţiunea din ce în ce mai îngrijorătoare a frontului, dânsul ţinea ca ceremonia să se facă întocmai ca în timp normal, adică cu tot fastul regal. Principele urma să fie adus la Cotroceni a doua zi cu un tren special, transportat în biserica lui Şerban Vodă Cantacuzino din curtea Palatului şi înmormântat acolo după o slujbă la care toate autorităţile civile şi militare, precum şi corpul diplomatic, trebuiau să fie convocate.

În calitatea mea de ministru al cultelor, urmam să execut aceste dispoziţiuni şi astfel tot mie, care avusesem în timpul neutralităţii tristul privilegiu de-a închide în mormintele lor pe Regele Carol şi pe Regina Elisabeta, mi-a fost dată şi misiunea de-a îngropa în timp de război pe ultimul vlăstar al dinastiei noastre. În calitatea mea de mare cenzor, îmi revenea sarcina să comunic ştirea presei şi străinătăţii. Am redactat deci cu Brătianu cuvenitele comunicate şi mă pregăteam să plec, când Barbu Ştirbey mă opreşte: Regele mai avea o dorinţă, voia să expedieze o telegramă la Sigmaringen şi cerea să se ia la telegrafia fără fir măsurile în consecinţă. Curios, Regele gonit, insultat, terfelit, ţinea să aducă la cunoştinţă, peste fronturi şi peste toate ostracizările fratelui său, în concepţia lui totuşi şeful casei lui, moartea acestui Hohenzollern repudiat. Familiile regale au ciudăţenii sufleteşti izvorîte probabil din protocolare atavisme, care scapă cu desăvârşire pătrunderilor noastre de simpli muritori.

Prin urmare, ceremonia înmormântării a avut loc după ceremonialul prescris. Biserica era plină de ofiţeri, misiunile toate în mare ţinută, corpul diplomatic strălucitor în uniformele sale aurite şi evocatoare ale unor vremuri apuse, miniştrii, înalţii demnitari, toţi fruntaşii politici — afară, bineînţeles, de Carp — ţinuseră prin prezenţa lor să manifeste familiei regale simpatia lor personală şi sincera compătimire a ţării.

Afară timpul era minunat, una din acele zile prin care toamna ţine să-şi mai arate încăodată spledoarea, înainte de a dispare în întunecimile iernii.

Pe front tot veşti rele, grijă în toate sufletele. Atunci am auzit pentru prima dată rugăciunile pentru îngroparea pruncilor, frumuseţea lor este neîntrecută, iar revelaţiunea lor stăpâneşte şi azi amintirea ce păstrez despre înmormântarea sărmanului copil, care în trecerea lui de patru ani pe acest pământ a fost sortit să fie Principele Mircea al României.

CAPITOLUL DOUĂZECI ŞI OPT

DEZASTRUL SE PRECIPITĂ
FALKENHAYN TRECE CARPAŢII ŞI MACKENSEN DUNĂREA

Dacă la începutul lui Noiembrie cineva ar fi aruncat asupra situaţiunii generale a fronturilor noastre o privire superficială, ar fi putut conchide că ea nu este tocmai aşa de îngrijorătoare.

Într'adevăr, în Carpaţi încercările Germanilor şi Austro–Ungurilor de a străpunge frontul rămăseseră zadarnice, ba în cele din urmă armatele lui Falkenhayn suferiseră o serioasă înfrângere la Jiu. În Dobrogea, Constanţa şi Cernavodă erau, ce e drept, pierdute, dar Mackensen înainta încet spre regiunea Babadagului.

Pe de altă parte, Ruşii se hotărîseră, în sfârşit, să trimită ajutoarele ce atâta vreme fuseseră cerute de noi. Patru corpuri de armată erau trimise în Moldova, ele trebuiau să ocupe frontul de la Munţii Călimanului până la Trotuş şi să înceapă o puternică ofensivă împotriva trupelor austro-ungare din acel sector. Iar noi, în schimb, puteam retrage de pe front câteva divizii din armata Prezan şi constitui, astfel, rezervele pe care Generalul Berthelot le tot preconiza. Generalul Lecitki era însărcinat cu comanda acestor puternice unităţi ruseşti, alte patru corpuri ruseşti (două existente, plus două noi) se şi aflau în Dobrogea. Ruşii preluau asupra lor apărarea aproape exclusivă a acelui front, Zaioncicowski era îndepărtat de la o comandă la care se arătase atât de nedestoinic — ca să nu zicem mai mult — şi înlocuit cu Generalul Sacharoff, care se dovedise unul din cei mai buni generali ai armatelor imperiale.

Rămăşiţele diviziilor noastre erau retrase de pe front şi trimise în refacere spre nordul Tulcei, în regiunea Brăilei. Ele puteau, alături de diviziile Prezan, spori rezerva generală a armatei noastre în vederea viitoarelor eventualităţi. Prin urmare, cu un atac rusesc şi cu trupe ruseşti în rezervă la îndemână, frontul de nord putea rezista, iar cu o puternică armată Sacharoff, înaintarea inamică se putea opri la sud. Afară de aceasta, iarna se apropia în curând, îndeosebi în munţi orice ofensivă mai serioasă a inamicului devenea acuma imposibilă.

Până la un oarecare punct, raţionamentul era just. Din nenorocire, ca

şi planul nostru iniţial de război, valoarea lui era în funcţiune de bunii şi credincioşii noştri Aliaţi. Ca să fie valabil, trebuia în primul rând ca Ruşii să execute cel puţin acest plan la timp şi cu toată hotărîrea, iar în al doilea rând, ca Aliaţii să nu aibă pe celelalte fronturi o aşa atitudine, încât Hindenburg şi Ludendorff să adune fără grijă zeci de divizii spre a întări cu ele armatele lui Mackensen şi Falkenhayn.

Ori ce s'a întâmplat, armatele din nordul Moldovei nu soseau decât cu o revoltătoare încetineală şi de ofensiva lor serioasă nici vorbă nu a fost. Iar Saharoff se dovedea din primele zile un al doilea Zaioncicowski. În fine, de la Dunkerque până în fundul Alsaciei, de la Baltică până la Vatra Dornei şi de-a lungul întregului front de la Salonic, domnea o linişte deplină. Comandamentele aliate pregăteau o mare ofensivă pentru primăvara viitoare şi augurii de la Pless o ştiau.

În asemenea condiţii, situaţiunea era aceeaşi ca şi la începutul războiului: România era pusă în faţa unei sarcini care depăşea puterile ei, ceea ce se întâmplase o dată, trebuia să se întâmple şi a doua oară. De astă dată, însă, dezastrul invaziei devenea fatal. Şi aşa a fost.

Germania trecea printr'o criză grozavă, grânele şi petrolul român deveneau pentru ea o necesitate vitală, de aceea trebuiau cu orice preţ ocupate Muntenia şi Oltenia, pus mâna pe acest însemnat grânar cât şi pe preţiosul Bazin petrolifer. Încercarea era cu atât mai ispititoare, cu cât nu mai încăpea acuma nici o îndoială pentru înaltul comandament că lupta urma să se dea cu România singură, căci Rusia, departe de-a fi un pericol, se dovedise a fi un adevărat auxiliar.

Planul german era grandios. Falkenhayn trebuia să străpungă frontul Carpaţilor, unde va putea să o facă mai uşor şi cât mai repede. În acelaşi timp, Mackensen trebuia să treacă Dunărea, cele două armate urmau să-şi dea mâna în câmpia românească, să distrugă armata română în retragere şi să-i urmărească rămăşiţele până la porţile Moldovei, sau ale Odesei, după cum o vor îngădui vremea şi împrejurările.

Fireşte că nu puteam avea cunoştinţă de acest plan şi, de altfel, părerile erau împărţite. Sub influenţa lui Berthelot, care nu cunoştea încă valoarea făgăduielilor ruseşti, Marele nostru Cartier era în dispoziţii mai mult optimiste. După înfrângerea de la Jiu, după rezistenţa opusă de trupele noastre în toate trecătorile, se socotea că Falkenhayn nu va avea vremea să facă până la venirea zăpezilor o tentativă serioasă de spargere a frontului. Trecerea Dunării cu o puternică armată rusească în spate era socotită ca puţin probabilă.

Brătianu nu împărtăşea deloc aceste dispoziţiuni încrezătoare de la Paris. Felul cum soseau ajutoarele ruseşti, inacţiunea Aliaţilor pe toate fronturile, relativa linişte în Carpaţi şi, mai cu seamă, faptul că după căderea liniei Cernavodă-Constanţa Mackensen nu stăruise energic în urmărirea trupelor ruso-române, toate acestea erau pentru el semnul că Germa-

nii pregătesc ceva. Îndeosebi se temea de o trecere a Dunării, ştia cât de slabe erau posibilităţile noastre de a o apăra. Nu putea crede că Mackensen nu va căuta să profite de această vădită inferioritate. Şi cu toţii trăiam deci în înfrigurarea aşteptării.

Falkenhayn a ales Jiul ca loc de străpungere; erau acolo două trecători paralele, Vulcanul şi Jiul, multe poteci laterale şi, pe de altă parte, noi nu aveam pe acel sector al frontului decât o perdea subţire de trupe: o singură brigadă. Îi trebuia, ca să reuşească, să ne surprindă, Jiul întrunea deci toate condiţiunile pentru o atare surprindere.

S'au făcut în urmă imputări serioase Marelui nostru Cartier că lăsase acel punct al frontului atât de slab apărat. A fost fără îndoială, o mare greşeală. Spre justificarea lui se poate, încă — ca să fim drepţi — invoca şi unele circumstanţe uşurătoare.

Prima: eram tocmai în epoca constituirii rezervelor cerute de Berthlot. A doua: eram angajaţi în lupte grele în celelalte trecători, care ne absorbeau toate disponibilităţile. În fine, cârpind mereu mantaua lui Arvinte, aceasta se îngustase de tot. Dar alta este adevărata vină a Marelui nostru Cartier: nu a crezut niciodată că inamicul va încerca acolo străpungerea frontului, căci i se părea un punct prea periferic, prea îndepărtat de inima ţării. Ca să scape de răspunderea acestei vini, nu mai putea recurge la nici o scuză.

Deşi, la urma urmei, nu trebuie exagerată nici această vină. Să presupunem că în loc de o brigadă am fi avut la Jiu câteva divizii şi că am fi oprit ofensiva lui Falkenhayn în acel punct, Mackensen tot trecea Dunărea; trebuia să luăm din diviziile Carpaţilor ca să le îndreptăm împotriva lui şi tot acolo ajungeam. Încă o dată, în felul cum se înfăţişau lucrurile, problema în sine era insolubilă. De ce să aruncăm asupra unor bieţi ofiţeri învinuiri care treceau cu mult peste posibilităţile lor?

Ziua de 11 Noiembrie fusese sorocită de Falkenhayn pentru începerea atacului său. Ca să-şi ascundă mai bine gândurile, a reluat cu energie lupta pe toată întinderea Carpaţilor. Generalul Gerok ataca violent la Oituz, unde Eremia Grigorescu, în urma unor atacuri admirabile, are prilejul să câştige o nouă izbândă, respingându-l peste graniţă. În valea Prahovei se dau, cu ajutorul artileriei grele lupte îndârjite, în urma cărora pierdem Clăbucetul şi linia noastră de apărare se apropie de Sinaia. În sectorul Câmpulung de asemenea Germanii exercită o presiune puternică şi, după câteva zile de lupte, cu toată apărarea diviziilor noastre, reuşesc să ocupe Lereşti.

În sfârşit, pe Olt şi pe Topolog armata noastră e mereu nevoită să cedeze teren, căci inamicul, printr'o serie de atacuri foarte meşteşugit conduse, o loveşte din toate părţile deodată şi nu-i lasă nici o clipă de răgaz. În acest timp, însă, puhoiul se revărsa fără greutate peste munţii Jiului, ca un adevărat val. Sărmana noastră divizie a fost eroică, a ţinut piept două zile unor forţe cu mult superioare din toate punctele de vedere, dar la 13

rezistenţa ei a fost zdrobită, linia Bumbeşti-Sambotarul era cucerită şi la 15 Noiembrie Târgul-Jiului era ocupat.

Marele Cartier trimite imediat ajutoare pe dealurile din dosul Târgul-Jiului, unde facem o ultimă încercare de a respinge inamicul. Sub conducerea Generalului Paraschiv Vasilescu se dau în 16 şi 17 lupte de care putem fi mândri, superioritatea Germanilor era însă prea mare pentru ca atâta eroism să poată duce la vreo izbândă. În cele din urmă, rezistenţa noastră este şi aici zdrobită, trupele noastre trebuie să se retragă în grabă, Filiaşii cad la 18 Noiembrie şi Craiova la 21 Noiembrie. Falkenhayn îşi îndeplinise misiunea, frontul era străpuns, România invadată. Împăratul Franz-Josef îşi sfârşea după 68 de ani nenorocita domnie într'un apus de glorie.

De-acuma speranţa era încercarea de-a opri inamicul pe linia Oltului, de aceea se şi iau la Periş măsurile în consecinţă. Dar bineînţeles, situaţia era din ce în ce mai gravă, vădit nu dispuneam de forţele necesare pentru a organiza apărarea serioasă a unei linii care se întindea de la Dunăre până la nord de Râmnicul-Vâlcei. Iar pe de altă parte, inamicul se dovedea pe fiecare zi mai numeros, înainta cu o repeziciune nimicitoare şi se revărsa în toate direcţiile. Grosul armatei venea de la Craiova-Slatina, o altă coloană prin văile Vâlcei întra în Drăgăşani, o a treia îşi făcea apariţia la Caracal.

În dimineaţa de 23 Noiembrie situaţia generală a fronturilor era următoarea: de-a lungul Moldovei, linişte; pe valea Prahovei şi la Câmpulung rezistam, dar presiunea duşmanului era mare; la Argeş, linia Suici căzuse şi ne retragem spre Curtea de Argeş, apărându-ne greu poziţiile, trupele noastre fiind cu desăvârşire sleite; toată Oltenia era ocupată, inamicul intra în Caracal, ultimele rămăşiţe ale armatelor noastre treceau Oltul, distrugând podurile de la Drăgăşani şi Slatina.

În Dobrogea, Sacharoff, după ce contra-atacase pe Bulgari, după ce recucerise Hârşova, se oprise în faţa liniei Boascic-Topalu-Tasău, cea mai îngustă parte a întregii Dobrogi, unde duşmanul se întărise puternic şi se mulţumea, deşi avea asupra lui superioritatea numerică, să-l hărţuiască prin mici lupte fără de nici un folos.

După cum se vede, toată atenţia noastră se concentra pe Olt, spre acolo se îndreptau slabele noastre rezerve, când, de-o dată, ne vine ştirea că în zorii zilei, pe o ceaţă adâncă, Mackensen, în fruntea unor numeroase trupe compuse din Germani, Bulgari şi Turci, trece Dunărea la Zimnicea. La 24, Zimnicea este luată şi vestitul Mareşal înainta spre Bucureşti prin trei direcţii deodată, pe la Alexandria, pe la Drăgăneşti şi pe la Giurgiu. Invazia era generală şi situaţia desperată. Rezistenţa pe Olt devenea imposibilă, ultima salvare era o mare bătălie în faţa Bucureştilor, pentru a opri, dacă se mai putea, înaintarea lui Mackensen şi a lui Falkenhayn, precum şi concursul efectiv al Ruşilor pentru această supremă încercare.

De data aceasta şi Aliaţii erau alarmaţi, intervenţia României lua proproţiile unei catastrofe, Germania scăpa de pericolul înfometării şi, prin urmare se putea ridica mai ameninţătoare împotriva lor. Se auzeau murmure la Paris şi la Londra împotriva acelora ce nu ştiuseră să ferească Entanta de această primejdie.

În acest timp, la Bucureşti consternarea era generală, nu mai era însă nici ceasul recriminărilor, nici ceasul tânguirilor, era ceasul hotărîrilor. Situaţia trebuia privită bărbăteşte în faţă. O serie de probleme urmau să fie de urgenţă rezolvate: dacă ultima bătălie avea un rezultat fericit, cu atât mai bine, dar trebuiau luate măsurile în vederea ipotezei mai probabile, aceea a evacuării.

Regele, guvernul şi parlamentul trebuiau să plece la Iaşi, spre a se retrage cu armata până unde o vor cere crudele necesităţi ale războiului. Tot ce putea interesa apărarea naţională trebuia trimis grabnic în Moldova; ceea ce nu se putea transporta, trebuia distrus, ca cel puţin să nu folosească inamicului. Tezaurul statului, al băncii naţionale, casa de depuneri, principalele bogăţii artistice, arhivele diplomatice trebuiau şi ele duse la Iaşi spre a nu cădea pradă nimicirii sau lăcomiei duşmane.

Brătianu ne convoacă deci în consiliu, de-acuma ne întruneam în fiecare dimineaţă la Costinescu acasă. Eram puşi în curent cu ultimele evenimente şi luam hotărîrile dictate de gravitatea împrejurărilor. Brătianu stabilise cu Take Ionescu intrarea sa şi a amicilor săi în guvern, situaţiunea era prea tragică pentru ca cel puţin cei ce fuseseră partizani ai aceleiaşi politici să-şi dea mâna în interesul superior al patriei. Data intrării oficiale rămăsese să se fixeze ulterior, deocamdată Take Ionescu şi cu prietenii săi asistau însă la şedinţele consiliului de miniştri, hotărîrile le luam de comun acord, ele erau numeroase şi erau delicate.

Într'adevăr, nu era destul să iei o hotărîre de principiu, aplicaţiunea ei practică dădea naştere la fel de fel de greutăţi, care toate trebuiau soluţionate. Aşa, spre pildă, ministerele erau transportate la Iaşi, dar la Bucureşti nu rămânea nimeni? În grija cui erau lăsaţi funcţionarii cari prin natura atribuţiunilor lor trebuiau să stea pe loc? Cu ţara ocupată sau nu, şcolile nu puteau să fie închise, preoţii nu îşi puteau părăsi bisericile, judecătorii, primarii erau datori să stea neclintiţi la posturile lor.

Fiecare ministru a fost aşadar însărcinat să studieze amănunţit nevoile departamentului său, să ia măsurile cuvenite şi să înceapă să o facă fără întârziere. Privind înapoi, cred că, lăsând la o parte mici greşeli, ne-am achitat cu toţii foarte bine de această penibilă misiune. Numai două departamente trebuiau evacuate în întregimea lor, războiul şi externele.

Vintilă Brătianu luase de mult, pe nesimţite, măsuri, când frontul a fost rupt la Jiu, de fapt stabilimentele militare, precum şi principalele depozite ale armatei, erau de mult în Moldova. Acolo se concentrau şi aprovizionările de tot felul, atât pentru trupă, cât şi pentru populaţia civilă. Puţine măsuri prin urmare rămâneau acuma de luat.

Aliaţii au ridicat, însă, atunci o pretenţie: să distrugem toate exploatările noastre petrolifere. După informaţiile lor, Germanii aveau o nevoie absolută de petrol, rezervele lor erau pe sfârşite, nu trebuia să li se ofere cu nici un chip prilejul să se aprovizioneze din bazinul petrolifer al României. Englezii, îndeosebi, dădeau acestei probleme o foarte mare însemnătate. Oricât de dureros ar fi fost, nu puteam refuza această cerere a Aliaţilor noaştri care de altfel coincidea şi cu interesele propriei noastre apărări.

După discuţii în consiliul de miniştri, Brătianu a cerut numai ca Aliaţii să ia asupra lor despăgubirea pagubelor. Sir George Barclay, în numele lor, a adresat lui Brătianu a scrisoare, prin care ei îşi luau acest angajament faţă de România.

Porumbaru, în schimb, se încurca cu totul, deşi cu personalul său redus şi cu datoria lui de a-l evacua la Iaşi în totalitatea lui, sarcina sa era foarte uşoară; nehotărît cum era, a dat ordine şi contra ordine atât de contradictorii, încât o serie de coconaşi de la externe au găsit mijlocul să rămână la Bucureşti şi să ne dezonoreze pe urmă prin purtarea lor în timpul ocupaţiunii.

Eu, la Ministerul de Instrucţie şi la Culte am lăsat majoritatea funcţionarilor pe loc, am expediat la Iaşi, împreună cu secretarul general, care dealtminterea era ieşean, pe aproape toţi directorii şi pe administratorul Casei Bisericilor, cu o echipă redusă de funcţionari subalterni. Administratorul Casei Şcoalelor, vrednicul Mihail Popescu, era prea bolnav ca să fie luat de la casa lui, i-am lăsat deci ministerul în sarcină.

De departamentul meu depindeau arhivele şi muzeele, am convocat pe directorii lor şi am stabilit împreună lista obiectelor mai de seamă care, cu îngrijire împachetate, au fost toate expediate la Iaşi. Când această operaţie era în curs, mă pomenesc într'o bună zi cu Tzigara-Samurcaş cu un ordin al Marelui Cartier autorizându-l să colinde mânăstirile pentru ca să ridice lucrurile de preţ şi să le trimită de asemenea spre păstrare în Moldova. Eu eram invitat pur şi simplu să dau concursul ministerului pentru grabnica aplicare a acestui ordin.

Eram furios, căci era o îndoită necuviinţă a Marelui Cartier, care nu avea ordine să-mi dea şi în orice caz nu într'o chestiune de această natură; era o necuviinţă a lui Tzigara, care era subalternul meu şi nu avea dreptul să hotărască peste capul meu de afacerile departamentului a cărui conducere şi răspundere o aveam. Am intervenit imediat la Periş. Ce se întâmplase? Tzigara se dusese direct la Scrovişte, smulsese Regelui o hotărîre, dictase birourilor Marelui Cartier un ordin în consecinţă şi venise să mi-l notifice şi să mă transforme în agentul său de execuţie. Bineînţeles, explicaţii, scuze, regrete şi o straşnică scuturătură domnului care sub ocupaţie avea să mai facă şi altele.

Mărturisesc că nici nu aş reaminti acest incident, dacă consecinţele lui nu ar fi fost funeste. Să luăm principalele tezaure ale muzeelor şi arhivele

statului în fața invaziei inamice era o precauțiune elementară și o adevărată datorie. De aceea, consiliul de miniștri a și luat această hotărîre, nu pot să o regret, oricare ar fi fost ulterior consecințele. Dar să aduni evanghelii, vase sfinte și vestminte preoțești prin mânăstiri, era exagerat. Așa socotisem eu cel puțin și desigur că dacă Tzigara nu s'ar fi apucat să facă exces de zel și să se amestece acolo unde nu îl privea, mânăstirile noastre ar avea încă și azi, dacă nu în întregime, dar desigur în marea lor majoritate odoarele care au făcut bogăția și faima lor de-a lungul veacurilor.

La cenzură am procedat la un triaj complet al personalului, mulți literați mai în vârstă înscriși ca voluntari sau mobilizați pe la părțile sedentare, au fost demobilizați. Dintre tineri, cei mai mulți au fost trimiși pe front un număr restrâns, cei ce se arătaseră mai destoinici în îndeplinirea îndatoririlor lor, au fost singuri menținuți în serviciu și au plecat la Iași în ultimul minut. În timpul cât am lucrat la luarea acestor dispozițiuni, nu am văzut de loc pe Colonelul Verzea. Deoarece eram foarte ocupat și preocupat și deoarece, la urma urmei, nu aveam nimic direct de lucru cu el, nu am dat nici o importanță lipsei sale. Pe de altă parte, știam prin cei de la cenzură și de la căile ferate că se lucra cu febrilitate la poștă pentru evacuarea personalului și a materialului. Așa încât nu numai ei, dar niciunul din jurul meu nu putea să aibe nici cea mai mică bănuială în privința lui.

În sfârșit, tot atunci s'a întâmplat și episodul referitor la capul lui Mihai Viteazul. Precum se știe, acesta era păstrat într'o cutie de metal frumos lucrată la Mânăstirea Dealului. Auzind că pe acea parte a frontului sunt trupele ungare, ne-am temut că ele, ocupând Târgoviștea, să nu profaneze rămășițele eroului care cucerise Ardealul și întrupase visul românismului, pe care noi încercam să-l îndeplinim azi pentru vecie. Ne-am hotărît deci, să luăm acest cap care era ca și simbolul unității noastre naționale, și să-l păstrăm alături de drapelul țării, cât timp va bate peste noi furtuna restriștei. Astfel, capul lui Mihai Viteazul a fost transportat în ajunul invaziei la Iași și așezat în biserica Mitropoliei.

La ultimul moment am mai avut o neplăcere cu Mitropolitul Conon. Îl convinsesem dimpreună cu Brătianu că datoria lui era să rămână ca un păstor în mijlocul turmei sale, să-i fie marele ocrotitor. Apelul nostru rămâne fără răsunet, în sufletul său moșneagul se gândea la nenorocita lui persoană. Cu câteva zile înainte de-a pleca din București, pe când autoritățile și porniseră la Iași, întorcându-mă seara acasă găsesc în biroul meu doi preoți de la Mitropolie, pe care îi cunoșteam personal. „Ce doriți? Ce s'a întâmplat?" întreb surprins. Ei, foarte încurcați, răspund: „Domnule Ministru, să ne iertați, dar am venit din partea Înalt Prea Sfințitului ca să-i înlesniți plecarea, căci el s'a hotărît să plece. Nu mai vrea cu nici un chip să stea, îi este frică să nu-l ia Nemții sau Bulgarii în pribegie și să nu-l omoare!"

Vedeam pe cei doi emisari speriați și dornici să ia și ei drumul Moldovei, i-am bănuit că nu fuseseră tocmai străini de schimbarea ce se ivise în

hotărîrile Mitropoliei. A trebuit, deci, să mă duc din nou la Mitropolie, să vorbesc, să explic şi să ameninţ, numai aşa Mitropolitul Conon a renunţat la gândul de a-şi părăsi biserica şi credincioşii şi a consimţit, tremurând, să îndeplinească o datorie pe care cel mai umil preot de sat o pricepuse, fără ordinele, fără rugăminţile şi fără stăruinţele nimănui.

Partea cea mai grea nu era însă cu autorităţile, ci cu populaţia civilă. Din Oltenia, din toate oraşele şi satele mai apropiate ameninţate prin înaintarea inamicului, lumea, înspăimântată, fugea spre Bucureşti. Spectacolul drumurilor era de nedescris: bărbaţi, femei, copii, bolnavi, bătrâni, schilozi, pe jos, în trăsuri, în căruţe, călări, umblau în ploaie, pe vânt, pe frig, pe ninsoare. Unii adunaseră în grabă ce putuseră din avutul lor şi îl târau după ei. Alţii nu mai puteau înainta şi cădeau sleiţi de puteri şi lihniţi de foame de-a lungul şoselelor. Alţii mureau prin şanţuri şi trupurile lor descompuse erau lăsate în prada corbilor. Pe lângă aceasta, exodul populaţiei civile se amesteca cu convoiurile armatei în retragere, soldaţii, grăbiţi să treacă spre a executa ordinele ce aveau, răsturnau tot ce le stătea în cale, se năşteau astfel învălmăşeli îngrozitoare, în depărtare se auzeau focurile inamicului, copiii ţipau, femeile plângeau, oamenii răcneau, ploaia nu mai înceta, gerul se înteţea, într'o parte un sat era bombardat, într'alta se vedeau flăcările de incendii. Era o viziune de infern.

Dar ce era de făcut cu întreagă această lume? Să o laşi să înainteze? Jumătate pierea la drum, şi unde să se oprească? În Moldova? Era o imposibilitate. Evacuând armata şi persoanele indispensabile menţinerii vieţii noastre de stat, Moldova, şi devenea neîncăpătoare ca să-i primească şi ca să-i hrănească.

Pe de altă parte, ţi se sfâşia inima să-i laşi pradă inamicului. Cum se petrece în asemenea împrejurări, circulau fel de fel de zvonuri asupra cruzimei duşmanilor, în special lumea era înspăimântată de Bulgari şi de Unguri. Oricât ar fi fost de dureros, am trebuit să punem stavilă valului, tot aparatul administrativ a fost pus în mişcare şi am putut, mai mult sau mai puţin, împiedica ca dezastrul să ia proporţii prea mari. Din nenorocire, nici personalul administrativ nu putuse pretutindeni păstra sângele rece. Ne pomeneam de-o dată la Bucureşti cu un comisar de poliţie fugit de la postul său, cerând iertare şi ajutor, era în stradă şi murea de foame cu nevasta şi copiii; altă dată era un primar, care, în dispreţul ordinului primit, îşi părăsise de frică oraşul, îngăima tot felul de scuze şi născocea tot felul de explicaţii. Cei mai mulţi, însă, şi-au făcut până la sfârşit întreaga datorie.

Mai tragică era problema tinereţii, Marele Stat Major dând ordin ca toţi tinerii de la vârsta de 18 ani în sus să plece de la vetrele lor şi să se îndrepte spre Moldova. Ordinul era explicabil, faţă de marile pierderi pe care le suferisem trebuiam să ne asigurăm în Moldova cât mai multe posibilităţi de noi recrutări, era o condiţie indispensabilă pentru refacerea armatei

şi pentru continuarea luptei. Dar în împrejurările în care ne aflam atunci, vă puteţi închipui ce a fost executarea practică a unui atare ordin. Să transporţi zeci de mii de tineri cu trenul, era o imposibilitate materială. Nu rămânea deci decât să vie pe jos, dar nenorociţii de ei unii nu aveau haine, alţii erau desculţi, cerşeau de mâncare, cădeau de oboseală, se îmbolnăveau de frig, mureau pe la porţile hanurilor.

Spre culmea nenorocului, se răspândise vestea că în urma participării unor cercetaşi la luptele de la podul Jiului, Germanii, drept represiune, împuşcau fără judecată pe toţi cercetaşii, şi atunci mii de cercetaşi, mii de copii de 10, 12, sau 14 ani au pornit nebuneşte pe jos spre Moldova. Situaţiunea era de aşa fel că nu puteam face mai nimic pentru ei, abia mai târziu, în Moldova, le-am putut veni în ajutor, dar după câte dureri şi după câte jertfe!

La fiecare din noi era de dimineaţă până noaptea târziu o mişcare şi o agitaţie nemaipomenită. Partizani politici, rude, prieteni, cunoscuţi intrau şi ieşeau, unii voiau să plece şi cereau să le înlesnim plecarea, alţii se întorceau ca să spună că s'au răzgândit, alţii nu se puteau hotărî, se văitau şi cereau sfaturi. Nu ştiai singur ce să mai faci, cum să-i linişteşti şi cum să-i împaci. Te implorau, te ameninţau, era sfâşietor.

Cu Brătianu hotărîsem ca în principiu toată lumea, afară de armată şi de oficialitate, să stea pe loc. Mârzescu telegrafia de la Iaşi desperat că oraşul este ticsit şi că nu mai ştie unde să adăpostească pe refugiaţi. Din celelalte oraşe ale Moldovei ne veneau ştiri similare. Take Ionescu preconiza deja teza contrarie, deşi nu ştia ce să răspundă faţă de argumentele atât de temeinice pe care se rezuma părerea noastră. Adevărul este că dânsul se temea ca Puterile Centrale să nu se răzbune împotriva partizanilor săi, care doi ani în timpul neutralităţii nu se mărginiseră numai să ceară intrarea noastră în acţiune, dar îi şi insultaseră în chipul cel mai crud şi chiar adesea — de ce nu am recunoaşte'n chipul cel mai trivial. De îndată ce i-am dat asigurarea că toţi pot pleca, s'a potolit şi chestiunea a încetat de a-l mai interesa atât de aproape.

Problema rămânerii pe loc a populaţiunii l-a frământat îngrozitor pe Brătianu, ştia din Franţa şi din Belgia ce soartă aşteaptă teritoriul ocupat. Ideea că trebuie să o părăsească în voia duşmanului, că nu poate face nimic pentru ea, era pentru dânsul un oribil caz de conştiinţă. Multe nopţi nu a dormit muncit de aceste gânduri care luau proporţiile unei adevărate remuşcări.

În genere încălcarea teritoriului de inamic era pentru el, ca şi pentru noi de altfel, un lucru groaznic, aveam toţi o durere pe care nu o puteam ascunde, aveam simţământul că suntem martorii profanării a tot ceeace era mai scump şi mai sfânt. Îmi aduc aminte şi acuma ce jigniţi eram de atitudinea lui Take Ionescu, care nu avea de loc aerul să înţeleagă starea noastră sufletească, care privea la noi oarecum mirat, adesea chiar bănui-

tor şi care vorbea de invazie, de ocupaţie, ca un chirurg în faţa unei mese de operaţie, cu o linişte ce ne surprindea şi ne revolta totodată. Nu vreau prin aceasta să acuz pe Take Ionescu de lipsă de patriotism, departe de mine un asemenea gând, dar fără îndoială că era ceva deosebit între patriotismul lui şi al nostru. Ele izvorau din alte adâncimi tainice, se rezemau pe un altfel de dragoste, poate, în orice caz trebuia şi mai târziu, în Moldova, să mai constatăm încăodată aceeaşi vădită deosebire.

Neputând salva populaţia osândită să rămână sub ocupaţia inamicului, se născu în inima lui Brătianu nevoia cel puţin de a o mângâia, de a-i dovedi că el, autorul războiului, nu o părăseşte în mijlocul nenorocirilor ce se abat asupra ei. Pornind de la acest gând, el voi ca cei cari îi erau mai scumpi, mama, surorile, prietenii lui intimi, să stea alături de cei ce nu puteau pleca, să fie printre ei solia vie şi mângâietoare a dragostei lui, să le dovedească mereu că dacă a fost silit cu trupul să-i părăsească, cu sufletul său nu i-a părăsit nici o clipă. Şi astfel, s'a rugat de Emil Petrescu, de Procopiu să nu plece în Moldova, să stea nemişcaţi la Bucureşti, să ajute populaţia în nevoile ei, să o îmbărbăteze până când ceasul mântuirii va veni. Mereu îmi spunea: „Dacă aţi putea rămâne cât mai mulţi, ar fi aşa de bine şi m'aş simţi uşurat, să-i las singuri în voia împrejurărilor, mi se pare un fel de dezertare.".

Procopiu, deşi deputat, adică sortit să plece, a înţeles şi, cu o minunată jertfire de sine, cel dintâi s'a oferit să rămână. Vintilă Brătianu, însufleţit de aceleaşi simţăminte ca şi fratele său, cu inima zdrobită a hotărît să lase în Bucureşti pe soţia şi pe singurul său copil, în vârstă de un an.

În loc ca acest simţământ atât de frumos, atât de adânc, atât de înalt, să fie preţuit cum se cădea, i s'a făcut o imputare lui Brătianu de pe urma lui. S'a spus la Iaşi că dânsul nu este sincer faţă de Aliaţi, că are gânduri ascunse, dovadă că şi-a lăsat mama şi familia la Bucureşti. Această chestiune s'a speculat la legaţiunile aliate, am văzut cum oameni de bună credinţă s'au întrebat dacă nu cumva este adevărat. Din multe nedreptăţi ce i s'au făcut lui Brătianu, aceasta a fost una din cele mai strigătoare şi, ceea ce mă mâhneşte adânc şi acuma, este că, deşi unii din adversarii săi i-au cunoscut adevăratul gând, nu i-au putut niciodată înţelege toată splendoarea.

Cu parlamentarii s'au făcut unele greşeli. Nu ştiu de ce în primul moment Brătianu trimisese vorbă ca dânşii să rămână pe loc, era tot o consecinţă a ideii să stea în ajutorul populaţiei din judeţul lor. I-am arătat, însă, că aceasta este imposibil, că Regele, guvernul şi parlamentul trebuie să urmeze steagul, chiar dacă am fi osândiţi să avem soarta Serbilor, că, de altfel, la Iaşi parlamentul va trebui convocat după înseşi prescripţiile constituţiei, că vor fi hotărîri de luat şi că va trebui să constituie o majoritate, pentru ca legalitatea acestor hotărîri să nu poată fi pusă în discuţie. Fireşte, a recunoscut îndată temeinicia argumentelor noastre, ba, mai mult, a

mărturisit foarte sincer şi glumeţ că prima lui pornire este rezultatul unui moment de adevărată întunecime a raţionamentului său, şi s'a şi dat ordinul ca toţi parlamentarii să plece la Iaşi. Cu toate acestea, s'a produs o confuzie în minţile lor, de aici unii au întârziat să plece şi inamicii i-au surprins, iar alţii, care căutau să rămână, au găsit pretextul care le trebuia. Şi astfel am avut de pe urma acestora neplăceri serioase în Moldova.

Numărul lor a fost, însă, restrâns, deocamdată din toate părţile Olteniei şi Munteniei alergau la Bucureşti, ne bombardau cu întrebări, expuneau păreri, formulau critici, dădeau soluţii, povesteau ce au văzut şi se pierdeau în proorociri nesfârşite. După ce nu ştiam nici noi unde ne mai era capul, trebuia să stăm cu răbdare, să discutăm să le explicăm, să-i convingem, să-i îmbărbătăm şi mai ales să-i... pornim la Iaşi.

De-acuma germanofilii nu se mai sfiau, nu ştiu de unde ieşiseră, dar te ciocneai pretutindeni de ei. Aveau feţe surâzătoare, se bucurau inconştienţi, fiindcă îşi închipuiau că părerea lor triumfa, parcă triumful părerii lor cu preţul nenorocirii ţării putea fi obiect de bucurie. Sfătuiau pe toată lumea să nu plece, că va fi bine, pe când la Iaşi se va muri de foame şi se va ajunge sub sclavia rusească. Mulţi, în durerea şi zăpăceala lor, îi ascultau şi-i urmăreau, intimii lui Marghiloman se agitau, cu deosebire alergau în dreapta şi în stânga, invitau lumea să vie pe la Conul Alecu, va avea dânsul grijă de ei. În Strada Mercur era un nesfârşit pelerinaj, toţi germanofilii, toţi cei pe care primele înfrângeri i-au făcut de-o dată pro-germani, mulţi fricoşi şi mulţi ticăloşi defilau în faţa lui Marghiloman, care le spunea: „Vedeţi că am avut dreptate, pricepeţi acuma de ce m'am opus la intrarea în război..." Îi asigura de protecţia lui, socotea războiul isprăvit şi dădea să înţeleagă că salvatorul patriei va fi dânsul.

Toţi senatorii şi deputaţii din partidul lor erau invitaţi să vie la Bucureşti şi să nu răspundă apelului guvernului de-a merge la Iaşi. Carp, care până atunci nu se mişcase din Ţibăneşti, unde de curând îngropase pe fiul său Petre, se înapoiase ostentativ la Bucureşti cu toată familia lui şi se instalase în Calea Dorobanţi. Ţinea să se ştie bine că între teritoriul ocupat şi moşia lui din Moldova liberă preferă fără şovăire teritoriul ocupat.

Stere îşi lepădase uniforma de colonel, declarând urbi et orbi că va rămâne la Bucureşti, deşi îşi avea domiciliul, nevasta şi copiii la Iaşi, şi se arăta pe Calea Victoriei cu aere triumfătoare. Îmi aduc aminte că într'una din acele zile, pe când eram întruniţi în consiliu, apare o escadrilă de avioane germane. Stere locuia tocmai în faţa lui Costinescu la D-na Alexandru Radovici, viitoarea sa soţie. Când ne-a văzut la fereastră şi în tot timpul cât am ţinut deliberaţiunile noastre, se plimba în curte cu un ochean în mână, sfidându-ne copilăreşte prin atitudinea lui. Iar când din întâmplare ne întâlnea în stradă, se făcea că nu ne mai cunoaşte, sau pur şi simplu nu ne saluta.

Dealtminterea, toată pleava germanofilă ne arunca priviri pline de ură

şi amenințare, eram cioclii României, mizerabilii care am distrus o țară liniștită, bogată și fericită. Sosirea inamicului o așteptau ca semnalul mântuirii. Rușinea începea.

Înfățișarea orașului era lugubră, bombardamentele de zi și de noapte erau din ce în ce mai dese, îndeosebi avioanele veneau acuma de mai multe ori pe zi, semănând moartea și teroarea. Spitalele nu mai puteau conține răniți care soseau de pretutindeni. Pe de altă parte, din spitalele existente, unele se închideau și se pregăteau de plecare în Moldova, răniții mai ușor erau porniți și ei într'acolo, cei mai grav erau lăsați pe loc. Infirmierele, doamnele de la Crucea Roșie erau și ele cuprinse de agitația generală. La gara de nord spectacolul era de nedescris, mii de oameni se înghesuiau să plece, luau trenurile cu asalt și poliția cu greutate putea să mențină aparențele unei ordini. Se descărcau trupe, se încărcau mărfuri o activitate febrilă domnea de-a lungul liniilor. Pe toate barierele curgeau șiroaie de rufugiați, hotelurile, hanurile, casele particulare erau pline de acești nenorociți, victime ale invaziei. Pe când unii veneau, alții o porneau mai departe spre Moldova.

În mahalale populația era în mare lipsă și se organizau cantine pentru a hrăni populația nevoiașă. Străzile orașului erau însă goale, nimeni nu mai cuteza să iasă, aveai impresia că umbli prin cetatea morții. Cerul era întunecos, parcă anume orânduit ca să slujească drept decor potrivit tragediei care se juca în fiecare suflet.

Toată lumea aștepta încordată comunicatele Marelui Cartier, din nenorocire nu aduceau decât vești din ce în ce mai rele. În inimile oamenilor nu mai ardea decât o slabă licărire de speranță.

Fig. 4: Ion I. C. Brătianu

CAPITOLUL DOUĂZECI ŞI NOUĂ

BĂTĂLIA PENTRU APĂRAREA BUCUREŞTILOR
ULTIMELE ZILE

Îndată ce hotărîrea de a da o luptă supremă pentru apărarea Bucureştilor a fost luată, s'au şi luat cât de repede toate măsurile militare şi politice în consecinţă.

Apărarea pe Olt devenea, fireşte, imposibilă, dar trupele noastre au primit ordinul să nu se retragă încă, să mai continuie rezistenţa pentru a întârzia, dacă nu a opri, armata lui Falkenhayn în înaintarea ei şi a permite, astfel, ca forţele destinate apărării Bucureştilor să se poată concentra fără primejdia de-a mai fi lovite în flancuri.

Această apărare de altfel, nu a putut fi de lungă durată, căci la 24 Noiembrie Germanii au constatat, spre marea lor bucurie, că în dreptul Caracalului podul de peste Olt, de la Stoeneşti, a fost atât de puţin stricat de detaşamentele noastre, care primiseră misiunea să-l distrugă, încât, cu mici reparaţiuni, putea fi din nou folosit. Iar la 25 Noiembrie, seara, două divizii germane au şi trecut podul şi înaintau spre interiorul Munteniei.

Pe de altă parte, la 26 Noiembrie, inamicul intrase în Curtea de Argeş şi înainta spre Piteşti. Trupele noastre, decimate şi istovite, nu mai puteau să se opună înaintării duşmanului, ocuparea Piteştilor devenea iminentă. În asemenea condiţiuni de la Olt erau ameninţate să aibă retragerea lor tăiată de la nord şi de la sud. Marele Cartier a fost, deci, silit să dispună fără întârziere părăsirea oricărei rezistenţe pe linia Oltului şi să ordone retragerea tuturor unităţilor ce fuseseră menţinute acolo. În vremea aceasta, se concentrară în grabă toate disponibilităţile din Moldova, şi din sectorul Dunării intrau altele, în vederea bătăliei celei mari din jurul Bucureştilor.

S'au adunat în mai puţin de o săptămână — mă mir şi azi cum — vreo 13 divizii, s'a dat comanda lor Generalului Prezan, frontul Moldovei, ocupat în cea mai mare parte de Ruşi, nemaiprezentând nici un pericol. Prezan elaborase un plan despre care se vorbea mult bine şi care, după cât mi se tălmăcea consta, în rezumat, cam în următoarele: să ne strecurăm între cele două armate germane, între care se afirma că există un gol, să cădem cu putere în flancul lui Mackensen spre a-l lovi în acelaşi timp şi din faţă. Această manevră trebuia să ducă nu numai la respingerea ofensi-

vei lui Mackensen, dar şi la azvârlirea lui în Dunăre. Dânsul odată bătut, trupele noastre trebuiau să se întoarcă înspre nord, să se arunce asupra lui Falkenhayn şi astfel invazia inamică urma să fie definitiv oprită şi zdrobită.

Planul fusese cercetat, discutat în amănunte cu toate competinţele de la Marele Cartier, cu Berthelot, cu augurii de la misiunea franceză. Toţi întemeiau pe el mari speranţe, pe care umila mea persoană, pentru motive pe care le voi indica mai târziu, nu le împărtăşeam însă deloc. Totodată, s'au făcut demersuri desperate pe lângă Ruşi ca să participe şi ei la această bătălie, care trebuia să hotărască nu numai soarta capitalei României, dar şi soarta întregii Muntenii. Această bătălie pierdută, vădit retragerea pe Siret devenea singura soluţie.

Brătianu a făcut toate ce erau omeneşte posibile ca să obţină ajutorul Rusiei, a stăruit de Poklewski şi de Belaieff, a telegrafiat la Stavka, a intervenit personal la Nicolae al II-lea a pus în mişcare pe Rege, pe Aliaţi, pe Joffre, pe Saint-Aulaire, pe Berthelot şi pe Thompson. Rezultatul acestor desperate sforţări a fost că Generalul Gurko, care luase locul lui Alexeieff, subordona ajutorul său unor condiţii de transporturi de trupe, condiţiuni ce le ştia dinainte imposibile de îndeplinit, cu alte cuvinte ne refuza un sprijin atât de firesc între aliaţi şi atât de folositor cauzei comune.

Abia in extremis Ţarul, rugat stăruitor de Rege peste capul lui Gurko, a dat ordin lui Zaharoff, care în Dobrogea stătea degeaba cu toate diviziile lui în faţa unui Mackensen ocupat aiurea, să trimită 2 divizii la Bucureşti şi să ia parte la marea luptă ce se proiecta. Sub comanda unui anume General Aliew, aceste trupe au pornit, dar cum? Tot după cum executaseră până atunci ordinele şi ceilalţi colegi ai săi, Zaioncicowski şi Zaharoff.

La 29—30, Prezan considera că va fi gata şi că va putea începe lupta. Frontul se apropiase prea mult şi rezultatul bătăliei, cu tot optimismul Marelui Cartier şi al misiunii franceze, era prea îndoelnic pentru ca să mai întârziem evacuarea autorităţilor. Am hotărît aşadar ca toţi cei orânduiţi să meargă în caz de ocupaţie în Moldova, să plece fără întârziere. De la 25 Noiembrie, seara, trenurile au pornit spre Iaşi, au plecat prin urmare: parlamentarii, funcţionarii, corpul diplomatic, autorităţile militare de la părţile sedentare, serviciile publice, tot, absolut tot.

Nu a mai rămas la Bucureşti decât guvernul şi Regele, care circula între Palatul Regal şi Cartierul de la Paris. Chiar Regina părăsise Buftea cu copiii regali şi cu familia Ştirbey. În trei zile totul a fost terminat, căile noastre au făcut atunci o sforţare extraordinară, care nu a fost îndeajuns cunoscută şi îndeajuns apreciată. Într'adevăr, ele au reuşit în câteva zile să facă faţă tuturor nevoilor militare, să transporte toate trupele necesare marii bătălii ce se pregătea şi, totodată, să şi evacueze din Bucureşti autorităţile şi nenumăraţii refugiaţi de toate categoriile. Operaţia s'a săvârşit repede, relativ în ordine şi în orice caz fără accidente. Se poate spune că a fost un record.

Nu am nevoie să spun ce au fost aceste despărţiri, ce dureri în sufletul celor care rămâneau, oricine şi-o poate închipui. Voi spune numai că a fost şi mai sfâşietor decât vor putea să şi-o închipuie în zile liniştite şi de propăşire generaţiunile viitoare. Hotărîrea noastră, a guvernului, era să stăm în oraş până la ultima clipă, de aceea şi luasem toate măsurile în vederea eventualităţii căderii oraşului în mâinile inamicului. Funcţionarii rămaşi pe loc au primit leafa lor pe câteva luni, la Primărie s'a lăsat o sumă pentru a se putea face faţă nevoilor mai urgente ale populaţiei. Ministerul de Războì a predat cantităţi de cereale pentru ca cel puţin în primele zile ale ocupaţiunii, oraşul să nu sufere prea mult. Am redactat un manifest către populaţie, arătând nevoia guvernului de a părăsi capitala, spre a se retrage cu armata şi a duce, astfel, lupta înainte, alături de Aliaţi, până la izbânda definitivă, în care păstrăm neştirbită credinţa noastră. Am tipărit acest manifest, dar a rămas să-l publicăm în ziare şi să-l afişăm pe zidurile oraşului numai în momentul însuşi al plecării noastre.

Trebuie să mărturisesc însă că am făcut atunci şi câteva greşeli. Întâi, a trebuit să-l trimitem pe Corbescu la Iaşi, căci era cunoscut pentru sentimentele lui francofile; în plus, la intrarea în acţiune el procedase la arestarea ostaticilor şi fusese amestecat în descoperirile senzaţionale din grădina legaţiunii germane. Ştiam că Puterile Centrale aveau împotriva lui o ură deosebită, deşi nejustificată, să îl lăsăm în mâna inamicului era, deci, o imposibilitate. Dar Bucureştii se găsea prin acest fapt fără de prefect de poliţie, de aceea nu ştiu sub a cui inspiraţie nefericită – presupun că a fost a lui Ferechide – Brătianu a ales pe Generalul Mustaţă. Era un individ mojic, dar care se purtase bine în campania din Bulgaria; pe vremea neutralităţii pensionar fiind, manifestase simţăminte germanofile, Brătianu veşnic stăpânit de grija de a îndulci soarta sărmanei populaţii ce era osândită să îndure jugul inamic, a crezut că tocmai prin simpatiile de care se bucurase în cercurile Puterilor Centrale va putea ocroti mai bine şi mai lesne decât altul locuitorii capitalei invadate. I s'au dat instrucţiile cuvenite i s'a recomandat să păstreze în orice împrejurări o atitudine demnă, ne-a dat toate asigurările. Cum am plecat, le-a călcat, însă, rând pe rând, ne-a făcut de ruşine şi a dezonorat uniforma de general, pe care ţara i-o dăduse.

A doua greşeală a fost şi mai gravă. Lupu Costache, vechiul şi devotatul prieten al lui Carp, păstrase întotdeauna bune legături personale cu Brătinau, dânsul slujind sub bătrânul Brătianu, ceea ce influenţa întotdeauna pe fiul acestuia şi îl îndemna la simpatii pornite dintr'un sentimentalism atotîngăduitor. Lupu Costache veni, deci, la el şi se oferi să rămână ca secretar general la interne, încântându-l atât de bine, încât Brătianu consimţi, convins fiind că şi această desemnare va fi spre folosul, spre uşurarea celor din teritoriile ocupate.

Bineînţeles, bătrânul boier moldovean, cu capul său frumos şi cu înfăţişarea sa impunătoare, se feri să spună vreun cuvânt care să trezească în

spiritul lui Brătianu bănuiala că ar putea sub ocupaţie să fie altceva decât un bun Român şi un demn apărător al intereselor ce i se încredinţau. Se ştie în ce mod nedemn a înşelat Lupu Costache încrederea cu care Brătianu l-a cinstit.

În sfârşit, Regele, cu aprobarea lui Brătianu şi a lui Ştirbey a însărcinat cu supravegherea palatelor regale şi a intereselor curţii pe Tzigara Samurcaş, care a abuzat şi el în chip nepermis şi adânc dureros de misiunea ce i s'a dat. În loc să recurgă la germanofili, Brătianu ar fi făcut mai bine să facă apel la prieteni intimi şi devotaţi ai lui. Inamicul i-ar fi înlocuit cu creaţiile devotate lui, dar cel puţin el nu ar fi avut nici o răspundere în aceste numiri. Cei ce au terfelit fără ruşine demnitatea noastră naţională, nu ar fi putut să spună apoi că deţineau mandatul lor de la Brătianu. Scuza sa a fost că nu şi-a putut niciodată închipui că în rândurile neamului său se vor găsi nenorociţi lipsiţi până într'atâta de patriotism, de simţul demnităţii naţionale şi al onoarei personale. Oricum ar fi, prin consecinţele lui, faptul în sine rămâne o greşeală.

Evacuarea fiind isprăvită şi în caz de ocupaţie totul fiind orânduit, rolul nostru era terminat, aşteptam desfăşurarea evenimentelor, rezultatul bătăliei.

De la 28-29 Noiembrie au început deci pentru noi zile fără ocupaţie, ministerele erau plecate, sau închise, oraşul era pustiu, mergeam de la unul la altul după veşti, din când în când vreun prieten hotărît să rămână pe loc mai bătea pe la uşa noastră ca să ne întrebe câte ceva, ca să mai afle vreo ştire de pe front, ca să ia ziua bună de la noi cu o înduioşătoare îmbrăţişare. Şi atâta tot.

Eu, cu cenzura tot mai aveam puţină, foarte puţină treabă. Rătăceam pe străzile goale, mergeam pe la Brătianu, care era însă mai mult la Periş, mă întâlneam mereu cu George Danielopol, care trebuia să plece cu mine şi cu Procopiu, care trebuia să rămână, al cărui sacrificiu îmi impunea şi a cărui durere conţinută mă mişca până la lacrimi.

Casa fiindu-mi închisă şi ai mei plecaţi la Iaşi, mâncam la birt. Luasem obiceiul să ne întâlnim la restaurantul Europa, sus într'o cameră, Procopiu, Alexandru Radovici, Danielopol şi cu mine, câteodată mai venea şi Morţun. Nu voi uita niciodată aceste mese, tristeţea care ne stăpânea, sforţările pe care le făceam spre a ascunde, îndeosebi lui Procopiu, zbuciumul şi durerea din sufletele noastre. Coincidenţă curioasă când m'am întors de la Iaşi, doi din cei cinci comeseni ai acestor triste mese erau morţi, Procopiu şi Radovici. Un an în urmă trebuiau să dispară şi ceilalţi doi, Morţun şi Danielopol. Acuma sunt de mult singurul supravieţuitor.

La sfârşitul fiecărei întâlniri ne întrebam dacă nu a fost ultima, şi ne simţeam fericiţi peste câteva ceasuri văzând că soarta s'a milostivit să amâne încă ceasul fatalei despărţiri. De fapt, eram mai cu toţii convinşi că dezastrul nu se mai putea evita. Ştirile contradictorii ce primeam de la

Periş, optimismul lui Prezan nu puteau distruge presimţirile noastre. Întrucât mă priveşte — este straniu, dar aşa este — de acuma eram liniştit. În bătălia de la Bucureşti nu aveam nici o încredere, speranţele militarilor mi se păreau ridicole. Fără să am vreo pretenţie să mă pricep în arta militară, mi se părea evident, limpede ca lumina zilei, că trupele de care dispuneam nu erau îndestulătoare ca să apere cu sorţi de izbândă un front ce se întinde de la Câmpulung şi până la Dunăre. Eram convins chiar că dacă vom avea putinţa să înfrângem în dreptul Bucureştilor pe Mackensen, nu vom mai avea vremea să ne întoarcem destul de repede către Falkenhayn. Eram în plus hipnotizat de ideea că atunci când vom fi în toiul luptei cu Mackensen, Falkenhayn ne va cădea în spate pe la Nord. Nu înţelegeam cum aceasta nu apare tot atât de luminos domnilor de la Periş. În eficacitatea ajutorului rusesc nu aveam nici o încredere, aşteptând să văd în ce va consta ultima lor felonie.

Aşa fiind, pentru mine chestiunea care se punea nu era dacă vom învinge, da sau nu, ci când se va sfârşi bătălia, când va cădea Bucureştii, mâine, poimâine, sau răspoimâine. De acuma chinurile ultimilor săptămâni dispăruseră, situaţiunea îmi apărea lămurită, ne vom retrage pe graniţa vechii Moldove, ne vom mărgini să fim extrema stângă a marelui front oriental ce se întinde de la Marea Nordului până la Marea Neagră şi vom împărtăşi soarta generală a Aliaţilor, care mai mult decât oricând mi se părea asigurată de victoria finală.

Ar fi fost desigur mai bine să fim cruţaţi de nenorocirea pe care o suferearn, dar la urma urmei dacă aceasta trebuia să fie preţul realizării visului nostru secular, să plătim şi acest preţ. Întregirea neamului merită orice jertfă. Sufeream numai — deşi mai puţin ca până atunci — de gândul că pământul iubit al ţării va fi pângărit de duşman şi mai mă chinuia o îndoială: se va putea face retragerea generală a armatei în condiţiuni destul de bune pentru ca să oprim inamicul pe Siret? Nu va trebui din cauza debandadei noastre şi a neînţeleselor uneltiri ruseşti să stabilizăm frontul chiar dincolo de linia Siretului? Nu cumva va trebui să trecem şi noi prin calvarul Serbilor? Nu cumva vom fi osândiţi să evacuăm şi Moldova? Nu cumva ne vom trezi pe Prut, sau pe Nistru? Vorba lui Ştirbey — la Odesa?

Încolo, eram de o linişte surprinzătoare. Bătălia cea mare, cea hotărîtoare era începută. Auzeam bombardamentul în depărtare, şi noaptea cerul spre apus era roşu. Vremea era lugubră, cerul întunecos, un cer de plumb, un vânt rece sufla continuu, parcă ar fi fost un urlet nesfârşit de prăpăd şi de moarte.

Pe când bătălia era în toiul ei, Brătianu ne ruga să plecăm, dar să nu mergem la Iaşi, ci să stăm în tren undeva în dosul Marelui Cartier, aşa încât, în caz de izbândă — ceea ce nici el nu credea — să ne putem întoarce repede la Bucureşti, iar în caz de înfrângere, să mai luăm contact cu Car-

tierul General, iar pe urmă să mergem spre a ne relua atribuţiunile la Iaşi, potrivit noii situaţii create de pierderea Munteniei.

S'a format deci un tren ministerial şi plecarea s'a fixat pentru Vineri pe la zece seara. Ionel şi Vintilă Brătianu erau încă din cursul dimineţii la Periş şi m'au rugat să viu spre seară acolo ca să vedem ce ştiri au mai sosit de la Prezan şi ca să ne sfătuim în privinţa comunicărilor de făcut străinătăţii. Trebuia să mă urc în trenul ministerial seara la Periş şi să ne oprim a doua zi dimineaţa la Boboc, prima gară după Buzău.

Am luat, deci, cu toţii ultima noastră masă la Europa, de închipuit în ce atmosferă şi, după o mişcătoare despărţire de Procopiu, pe care dealtfel nu trebuia să-l mai văd, am pornit spre casă să-mi iau geamantanul şi hârtiile de la cenzură. Cum am ieşit din Pasagiul Roman şi am intrat în Calea Victoriei, auzim de-o dată un ropot de cai. Ne întoarcem, o sotnie de cazaci cu căciula pe urechi, cu lăncii înalte şi cu aere dispreţuitoare. Ne-am uitat lung după ei şi, ciudat, şi eu şi Radovici, care era lângă mine, în loc să ne bucurăm să vedem în această sotnie de cazaci dovada că mult aşteptatul ajutor rusesc a sosit în sfârşit, am avut dimpotrivă o strângere de inimă, ni s'a părut că inamicul, nu aliatul, calcă pământul capitalei.

Dealtminterea, sentimentul nostru era cam întemeiat, aceşti cazaci s'au plimbat fără rost în capitală, în loc să alerge acolo unde erau de folos, acolo unde noi ne băteam cu înverşunarea disperării. După ce mi-am luat lucrurile de acasă, am trecut să-l iau pe Danielopol, care nu îşi isprăvise pregătirile zăbovind destul de mult. Locuia în casa sa din Calea Dorobanţilor, şi tot aşteptându-l mă uitam pe fereastră, ascultând zgomotul mereu crescând al bombardamentului. De-o dată, în strada goală, văd profilându-se o umbră neagră, mă uit mai de aproape, era Doamna Carp, încovoiată, care înainta cu greu. Sărmana mamă pierduse tocmai pe unul din fiii ei, a fost ultima persoană pe care am văzut-o în Bucureşti.

Ne-am urcat în automobil şi am plecat repede spre Periş. Pe drum, contrar aşteptărilor mele, nu dăm de nimeni, abia pe ici pe colo câte o căruţă cu lemne sau cu refugiaţi. Niciodată nu ai fi zis că la câţiva kilometri se dădea o luptă groaznică, în care se juca soarta ţării.

Când am sosit la Periş însera, Brătianu era la Scrovişte; cu Barbu Ştirbey am putut schimba numai câteva cuvinte, fusese în ajun pentru ultima oară la Buftea, castelul era golit de mobile, casa în întunerec, Generalul Prezan şi câţiva ofiţeri din statul său major veniseră să o ocupe, şi, la lumina unor candelabre, circulau prin odăi şi prin culoare, îşi întindeau hărţile şi dictau ordinele ce aveau să hotărască demersul bătăliei. Ştirbey fusese profund impresionat de această scenă în casa lui părintească şi părăsită ce îi slujea astfel de cadru misterios şi lugubru. Cu Vintilă am pornit către birourile care erau instalate în sat. Îl văd încă într'o sală plină de hârtie pe Paul Angelescu, cu o ţigară de foi în gură, perorând în mijlocul câtorva ofiţeri, printre cari îmi reamintesc pe Radu Rosetti, care îşi dădea

importanţă şi pe un ofiţer francez, care stătea aplecat modest peste o hartă, dar părea tare preocupat.

Iliescu afecta o mare stăpânire de sine, dar la câteva întrebări pe care i le-am pus am simţit că numai liniştit nu era. Era ora în care se concentrau ştirile primite de la diferitele unităţi, din ceea ce sosise însă nu se putea încă stabili adevărata situaţie. Semne prea bune totuşi nu erau.

Se făcuse ora prânzului, Brătianu venise şi el. Ne-am aşazat cu toţii în jurul unei mese rotunde din sala cea mare a casei domeniilor regale. Eram destul de numeroşi, afară de fraţii Brătianu, de Danielopol, de Iliescu şi de mine, mai era prezent Generalul Berthelot, în plus câţiva ofiţeri francezi şi români. La început conversaţie generală destul de însufleţită, pe ici pe colo chiar glume, apoi o tăcere tot mai apăsătoare. Intrau ofiţeri, şopteau câte deva la urechea lui Iliescu, sau a lui Paul Angelescu, aceştia se sculau repede de la masă, urmaţi de unul sau de altul din colaboratorii lor. Brătianu se uita întrebător la ei, Vintilă, tot mai întunecat, lăsase capul în farfurie, Danielopol se întorcea mereu către mine, dar ce puteam să-i spun? Berthelot singur mânca cu poftă, mormăind cuvinte liniştitoare. Pe nesimţite, rămăsesem abia câţiva în sală şi, când ne sculăm, în cele din urmă, Angelescu se întoarce. Ce s'a întâmplat?

Bătălia de la Bucureşti se desfăşura potrivit planului, cu condiţiuni destul de mulţumitoare. Erau însă veşti proaste din regiunea Piteşti. Trupele noastre nu puteau rezista presiunii lui Falkenhayn, prevederea mea, teama mea se confirma deci. Pe de altă parte, armata a II-a, în retragerea ei, nu ştiu ce făcuse, sau ce nu făcuse, în orice caz îl acuzau pe Averescu. Tot ce pot spune este că dacă aş fi avut vreo speranţă, aş fi pierdut-o şi pe aceea după câte vedeam, auzeam şi ghiceam. Între 10 şi 11, ne-am urcat în vagon şi, spre miezul nopţii, trenul ministerial a pornit spre Boboc.

Aici în gară vagonul a tras lângă o magazie veche de cereale şi acolo a fost, timp de două zile hotărîtoare şi istorice, reşedinţa guvernului român. Trei vagoane şi o locomotivă sub continuă presiune.

De fapt, însă, nu era întreg guvernul, eram numai câţiva, Brătianu şi Vintilă rămăseseră la Periş; Costinescu, bolnav, plecase direct la Iaşi şi Porumbescu îl întovărăşise. Dr. Angelescu se oprise la Buzău, unde avea dispoziţiuni de luat la proprietăţile lui. Rămăsesem, deci, numai Alecu Constantinescu, Radovici, Morţun, Victor Antonescu şi cu mine, şi încă, Morţun, atras de anumite seducţiuni la Focşani, a găsit un automobil şi ne-a lăsat singuri aproape tot timpul.

Cerul era tot mai întunecos şi vântul urla tot mai sinistru. De dimineaţă şi până seara stăteam închişi în vagoanele noastre aşteptând veşti care nu mai soseau. Discuţii asupra soartei bătăliei, tot felul de ipoteze. Eu, care eram dinainte convins de înfrângerea noastră, ascultam în tăcere, sau cel mult subliniam printr'un surâs sceptic vreo notă al cărei optimism mi se părea peste măsură de exagerat. Din când în când trecea câte un tren

cu materiale evacuate, de care se atârnaseră refugiaţi, femei, copii, cercetaşi, întrerupând pentru câteva clipe monotonia acestor lungi ceasuri de aşteptare.

Alecu Constantinescu, cu jovialitatea sa înnăscută, luase în mână conducerea gospodăriei trenului, el aduna şi împărţea proviziile, el hotăra ce vom mânca, cum vom mânca şi când vom mânca. Solicitudinea lui patriarhală se întindea deopotrivă asupra colegilor săi, ca şi asupra conductorilor, mecanicului şi fochistului, fiecare îşi primea porţia de la el, împreună cu o vorbă bună, sau o glumă. Lăfăit pe o canapea, prezida aceste culinare operaţiuni cu o bucurie pe care nu a putut să o micşoreze nici tragica realitate a acelor zile. Nu vreau să spun prin aceasta că Constantinescu era vesel, nu, trebuie să fiu drept, oricare ar fi fost defectele sau slăbiciunile lui, îşi iubea sincer ţara şi a fost un bun patriot. La Boboc era foarte mâhnit, dar încrederea sa nezdruncinată în izbânda Aliaţilor îl susţinea în încercările prin care treceam. Mereu ne repeta: „Este sfâşietor ce păţim dar până la sfârşit tot noi vom fi învingători. Noi ne-am făcut datoria către neam, răsplata ne va veni. Să ştim să răbdăm!“ La un moment dat am primit şi unele vizite, C. Dimitriu şi Manolescu Strungă ne-au descoperit în ascunzătoarea noastră şi au venit să ne vadă. Ne-au adus veşti bune, dar nu erau în măsură să afirme autenticitatea lor. Fiind mai convins de înfrângere decât oricând, îi ascultam gândindu-mă la altceva, pe când la ceilalţi colegi speranţele reînviaseră.

A doua zi spre seară au sosit, în sfârşit, Ionel şi Vintilă Brătianu. Bătălia era pierdută. Bucureştii trebuiau să fie ocupaţi dintr'un moment într'altul. Marele Cartier părăsea Perişul şi se muta deocamdată la Buzău. Ca urmare a pierderii marei bătălii, armata a II-a care îşi menţinea încă poziţiile în Carpaţi, trebuia să se retragă şi ea. Averescu începuse să execute mişcarea, ofiţerii aliaţi în frunte cu Thompson dădeau foc puţurilor de petrol, valea Prahovei era în flăcări, fumul şi mirosul de păcură era răspândit pe kilometri întregi. Spectacolul era înfricoşător, o viziune din infernul lui Dante.

Amănuntele bătăliei lipseau, nu se cunoşteau exact cauzele înfrângerii. Prezan considera că toată vina este a generalului Socec, care nu executase ordinele primite şi îşi părăsise postul. Se mai vorbea că planul bătăliei căzuse în mâna Germanilor, care făcuseră prizonieri doi ofiţeri de stat major a uneia din diviziile noastre. Ajutorul rusesc fusese încăodată nul, purtarea lor era scandaloasă.

De-acuma bătălia aparţinea trecutului. Toată grija era îndreptată într'altă direcţie: salvarea armatei printr'o retragere în ordine şi bine condusă. Prezan, foarte liniştit, părea că îşi stăpâneşte trupele învinse şi le îndrepta destul de bine spre sudul Moldovei. Dar, fireşte, nu se putea prevede cum se vor desfăşura ulterior evenimentele, totul rămânea în nesiguranţă. Brătianu, după ce ne-a dat aceste lămuriri, hotărî să ne

întrunim a doua zi într'un ultim consiliu de miniştri, înainte de-a porni spre Iaşi.

Trenul nostru trebuia să ne ducă la 9 dimineaţa în gara Buzău şi consiliul urma să aibă loc chiar în vagon. Deocamdată, înainte de prânz, Brătianu a vrut cu orice chip să-l întovărăşim la conacul proprietăţii soţiei sale, care era în apropierea gării Boboc. Ne-am urcat deci în automobile şi am plecat cu dânsul. Era întuneric şi bătea un vânt atât de cumplit, încât mărturisesc că nu am văzut mai nimic. Brătianu, care avea pasiunea vitelor de rasă, făcuse şi acolo o gospodărie model şi îi părea rău, nu atât de pagubele materiale ce era să sufere, cât de soarta atâtor animale cu grijă selecţionate.

A doua zi, la ora convenită, eram în gara Buzău, Dr. Angelescu a venit să ne spună ce se petrece în oraş, unde bineînţeles domnea o grozavă agitaţie. Populaţia civilă ştia că peste câteva zile va fi în mâna inamicului, se temea de devastări şi de vandalisme. Străzile erau invadate de trupe în retragere şi de refugiaţi, toţi povesteau grozăvii, care sporeau încă panica legitimă a locuitorilor. Marele Cartier era instalat la primărie, în centrul oraşului. Regele era şi el acolo.

A trebuit să întârziem ţinerea consiliului, fiindcă Brătianu era reţinut la Marele Cartier. Unii colegi au profitat de această întârziere pentru a se repezi în oraş. Eu, care răcisem puţin seara, în ajun, am stat nemişcat în vagon şi priveam cum treceau fără întrerupere interminabilele trenuri încărcate cu cele mai neaşteptate lucruri şi ticsite de oameni, a căror priveliște îţi sfâşia inima. Aproape de amiază, Brătianu a venit şi consiliul a început. A fost scurt, dar a fost tragic.

Dânsul ne-a comunicat, întâi, că după lungi discuţii se hotărîse la Marele Cartier ca retragerea armatei să se oprească pe linia Râmnicul Sărat-Viziru şi să se încerce chiar acolo o acţiune cu concursul Ruşilor, dacă vor voi să-l dea. Şi, pe urmă, foarte emoţionat, Brătianu a scos din buzunar o foaie de hârtie şi ne-a spus: „ Sunt sigur că nu bănuiţi ce cuprinde această hârtie..." Într'o clipă, zeci de presupuneri mi-au trecut prin minte. „Nu vă mai gândiţi, că nu este de închipuit: este o comunicare oficială a lui Poklewski, care ţine să mă încunoştiinţeze că în caz de victorie a Aliaţilor, aceştia au consimţit să asigure Rusiei stăpânirea Constantinopolului şi al Strâmtorilor". Sub această neaşteptată lovitură ne-am clătinat cu toţii.

Era şi prea mare lovitura, nu numai prin gravitatea în sine a sa, dar şi prin momentul ales al acestei comunicări. După ce de trei luni Rusia îşi trădase toate angajamentele faţă de noi, după ce cu o perfidie scandaloasă ne lăsase să luptăm singuri cu forţele superioare ale inamicului, când i-ar fi fost atât de uşor să ne întindă o mână frăţească de ajutor, acum în ceasul cel mai tragic pentru noi, când jumătate din teritoriul nostru naţional era invadat, când capitala era ocupată, când armata, înfrântă, era în plină retragere, când Regele, parlamentul şi guvernul căutau un refugiu pe ul-

tima parte a ţării noastre rămasă liberă, acuma găsea Rusia potrivit să ne arate că, învingători fiind, victoria va însemna afirmarea unei dureroase supremaţii ruseşti.

In acele clipe nu mai rămăsese sărmanei Românii decât nădejdea victoriei finale. Este bine deci să ne grăbim, să nu îi lăsăm iluzii prea mari, nici în ce priveşte victoria noastră, acesta era înţelesul comunicării lui Poklewski, aceasta era mângâierea pe care în mijlocul dezastrului ni-l aducea un aliat vinovat. Prea mare, prea rafinată cruzime, dacă mai este o urmă de dreptate pe lume, ea trebuia răzbunată. Şi a fost, până la urmă răzbunată.

Dar deocamdată eram prea crud loviţi ca să mai avem puterea să ne indignăm, eram pe calvar, ne vom purta prin urmare crucea, oricât ar fi ea de grea, oricâte cuie ar avea.

În această stare de spirit şedinţa s'a ridicat. Brătianu rămânea cu Regele şi cu Marele Cartier la Buzău. Noi ne întorceam cu trenul ministerial la Boboc, spre a pleca noaptea definitiv la Iaşi. Totuşi, înainte de-a o porni am ţinut să aflu două lucruri: cum era Regele şi cum se pierduse bătăia din jurul Bucureştilor.

Suveranul, ca în toate împrejurările mari, era admirabil, chiar în acea dimineaţă, pe scările primăriei întâlnise pe Robert de Flers, mersese drept spre el şi îi spusese: „Ou est le General Berthelot? Dites lui de ma part, dites à toute la France, que je ne regrette rien et que nous lutterons jusqu'au bout!"

Bătălia de pe Argeş şi de pe Neajlov, zisă bătălia de la Bucureşti, se pierduse tocmai cum o prevăzusem: forţele noastre erau insuficiente şi prea obosite pentru a putea executa planul stabilit. Între cele două armate germane nu era golul închipuit de comandamentul nostru. A lui Falkenhayn a căzut în flancul diviziunilor noastre, care trebuiau să-l respingă pe Mackensen, iar Ruşii nu au luptat. Greşelile, sau ceea ce se numea atunci trădarea lui Socec, precum şi surprinderea planului nostru de către Germani, erau simple incidente care desigur grăbiseră dezastrul, dar care în nici un caz nu l-au determinat. Cu sau fără ele, rezultatul ar fi fost fatal acelaşi. Oricum ar fi, şi atunci şi azi, credinţa mea este că această bătălie trebuia dată, Bucureştii nu putea fi părăsit, cea mai mare parte a teritoriului naţional nu putea fi sacrificată fără o ultimă sforţare, fără o supremă încercare de salvare.

Dealtminteri, bătălia fusese pierdută, dar armata română a avut prilejuri să facă lumii întregi dovada vitejiei ei. Întrăzneala, rezistenţa, dispreţul de moarte al soldaţilor noştri se impuseseră până şi admiraţiunii inamicului. Din prima perioadă a războiului România ieşea înfrântă, dar glorioasă, invadată dar hotărîtă să lupte până la capăt.

După o ultimă seară, tristă, foarte tristă, îngrozitor de tristă, petrecută lângă hangarul nostru din gara Boboc, ne-am culcat şi trenul s'a pus în mişcare. Dimineaţa la 8 soseam la Iaşi. A doua perioadă a războiului începea.

CAPITOLUL TREIZECI

IAŞI
PRIMELE SĂPTĂMÂNI

Când m'am scoborît din vagon la Iaşi, Gârboviceanu şi cu Budurescu mă aşteptau ca să mă conducă la Mitropolie, unde era orânduit să locuiesc. Ne-am urcat într'o oribilă birjă cu un cal, care abia înainta şi am plecat. Budurescu, care deja pe cheiul gării mi se părea foarte agitat, îmi comunică imediat şi speriat că la Iaşi este o zarvă nemaipomenită, că indignarea lumii împotriva guvernului şi îndeosebi împotriva lui Brătianu este aşa de mare, încât trebuia să ne aşteptăm la lucruri grave. Cunoscând obiceiul Românilor de a-şi exterioriza simţămintele printr'o violenţă de limbaj care depăşeşte întotdeauna fondul real al gândurilor, sinistrele prevestiri ale amicului Budurescu m'au lăsat nepăsător.

Situaţiunea era, fireşte, serioasă, dar înainte de a mă alarma, ceream să mă informez mai cu de-amănuntul despre cele ce se spuneau şi se unelteau la Iaşi.

Ajuns la Mitropolie, Mitropolitul Pimen mi-a ieşit întru întâmpinare şi mi-a urat bună venire în casa lui, pe aceste vremuri atât de dureroase pentru ţară. Îl cunoşteam de mult, ca ministru de culte avusesem de doi ani raporturi foarte cordiale cu el, îmi închipuiam deci că convieţuirea sub acelaşi acoperiş al Mitropolitului Moldovei libere şi al ministrului său refugiat se va petrece cel puţin în condiţiuni normale. Mi se rezervaseră sus la etajul întâi trei camere, un salon şi două odăi de culcare. Camerele cu mobilierul lor învechit, cu nenumărate icoane, gravuri bisericeşti şi fotografii de ierarhi, aveau farmecul lor şi îmi reaminteau arhondaricurile multor mânăstiri cunoscute; vederea spre Bahlui, cu Cetăţuia într'o parte şi Galata într'alta, era frumoasă ca multe vederi ale acestui Iaşi plin de atâta poezie.

Lângă mine, Vintilă Brătianu ocupa o mică odăiţă, precedată de un mic coridor, unde erau depozitate o ladă modestă şi două geamantane, tot ce luase acest atotputernic ministru cu el în refugiu, în timp ce calomniatorii l-au învinuit pe urmă că în mijlocul dezastrului cărase în Moldova trenuri întregi de butoaie cu vin şi tot felul de alte avuţii. Chilia sa de monah se potrivea de minune cu acea latură de ascetism a firii lui Vintilă

Brătianu, care pe lângă grele răspunderi legate de sarcina ministrului de război, suferea cumplit de pe urma despărţirii de nevastă şi copilul său, precum şi de lipsa oricărei ştiri despre soarta lor în Bucureştii ocupaţi. Sub aerele lui severe lumea nu va şti niciodată ce inimă sensibilă, delicată şi profund sentimentală se ascundea în Vintilă Brătianu.

Alături de noi avea o cameră şi Morţun, el nu a ocupat-o însă decât trei-patru zile, mutându-se pe urmă în oraş. Primele zile până să ne putem organiza gospodăria eram oaspeţii Înalt Prea Sfinţitului. În marea sufragerie de jos, rău încălzită, luam parte la mese interminabile de mâncare greoaie călugărească, prost servite de călugări pletoşi şi murdari. Mitropolitul Pimen era pornit pe vorbă, toată politica ţării şi a lumii o depăna de-a lungul mesei şi, de cele mai multe ori, chiar după masa, sus în salon. Regulile ospitalităţii cereau să ascult aceste banalităţi, să par a mă interesa de aproape de discuţie, să răspund la întrebările ce mereu mi se puneau. Era de la sine înţeles că, în starea sufletească în care mă aflam nu mai aveam poftă de a consacra câteva ore pe zi unor asemenea convorbiri.

Din fericire, providenţa s'a milostivit de mine şi mi-a venit în ajutor. Sosisem de la Boboc răcit, două-trei zile am luptat cu boala, pe urmă, însă, m'a răpus şi am trebuit să stau câteva zile în pat ca să scap repede de acea uşoară gripă şi să-mi pot relua ocupaţiile care deveneau tot mai numeroase.

Păstrez vie şi azi amintirea acestor câteva zile: afară întuneric şi frig: pe front înfrângeri, retrageri, bejanie, jaf şi prăpăd. De la Bucureşti comunicate triumfătoare ale lui Mackensen; la Iaşi mizerii, fierbere, pumnuri încleştate, strigăte de răzbunare, intrigi, dureri sincere şi ambiţii perfide. Şi pe deasupra tuturora plutea groaznica nesiguranţă a zilei de mâine.

Întorceam şi iar întorceam acest noian de gânduri în capul meu şi filozoficeşte citeam pe vechii noştri cronicari. Evocarea trecutului nenorocit al acestei ţări reducea suferinţele noastre de azi la adevăratele lor proporţii şi îmi dovedea la fiecare pagină că dincolo de această vitregie a vremurilor, a răsărit mereu pentru noi soarele unei reînvieri, pe care toată evoluţia istorică o prevestea acuma mai mare, mai însemnată şi mai luminoasă decât oricând în trecut.

Ceea ce înduram noi mi se părea puţin pe lângă ce au îndurat strămoşii noştri. Dacă atunci nădejdea în viitorul neamului nu pierise, mi se părea de neînchipuit şi nedemn ca azi îndoiala să încolţească în sufletele noastre. Printr'o ciudată coincidenţă, alternam înfiorătoarea citire a cronicelor găsite pe mesele apartementului metropolitan, cu o istorie a Ecaterinei II de Walizewski, adunată nu ştiu cum în graba plecării din Bucureşti. Slendoarea corupţiei, atotputerniciei amăgitoare a marii şi dispreţuitoarei noastre aliate, contrasta izbitor cu tenacitatea organică, cu sănătoasa vitalitate care se desprindea neîncetat din restrişt ele seculare ale modestului, ale micului, ale batjocoritului popor român.

Eram, însă, departe să bănuiesc că în aşa de scurt timp acest contrast

avea să se arate în toată tragica lui realitate şi cu toate epocalele sale consecinţe. Deşi în pat, prin Vintilă Brătianu, prin diferiţi prieteni de la cenzură, dar mai cu seamă prin Mârzescu, am putut repede afla ce se întâmplă în oraş şi ce se urzea. Budurescu avusese dreptate: zarva era cumplită şi generală.

Începea de sus, de la Palat. Regele era cu Brătianu la Marele Cartier, dar Regina era la Iaşi într'o stare de spirit cât se poate de rea. Plecarea de la Bucureşti fusese pentru dânsa deosebit de sfâşietoare, nu numai că lăsa în urmă ţara, capitala, castelele pradă duşmanului dar şi mormântul proaspăt al copilului ei iubit. După cum am mai spus ea nu cunoscuse adversitatea şi aceasta îi venea din toate părţile şi sub toate formele. I se părea că lăsase în mâinile inamicului o parte însăşi din trupul ei. Era uluită.

Pe de altă parte, amănuntele plecării şi ale călătoriei fuseseră atât de dureroase: o ultimă trecere prin Cotrocenii pustii, o ultimă îngenunchere pe mormântul ce trebuia părăsit, o şedere de două-trei zile fără ştiri într'o gară din Vaslui, pentru că autorităţile nu se puteau învoi cu reprezentanţii Palatului asupra reşedinţei din Iaşi, toate laolaltă i-au dat o impresie de nenorocire şi de pribegie de o intensitate nebănuită. Era zdrobită.

Intriganţii care mişună în jurul curţilor regale, ca şi corbii în jurul hoiturilor, şi-au zis îndată că aci este ceva de îndeplinit, şi s'au pus pe lucru. Toate ostilităţile de la Palat împotriva lui Brătianu, care erau contenite, dar care erau numeroase, au izbucnit cu o furie nemaipomenită. Simky Lahovary, în special, era dezlănţuită. Brătianu avusese dreptate să se opună numirii ei, căci era intrigantă din fire, incorigibilă, stupid de intrigantă. Zic stupid, fiindcă nici ea nu ştia ce voia, şi se contrazicea într'una în simpatiile şi antipatiile ei, deopotrivă de violente. Venise ceasul să se răzbune şi ea împotriva omului care comisese marele păcat de a o cunoaşte prea bine. Această lume împinsă şi de cercurile opoziţiei, tăbărîse pe nenorocita Regină şi-i spunea de dimineaţa până seara că Brătianu este vinovat de tot ceea ce s'a petrecut, dacă nu amâna necontenit intrarea noastră în acţiune, dacă alegea un alt moment pentru a ne băga în foc, dacă nu se încăpăţâna să treacă Carpaţii, dacă nu dispreţuia Bulgaria, dacă nu ne impunea pe Iliescu la Marele Cartier, dacă încredinţa comanda armatei lui Averescu, ţara ar fi azi neîncălcată de duşmani, intervenţia României ar fi adus cauzei Aliaţilor servicii nepreţuite, am fi arbitrii războiului şi fala lumii, iar Majestatea Sa ar fi liniştită în Palatul ei, în loc să rătăcească ca o nenorocită pe drumurile pribegiei.

Regina, care era influenţabilă şi, mai ales, care nu a ştiut niciodată exact ce se petrece, care, prin urmare, era cu desăvârşire incapabilă să desluşească partea de adevăr, de exageraţie, sau de calomnii, cuprinsă în mrejele acestei afirmaţii, s'a lăsat convinsă şi a început să destăinuiască tuturor, gândurile şi simţămintele ei.

Dar nu era destul să înlături pe Brătianu, trebuia găsit un succesor ca-

pabil să stăpânească situaţia şi cu destulă autoritate ca să apară în opinia publică drept un salvator al patriei în primejdie. Take Ionescu? Regina nu îl prea iubea şi, pe urmă, era şi dânsul unul din propovăduitorii acestui război, un fel de complice al nefastului Brătianu, dacă nu complice activ, complice printr'o vinovată pasivitate. În fine, Take Ionescu prea era politician, dezastrul este opera politicianismului, deci condamnarea lui definitivă.

Trebuie un om nou — dar cine?

În tăcerea Castelului de la Ghidigeni, Jean Chrissoveloni a găsit într'o noapte de insomnie cheia enigmei: Mişu. Nicolae Mişu, Ministrul nostru la Londra era un om capabil, energic, în afară de partide, bine văzut de cercurile diriguitoare engleze, deci în măsură să ne asigure ajutorul şi bunăvoinţa celui mai puternic dintre Aliaţi, Imperiul Britanic. Era minunat!

Într'o goană de automobil — căci, fireşte, ca la orice milionar ce se respectă pe aceste vremuri, când toate automobilele erau rechiziţionate, la Ghidigeni sub diferite forme şi pretexte, garajul era plin de automobile — Jean Chrissoveloni se repezi la Iaşi. Simky Lahovary a fost repede convinsă şi Regina de asemenea. Să se telegrafieze deci la Londra, iar Mişu să plece imediat.

Jean Chrissoveloni, care, totuşi era un om inteligent cu o manta aruncată pe umeri, se plimba prin Iaşi cu aere misterioase, aproape conspiratoare, răspundea sibilic la întrebări, iar Simky Lahovary şi clica din jurul ei priveau miniştri de sus. Necuviinţa precede disgraţia.

În rândurile opoziţiei agitaţia era şi mai vie, Take Ionescu şi prietenii lui nu se mulţumeau cu incriminările, ceea ce la urma urmei ar fi fost firesc, reclamau însă puterea pentru ei singuri. Pe stradă, prin saloane făceau gălăgie multă, cum discutai cu ei între patru ochi mărturiseau totuşi că ceea ce îi încurcă este parlamentul liberal, care, era o imposibilitate, o formulă de înţelegere cu partidul trebuia aşadar găsită, dar fără Brătianu. Acesta fiind marele vinovat, trebuia cu orice chip înlăturat. Se făceau deci fel de fel de combinaţii, se vorbea de o formaţiune Costin, de una cu Ferichide în cap. Unii mai întreprinzători, întemeindu-se pe cuvinte auzite pe ici pe colo, se gândeau să încerce o spărtură în rândurile majorităţii. În primul moment, Take Ionescu, aflând despre starea de spirit a Reginei, a crezut că va găsi acolo reazimul necesar acţiunilor sale. Când a aflat, însă, că la Palat se vorbeşte de Mişu, prudent şi realist cum era, se gândi că parcă tot ar fi mai bună o tranzacţie cu „autorul dezastrului". Dealtminteri, Victor Antonescu, având întâmplător o convorbire mai lungă cu el, a rămas cu impresia că Take Ionescu nu-şi închipuia serios că va putea înlătura pe Brătianu şi guverna singur, se temea însă că acesta, în refugiu, să nu-l lase la o parte din orice combinaţie ministerială, de aceea făcea zarvă mai mult pentru a intimida pe Rege şi pe liberali şi a se impune astfel atenţiei lor. Fapt este că atunci când Victor Antonescu i-a menţionat ca de la sine nevoia imediatei constituiri a unui guvern naţional, în care el

şi prietenii lui să fie într'o largă măsură reprezentaţi, toată intransigenţa lui Take Ionescu a dispărut ca prin farmec şi a părut foarte dispus să se împace cu o asemenea eventualitate.

Nu este, însă, mai puţin adevărat că deocamdată larma prietenilor săi, la care se adăogau văicărelile refugiaţilor şi enervarea generală în care cu toţii trăiam, crease o atmosferă aproape răuvoitoare.

Şi corpul diplomatic se contaminase de această stare de spirit. Întâi Poklewski primise veşti rele de la Petrograd. Prea puţin iubit în cercurile influente de acolo nu fusese el niciodată, căci, după cum am menţionat, fiind Polonez de origine şi catolic de religie, lumea pravoslavnică nu încetase nici o clipă să-l bănuiască. Desigur că, dacă nu ar fi avut norocul în timpul şederii sale la Londra să se bucure de prietenia Regelui Eduard, cu toată marea avere de care dispunea, ar fi înaintat cu greu în diplomaţia moscovită. În orice caz, înfrângerile României se răsfrângeau şi asupra lui, i se imputa că a informat greşit guvernul său asupra adevăratei situaţii şi asupra adevăratelor posibilităţi ale României, şi i se făcea îndeosebi un capăt de acuzaţie din încrederea neclintită ce manifestase lui Brătianu.

Se aştepta dintr'un moment într'altul rechemarea lui, în asemenea condiţii tot ceea ce se putea cere lui Poklewski era prudenţă şi, mai cu seamă, o tăcută expectativă.

Barclay, leal din fire şi potrivnic schimbărilor ca toţi Englezii, era însă şi el zdruncinat de tot ceea ce auzea în jurul lui. Jean Chrissoveloni, prin nevasta sa, care era englezoaică, şi prin amestecul său în afacerea contractului britanic, era intimul legaţiunii britanice. Nu se mulţumea deci să lucreze prin toate mijloacele în sensul vederilor sale, ci şi insinua: „Feriţi-vă de lealitatea lui Brătianu. Nu v'aţi întrebat de ce şi-a lăsat mama, surorile şi câţiva prieteni la Bucureşti? Să nu vă treziţi mâine, poimâine cu o pace separată. Fiţi mereu cu ochii pe el şi ca să scăpaţi de orice grijă, să vă puteţi în orice împrejurare bizui pe România, ajutaţi-ne să-l îndepărtăm de la putere". Bătrânul nu credea, simţămintele sale de gentleman nu puteau concepe asemenea felonii. Dialogurile între Englezul rectiliniu şi între Grecul insinuant au trebuit adesea să fie extraordinar de interesante. Se ciocneau două lumi, proverbul francez: „calomniez, calomniez, il en restera toujours quelque chose", cuprinde un etern adevăr şi Barclay mai era şi necăjit: nu îşi mai putea bea în fiecare seară sticla de şampanie franţuzească. Şi la supărare omul se schimbă şi câte nu face?

Saint-Aulaire era nou venit şi, pe lângă aceasta, ca mulţi compatrioţi ai lui era lipsit de spiritul de adaptabilitate. Foarte cinstit, se căznea să vază clar situaţia, dar nu reuşise încă. Ceea ce îi spuneau colegii lui, miniştrii aliaţi, era formal contrazis de personalul legaţiei sale. Era acolo îndeosebi un consilier de legaţiune numit Lacombe, puţin inteligent şi foarte închipuit, care nu ştiu de ce nu ne putea suferi. Ostilitatea sa faţă de guvern

mergea până la aversiune, dar era secundară, ceea ce era mai grav şi cu desăvârşire inadmisibil, este că ea se întindea şi asupra ţării.

Aşa fiind, Saint-Aulaire nu ştia ce să mai creadă şi, bineînţeles mai mult poate decât oricare altul, era susceptibil să fie influenţat de tot ce se punea atunci la cale în vechea capitală a Moldovei. Fasciotti, intrigant cum era, se complăcea prin firea lui însăşi în acest viespar de sforării, de mici „combinazione" şi vrând, nevrând, le alimenta prin concursul său. Cât despre zeii minori, Psihas era cu totul în apele cenaclului Chrissoveloni, Marincovici, care nu putea ierta lui Brătianu că nu intervenise în momentul dezastrului sârbesc, se bucura în fundul sufletului său că pătimim şi noi ce pătimeşte ţara lui; iar acrul Ipersele de Strihou era prea nemulţumit de locuinţa pe care cu atâta osteneală Mârzescu i-o găsise pentru ca să nu reverse supărarea lui asupra guvernului, asupra lui Brătianu personal, asupra fiecărui Român în parte şi asupra României în totalitatea ei.

În două cuvinte, deci, o atmosferă ostilă care sub formă de telegrame cifrate şi de rapoarte zilnice inundau, spre marea pagubă a României, cancelariile Aliaţilor noştri şi, prin ele, opiniunea lor publică.

Nici prietenii noştri politici nu au putut scăpa de această pernicioasă contagiune. Neconvocarea parlamentului îndată după declaraţia războiului, se răzbuna acuma. Lăsaţi de prea multă vreme în voia lor, amărîţi că îşi părăsiseră căminurile, impresionaţi de nenorocirea ţării, simţind, auzind, văzând cum ostilitatea obştească creştea în jurul lor, se clătinau şi ei. Unii se întrebau dacă Brătianu nu a făcut rău să intre în acţiune, alţii credeau sincer totul pierdut, alţii luau drept bune toate zvonurile care circulau, toate învinuirile ce se aduceau şi, în consecinţă, cereau şi ei sancţiuni pentru trecut, garanţii pentru viitor. În genere era, însă, la ei mai mult dezorientare decât adevărată neîncredere, sau decât hotărîtă ostilitate.

Solidaritatea unor vechi conlucrări, puterea unor prietenii încercate de ani, tradiţia unei discipline adânc înrădăcinate, menţineau coeziunea partidului chiar în mijlocul năprasnicei vijelii.

Pe de altă parte, fizionomia Iaşului era impresionantă. O invazie de refugiaţi, care de-a valma cu autorităţile căutau adăpost şi hrană. Mârzescu, în calitatea sa de primar, făcea de trei săptămâni sforţări supraomeneşti ca să găsească tuturor locuinţe potrivite; ceea ce a reuşit să facă în acele zile a fost o adevărată minune, dar marele său merit nu va fi atât de a fi rezolvat dificultăţile fără seamăn ce stăteau în faţa lui, cât de-a fi reuşit să o facă mulţumind pe toată lumea. Intr'adevăr, ştia cu un cuvânt prietenesc, cu o glumă să aline suferinţele unora, să împrăştie descurajarea altora, să fie cu toţii răbdător şi părintesc. Şi numai lesne nu era, de dimineaţa până seara era la el un adevărat bâlci, unii cereau o odaie, alţii veneau să spună că nu se împăcau cu gazda găsită, plecau, iar veneau, plângeau, implorau, mai erau şi necuviincioşi, alţii declarau că fiind pe stradă cu nevasta şi copiii, stau acolo până primăria va avea grijă de ei. Cu o neo-

bişnuită abilitate Mârzescu evolua prin toate aceste dificultăţi, şi adversarii, ca şi prietenii erau unanimi în a-l lăuda. Era, fără îndoială, singura personalitate populară din acele vremuri.

În realitate, meritul lui Mârzescu era mai mare chiar decât ne apărea în acel moment. Într'adevăr, noi credeam că Ieşenii, mişcaţi de suferinţele noastre, ne primeau frăţeşte cu braţele deschise. Or nu era de loc astfel, bravii Ieşeni erau foarte plictisiţi că venim să tulburăm liniştea paşnicului lor oraş. În sufletele lor clocotea o veche ură pe Munteni, în beneficiul cărora se făcuse unirea în 1859 şi îndeosebi pe Bucureşteni, a căror capitală răpise Iaşului splendoarea lui de odinioară. Şi, fenomen ciudat, aceste uri, pe care mărturisesc că în naivitatea mea le credeam de mult stinse, găseau în nenorocirea obştească prilejul să se manifeste.

Recunosc că Ieşenii au ştiut să salveze oricum aparenţele, ciuda şi neplăcera lor nu îmbrăcau forme active, se exprimau doar printr'o surdă ostilitate, printr'o răceală caracteristică, printr'un fel de abţinere sistematică, jignitoare şi, pentru noi, bieţi refugiaţi, profund dureroasă şi profund regretabilă. Abia mai târziu, după luni întregi de convieţuire şi de suferinţe comune, raporturile au devenit mai intime, mai apropiate de ceea ce ar fi trebuit să fie de la început.

Solitarii amestecau şi ei glasul lor amărât în corul imprecaţiilor generale. Matei Cantacuzino, cu patologica lui nestatornicie, era în faza incriminărilor necruţătoare şi putea fi lesne aţâţat de cei cari urmăreau răzbunări şi răsturnări de guverne. Cuza, de pe înlăţimea lui de la Copou, tuna şi fulgera fără a pierde, totuşi, obiceiul său de-a pune un cuvânt de spirit mai presus de o situaţie serioasă şi chiar de o durere naţională. Şi acuma totul se încadra la el între epigramă şi anti-semitism.

Singur Iorga plutea senin deasupra acestei învălmăşeli de patimi, îşi instala tipografia adusă de la Vălenii de Munte şi era grăbit să reînceapă pentru front apariţia „Neamului Românesc".

Mă tem, însă, de-a greşi dacă aş susţine că Ieşenii au avut vreodată cordialitatea cu adevărat frăţească ce ar fi trebuit să o aibă neîncetat între fiii uneia şi aceleiaşi ţari şi în clipe de aşa cumplite suferinţe şi de aşa înălţătoare speranţe.

Deocamdată grija de căpetenie a lui Mârzescu era aprovizionarea oraşului, mai mult decât incartiruirea refugiaţilor. Iaşul nu era organizat ca să îndestuleze nevoile unei populaţii de trei ori mai numeroase decât cea obişnuită, şi care, pe lângă aceasta, creştea din zi în zi şi din ceas în ceas. Pe de altă parte, mijloacele de transport erau aproape inexistente, nevoile armatei absorbeau totul, micile depozite din oraş se topeau cu o explicabilă iuţeală, piaţa era goală, la restaurante lumea făcea coadă şi după câteva zile o farfurie de fasole era tot ce se putea obţine. Iarna bătea la poartă, proviziile obişnuite ale gospodăriilor ieşene erau deja pe sfârşite. Lumea, degerând, cerea să se taie pomii de la Copou şi de prin grădinile publice.

Toţi aceşti refugiaţi, neavând nici o ocupaţie, rătăceau toată ziua pe strada, vociferau, se văitau, aşteptau ultimele ştiri, le comentau, le denaturau. Transformaseră Iaşul într'o mare agora din vremea decadenţei; alături de acest Iaşi românesc, exista însă în acele zile şi un al doilea Iaşi, cel rusesc.

De dimineaţa până seara defilau pe străzi trupe ruseşti, care se îndreptau spre front. Ruşii, care la început ne refuzau câteva regimente în Dobrogea, care pe urmă se tocmeau cu noi săptămâni întregi pentru o divizie, acuma, când dezastrul nostru era fapt împlinit, ne trimiteau sute şi sute de mii de oameni, fiindcă nu mai aveau încotro. Aceste trupe, splendid echipate, urmate de căruţe înhămate cu cai de rasă de o rară frumuseţe, se scurgeau neîntrerupt, cu un pas molatec şi cadenţat. Soldaţii înaintau astfel legănând-şi braţele, armele şi raniţele erau depuse în căruţe, în fruntea lor un gradat mai înalt cânta sau fluera singur câteva note, pe care apoi le reintonau cu toţii într'un cor impunător. Melodiile erau un straniu amestec de accente melancolice şi de răcnete sălbatece, o impresionantă evocaţiune a stepei cu măreţia ei infinită şi sinistră.

Îi priveam trecând cu un îndoit sentiment de mulţumire — era ajutorul mult aşteptat, era liniştea zilei de mâine, era însăşi mântuirea care defila pe dinaintea ochilor noştri, dar şi cu un simţământ de lăuntrică nelinişte. Ce gânduri mânau pe aceşti oameni? Ce va fi de acuma încolo prietenia lor? Un sprijin frăţesc, sau o îmbrăţişare de Iuda? Mi se spusese de mult că pajura imperială are două capete, fiindcă Rusia are întotdeauna două gânduri. Cu care vine astăzi în mijlocul nostru? Cu cel bun, sau cu cel rău? Îmi mai apăreau în minte telegrama lui Poklewski, de la Buzău, stindardul rusesc pe Dolma Bahtsche şi crucea moscovită pe Sfânta Sofia. Victorioşi? Desigur, fără îndoială, dar cu ce preţ? Şi după câte umilinţe?

Armatele autocraţiei ţariste aveau toate stigmatele unei enigme. Dealtminteri, ele străbăteau printre rândurile noastre de parcă nu am fi existat, parcă nu ne-ar fi văzut, ochii lor priveau peste această biată ţară sfâşiată şi chinuită, căutau în zare alte orizonturi decât ale noastre. Suferinţele noastre nu îi atingeau, strigătele noastre de durere nu le auzeau. Nu aveam ce mânca, ce le păsa, traista lor era plină; nu aveam lemne în sobă, şubele armatelor imperiale erau noi. Pe feţele lor era zugrăvit ceva mai mult decât dispreţul obişnuit al celui mare pentru cel mic, al celui tare pentru cel slab, al celui în belşug pentru cel în lipsă, pe feţele lor sta scrisă nepăsarea, o nepăsare infinită, ca şi imensitatea pe care o reprezentau şi de unde veneau.

Şiruri după şiruri se perindau astfel cu o monotonie impunătoare, iar sunetele cântecelor neînţelese de noi se pierdeau treptat în depărtare. La gara Iaşi, la gara Socola o mişcare şi o învălmăşeală nemaipomenită, trenurile se seccedau unele după altele, unii debarcau, alţii se îmbarcau. Impunătoare trenuri sanitare puneau prin luxul lor şi mai mult în evidenţă mizeria refugiului nostru. Într'un tren imperial Ducele de Oldenburg trona

între două mese bogate; printre multe cupe de şampanie dădea ordine în numele Curcii Roşii împărăteşti unei armate de medici şi de sistrite elegante, care ocupaseră cele mai bune localuri din Iaşi şi instalau acolo cu tot confortul spitale somptoase, care rămâneau aproape goale. În timpul acesta, însă, spitalele noastre evacuate din teritoriul ocupat se înghesuiau cum puteau, şi, lipsite de toate, culcau unii peste alţii, într'o indescriptibilă mizerie, pe răniţii veniţi cu miile din toate părţile.

Contrastul era revoltător, şi luni de zile nu s'a găsit un ofiţer superior, un medic rus, o sistrită milostivă, un suflet umanitar care, în faţa atâtor suferinţe ce nu puteau fi alinate, să treacă strada să dea o mână de ajutor, să ofere o părticică măcar din prisosul, din belşugul lor. Medicii se plimbau sfidători la braţ cu sistrite vesele, îşi petreceau zilele neocupate cântând din armonică, râzând şi chefuind, crezând că au satisfăcut toate regulile confraternităţii militare şi profesionale, precum şi toate cerinţele umanităţii, când din întâmplare invitau vreun medic român la un prânz copios, care începea cu icre moi şi se sfârşea cu fructe exotice şi cu alcooluri variate.

Ca şi liniile paralele, care pot fi prelungite la infinit fără să se întâlnească niciodată, tot astfel şi aceste două vieţi, cea românească şi cea rusească, îşi continuau în Iaşul de atunci traiul propriu, fără nici un contact, fără nici un amestec. Una cu splendoarea, alta cu zdrenţele, una cu îndestularea, cealaltă cu tragica ei mizerie. Doi străini, nu doi aliaţi într'una şi aceeaşi răstrişte, într'unul şi acelaşi oraş.

Încă o dată, o asemenea purtare chema, striga răzbunarea ce va să vie.

În mijlocul acestei zarve, fierberi şi învălmăşeli, Brătianu sosi de la Bârlad. L-am pus imediat cu toţii în curent de ceea ce se petrece. Afară de mici amănunte, se aştepta la ceea ce a găsit, dar atitudinea Reginei l-a surprins şi l-a mâhnit. Furtuna trebuia potolită, în faţa noastră stăteau mari îndatoriri, trebuia să ne arătăm la înălţimea vremurilor şi să împlinim cu hotărîre. Spectacole ca acele de la Iaşi erau manifestaţiuni bolnăvicioase, de natură a ne scădea şi a ne desonora, ele trebuiau deci înlăturate cu energie.

Fără a pierde o clipă, Brătianu s'a pus pe lucru, ne-a convocat în consiliu la Costinescu acasă, ne-a repartizat rolurile, Alecu Constantinescu cu Vintilă Brătianu şi cu Mârzescu trebuiau să ia imediat în mână chestia aprovizionării, cea mai urgentă dintre toate. Parlamentul trebuia convocat cât mai curând, ziua de 9 Decembrie a fost deci fixată de comun acord cu Regele. Până atunci două acţiuni trebuiau întreprinse: întâi trebuia luat contact cu majoritatea, strânse rândurile ei şi, al doilea, trebuiau începute negocieri cu opoziţia în vederea dezarmării ei şi a unei colaborări cu guvernul.

Pentru îndeplinirea primei acţiuni, s'a hotărît să convocăm în serii mai multe zile de-a rândul membrii majorităţilor la Mitropolie pentru un ceai

la mine. La prima întrunire va participa şi Brătianu, care va face o expunere a situaţiei, la celelalte întruniri va veni, dacă va putea, iar dacă nu, vom expune noi situaţia deputaţilor şi senatorilor. Eu am primit îndeosebi însărcinarea să mă ocup de aceste întruniri parlamentare, urma însă ca fiecare din colaboratori laolaltă cu Mârzescu, să vorbească de pe acuma cu aceia cu care se aflau în relaţiuni mai intime.

Pentru îndeplinirea celei de-a doua acţiuni, Alecu Constantinescu va pregăti terenul şi pe urmă Brătianu personal va avea o explicaţie cu Take Ionescu. În acelaşi timp, Mârzescu va profita de relaţiile sale cu Dimitrie Greceanu spre a-l îndemna să intervie pe lângă Take Ionescu, în sensul dorit; Costinescu se oferi să vorbească şi dânsul. Pe lângă aceasta, eu am mai fost însărcinat să intru în legătură cu doi dintre solitari, cu Matei Cantacuzino, cu care eram înrudit şi în foarte buni termeni, şi cu Iorga, care trebuia neapărat menţinut în bunele dispoziţiuni în care se afla. Brătianu îmi cerea să reiau acuma cu toată stăruinţa misiunea pe care o avusesem pe lângă Iorga în tot timpul neutralităţii şi care fusese întreruptă în parte în primele luni ale războiului.

De corpul diplomatic avea grijă Brătianu, se va lămuri cu Poklewski, cu Fasciotti, cu Barclay şi cu St. Aulaire. De ceilalţi nici nu voia să auză. Ziariştii străini au fost daţi în sarcina mea, ca şi presa internă, care se reducea la vreo două ziare locale din Iaşi şi care, prin aceasta însăşi, şi sub regimul cenzurei, nu prezenta nici o importanţă.

În fine, cu Palatul, Brătianu nu înţelegea să rămână în echivoc. Barbu Ştirbey, chemat din Bârlad, trebuia să vorbească Reginei spre a înlătura influenţele ce în lipsa lui determinaseră schimbarea ei de atitudine, după aceea îi va cere şi Brătianu o audienţă. Brătianu abia se despărţise de Rege la Bârlad şi credea că poate în totul conta pe el.

Până la 9 Decembrie, adică până la deschiderea Camerelor timpul era scurt, mai puţin de opt zile. Cu toţii am început prin urmare să executăm hotărîrile luate şi însărcinările primite, iar spre marea noastră mulţumire, toate măsurile de ordin politic erau îndeplinite cu succes. În câteva zile furtuna era potolită, zarva înlăturată, agitaţia stinsă şi criza dominată. Brătianu era iarăşi stăpân pe situaţie.

Cu majorităţile, lucrurile au mers uşor, de fapt chiar înainte de sosirea lui Brătianu luasem contact cu mulţi prieteni, consfătuirile de la Mitropolie au avut numai meritul de-a concretiza strângerea rândurilor şi de-a ne da prilejul să vorbim cu parlamentarii din Moldova, care până atunci rămăseseră în judeţele lor. Bineînţeles, erau multe nedumeriri şi multe nemulţumiri, i-am lăsat însă pe toţi să-şi spue păsul, am discutat cu ei toate problemele pe îndelete şi i-am solidarizat uşor cu politica guvernului. De fapt era firesc să fie aşa, afară de câţiva ca Stere, C. Iarca, chiar Titu Frumuşeanu, care rămăseseră în teritoriul ocupat, toţi cei cari ascultaseră de îndemnul nostru şi veniseră în Moldova, toţi erau principial de acord cu noi,

că războiul acesta se impunea, că prin urmare trebuia să intrăm în acţiune. Cunoştinţa pe care fiecare din ei o avea despre situaţia internaţională în genere, precum şi afirmaţiunea lui Brătianu, că nu mai putea prelungi neutralitatea, îi convinsese pe toţi că nu puteam face o altă politică decât aceea pe care o urmărisem.

Că planul nostru de război fusese întocmit de acord cu Aliaţii o ştiau, şi le-am confirmat-o cu amănunte. Că reuşita acestui plan era în funcţiune de Ruşi şi de Sarrail, era lesne de înţeles pentru orice om de bună credinţă. Că nici Ruşii, nici Sarrail nu se ţinuseră de cuvânt, o vedeau singuri, fiecare putea din propria sa experienţă invoca o nouă mărturie şi aduce o nouă dovadă. Prin urmare, ce rămânea după sfânta dreptate de imputat lui Brătianu, greşeli de amănunt. Pe acestea le puteau scormoni adversarii pătimaşi, prietenii politici se socoteau chiar datori să le înlăture cu dispreţ. Atitudinea lui Iliescu? Era vădit că nu putea fi făcut răspunzător de purtarea ciudată a lui Sarrail şi de scandaloasa rea credinţă a Ruşilor. Dealtminterea, se ştia că dânsul va fi îndepărtat de la Marele Cartier. Atunci ce mai rămânea? De ce nu s'a încredinţat din primul moment comanda lui Averescu? Membrii majorităţii îl cunoşteau, ştiau că are ambiţiuni politice, îl vedeau complotând cu opoziţia, sentimentul de partid îi mâna să-i fie potrivnici şi să aprobe prevederea lui Brătianu de a nu-i încredinţa o situaţie de care ar fi abuzat cu siguranţă.

Altceva trebuia însă lămurit cu reprezentanţii majorităţii: trebuia să li se arate că noi nu eram izolaţi, că eram o parte dintr'un tot, frontul interaliat, că victoria sau înfrângerea avea să fie determinată de marii noştri Aliaţi, că fatal acţiunea noastră avea un caracter secundar şi subordonat. Că astfel stând lucrurile, eram de bună seamă îndrituiţi să suferim de pe urma vinei altora, dar că la urma urmei faţă de problemele privite în întregimea lor, dezastrul nostru era un incident dureros, atât şi nimic mai mult. Adevărata problemă era însă, de-a se şti dacă sorţii de izbândă ai Aliaţilor au sporit, sau au scăzut, dacă au scăzut atunci da, descurajarea noastră ar fi legitimă. Dacă, dimpotrivă, ele au sporit, atunci nu numai că nu subsistă motive de îngrijorare pentru viitor, dar putem mai mult decât oricând privi viitorul cu linişte şi cu deplină încredere.

Din toate informaţiile nostre rezulta în chip neîndoelnic că Aliaţii erau mai siguri decât oricând de victoria finală, că Germania cu toate succesele ei trecătoare, era sleită, că lupta cu foametea şi puterea ei de rezistenţă era tot mai mărginită. În asemenea condiţii, ce nenorociri putem risca noi, evacuarea întregii Moldove, soarta Sârbilor? Groaznic, fără îndoială, dar ne vom retrage cu tot frontul rusesc pe Prut, pe Nistru, mai departe de va fi nevoie. Ultimul cuvânt tot noi îl vom avea, preţul va fi mai scump decât am crezut-o, dar idealul naţional va fi îndeplinit. Noi, pribegii nenorociţi de astăzi, vom fi în istorie generaţia fericită a înfăptuirii României Mari.

Acest raţionament, atât de simplu, atât de evident, a fost pentru cei mai mulţi dintre prietenii noştri o revelaţiune, ca prin farmec a liniştit conştiinţele turburate şi a reînviat speranţele pierdute. Este curios, dar afară de rare excepţii, aproape nimeni în acel moment nu îşi dădea seama de solidaritatea frontului nostru cu fronturile aliate, aproape toţi uitau că acţiunea noastră se încadrează în acţiunea generală. De îndată ce le învederai aceasta, optimismul înlocuia pe dată cel mai cumplit pesimism.

Ca să fiu drept, câţiva prieteni au rămas sceptici, cu toate lămuririle şi argumentele noastre, dar au păstrat scepticismul ascuns în fundul sufletelor lor. Concursul ni l-au făgăduit cu tot devotamentul şi, de altfel, numărul lor a fost redus. Ceea ce vroia în primul rând Brătianu era ca parlamentul, cu tot dezastrul suferit, să dea ţării şi, mai ales, străinătăţii, impresia că România, strâns unită în jurul Regelui şi armatei ei, este hotărîtă să ducă lupta înainte alături de Aliaţi, orice s'ar mai întâmpla şi până la capăt. Toţi prietenii din majoritate ne-au asigurat că vor da această impresie în chipul cel mai categoric. Nu le puteam cere mai mult.

Partidul naţional-liberal dovedea, astfel, încă o dată, în ceasuri de foarte grea cumpănă, ce admirabil instrument de guvernământ este. Brătianu putea fi nu numai mulţumit, dar chiar mândru. Cu opoziţia, de asemenea, greutăţile au fost lesne învinse, lipsită de sprijinul Palatului, văzând că parlamentul nu poate fi sustras influenţei lui Brătianu, şi Aliaţii stăruind pentru un guvern naţional, ce era să mai facă Take Ionescu? El totuşi avea mania tranzacţiilor atât de adânc înrădăcinată, încât se pretindea că atunci chiar când urma să câştige un proces, prefera să recurgă la o tranzacţie, dar când procesul era pierdut, s'ar fi putut oare să nu primească tranzacţia ce i se oferea şi încă o tranzacţie din cele mai onorabile?

S'a convenit, deci, ca Take Ionescu şi trei din prietenii lui să intre în guvern, persoanele şi amănuntele urmând a se fixa după întoarcerea Regelui. Noul cabinet trebuia să se constituie imediat după deschiderea Camerelor, fiindcă Brătianu ţinea să se prezinte în faţa Parlamentului cu guvernul care declarase războiul. Take Ionescu îşi lua totdeodată angajamentul să se înţeleagă cu parlamentarii din partidul său pentru ca nici ei să nu alunece pe povârnişul incriminărilor violente, aşa încât reprezentaţiunea naţională să se înfăţişeze cu demnitate înaintea lumii, iar nu sfâşiindu-se prin lupte intestine.

Cu solitarii, izbândă pe toată linia, Matei Cantacuzino capitulase sub focul convergent al lui Mârzescu, al lui Victor Antonescu şi al meu. Şi lui îi scăpase noţiunea solidarităţii frontului, argumentele mele în această privinţă l-au surprins plăcut întâi, şi l-au convins pe urmă — va veni deci la Cameră în dispoziţiuni amicale.

Iorga, într'o stare de spirit excelentă, biciuia pe cei cari în asemenea momente se ţineau de intrigării meschine, era plin de încredere în viitor, nu se preocupa decât de „Neamul Românesc“, scotocea toată prăvălia an-

ticarului Kupferman din Strada Lăpuşneanu şi dispera fiindcă nu mai găsea cărţile vechi, ediţiile rare de pe vremea lichidării bibliotecilor boierilor sărăciţi. O vizită a lui Brătianu, cu mulţumiri şi cuvinte de laudă, ne asigurase nu numai simpatia, dar însăşi activa sa colaborare.

Pe Cuza am convenit să-l lăsăm în plata Domnului, Mârzescu sau Morţun ne atrăsese atenţiunea că la el spiritul de contradicţie este atât de dezvoltat, încât va fi destul să vadă că îi cerem ceva pentru ca pe dată să facă contrariul. Pe de altă parte, să contractăm faţă de el fie chiar obligaţiuni morale, nu ne convenea. O notă discordantă şi pornită la un om ca dânsul, nu putea compromite armonia de care eram asiguraţi, cel mult putea să o confirme.

Cu diplomaţii Brătianu ştia întotdeauna să se înţeleagă, când voia să-şi dea puţină osteneală, prin inteligenţa, prin dibăcia, prin farmecul său, cu care îi seducea uşor. Barclay nu cerea decât să fie convins, de la Fasciotti se obţinea totul dându-i-se importanţă, ce costa în asemenea împrejurări să-i dai chiar însemnătatea pe care nu o avea? St. Aulaire a fost mai rezervat, dar misiunea franceză şi Parisul cereau ca România să fie încurajată şi autorii războiului susţinuţi.

Cu Poklewski era inutil să mai vorbeşti, căci era rechemat. Unul din înalţii demnitari ai curţii, unul din intimii Împăratului, Generalul Masoloff, fusese desemnat să-l înlocuiască. Totul s'a redus deci la efuziunile unei despărţiri de care ne părea sincer rău. Brătianu regreta pe acest diplomat ţarist, care în atâtea împrejurări critice fusese leal faţă de el, dar Poklewski, care ar fi fost voios să părăsească legaţia din România pentru o ambasadă pe care de mult o dorea, nu se putea împăca cu o plecare care de fapt era o adevărată disgraţie.

Iar zeii minori, ca toţi sateliţii, gravitau în orbita marilor planete şi, dealtminteri, fiecare avea câte un motiv special spre a adopta o asemenea atitudine. Psihas, deşi Venizelist, şi-a reamintit ca reprezintă oficial pe Regele Constantin, deci, că în ciuda prieteniei lui Chrissoveloni, se cuvenea să păstreze rezerva ce se impunea unui neutru cu tendinţe germanofile. Marincovici, nu mai putea fi împotriva unui guvern din care făcea parte amicul său, Take Ionescu, nici chiar dacă era prezidat de Brătianu. Iar Ypersele de Strihou găsise un apartament care îi convenea şi lui şi înţepatei sale consoarte; de altfel, ar fi împins ingratitudinea prea departe, dacă s'ar fi încăpăţânat să refuze binevoitoarea sa indulgenţă unui guvern care, faţă de reclamaţia sa că acest nou apartamant este prea scump, consimţise cu generozitatea cuvenită Belgiei martire să îi plătească chiria.

Rămânea Palatul. Barbu Ştirbey avusese oarecare greutăţi să destrame ţesătura de intrigi din jurul Reginei, care avea veleităţi de independenţă. A fost nevoie de mai multe asalturi, marele său argument fiind că: „nu se schimbă calul în mijlocul vadului", şi în cele din urmă a triumfat. Brătianu s'a arătat când terenul era netezit şi Regina s'a arătat supusă, dacă

nu deplin convinsă. Simky Lahovary a amuţit şi Chrissoveloni a reluat drumul Ghidigenilor, considerând însă lupta amânată, nu pierdută. În curând urma să reînceapă.

Pentru ca totul să fie gata, mai trebuiau întocmite proiectele de legi şi redactat mesagiul. Aceste proiecte, o serie de măsuri legale în legătură cu starea de război, precum şi legile financiare, împrumuturile la Banca Naţională etc, erau de fapt de mult terminate, Victor Antonescu, în calitate de Ministru de Justiţie, fusese însărcinat cu elaborarea celor mai multe dintre ele. Trebuiau numai revăzute şi puse la punct, iar redactarea mesajului regal - ca de obicei - mi-a fost încredinţată mie. Am convenit cu Brătianu că acesta trebuia să cuprindă neapărat următoarele cinci idei: 1) Justificarea intrării noastre în acţiune. 2) Afirmarea, cu toate nenorocirile suferite, a credinţei noastre neştirbite în victoria finală a noastră, cât şi a Aliaţilor noştri. 3) Un apel la solidaritatea şi conlucrarea tuturora în interesul suprem al patriei. 4) O aluzie la necesitatea realizării reformelor democratice mai imperioase decât oricând, în cadrul unei Românii mărite şi, 5) un salut călduros armatei, care se jertfea pentru ţară.

În timpul acesta, Brătianu a primit de la Rege, din Zorleni, o foarte frumoasă şi interesantă scrisoare, cu privire la cele ce el doreşte să fie cuprinse în mesaj. Erau aproape identice cu ideile noastre, şi ea merită să fie reprodusă textual:

„Dorind ca şi în împrejurările de faţă să încheg o cât mai strânsă legătură cu poporul meu, cred că prezenţa mea la deschiderea parlamentului este mai necesară decât oricând.

„Ieşind şi ca fond şi ca formă din formulele convenţionale, doresc ca discursul Tronului să fie în acest an mai ales un apel la patriotismul poporului, căruia mă adresez arătând reprezentanţilor săi gândurile şi simţămintele ce mă călăuzesc. Doresc ca fiecare să se pătrundă adânc în identitatea aspiraţiunilor şi jertfelor ce leagă pe Suveran şi Dinastia de naţiune; doresc să dau celor îndreptăţiţi asigurarea că vor găsi în mine sprijinitorul lor şi apărătorul dreptăţii şi al cinstei.

„În aceste momente de grea cumpănă, când o parte din teritoriul naţional este invadat, când se cer naţiunii cele mai mari jertfe, este nevoie ca poporul să ştie că o înţelegere completă domneşte între el, Suveran şi Parlament, precum este o înţelegere deplină între naţiune şi Aliaţii ei.

„Doresc ca masele populare şi îndeosebi ţărănimea să fie adânc convinsă de solidaritatea aceasta. Ţăranul trebuie să fie făcut conştient că, luptând pentru unitatea naţională şi primind că facă jertfe în proporţii poate mai mari decât clasele diriguitoare, el luptă şi pentru propria lui dezrobire politică şi economică.

„Deşi de viţă străină şi reprezentant al unei dinastii noi, nu am stat nici o clipă pe gânduri de la început ca să înfrâng înclinările şi simpatiile mele personale, pentru a da ascultare numai aspiraţiunilor naţiunii, astfel

că acuma, mai mult ca oricând, sunt hotărît să păstrez contactul cel mai intim cu poporul meu, cu reprezentanții săi, oricărui partid politic ar aparține, și cu armata noastră.

„Nu mă îndoiesc că pentru oamenii noștri de stat va fi o chestiune de onoare și vor găsi în patriotismul lor puterea de-a înlătura orice disentiment politic, astfel ca nu numai în fața țării, dar și în afară să apară neîndoielnică armonia care domnește fără condiții la opera națională a Regelui.

„În fața pericolului comun, nimic nu trebuia cruțat pentru a face să pătrundă în toate păturile sociale, nu numai cuvinte, ci și dovezi de aceasta, și ce frumoasă și nobilă ar fi sarcina pe care și-ar lua-o poeții, scriitorii, oratorii noștri, care prin grai și condei ar înflăcăra patriotismul populațiunii și al trupelor și ar face accesibile inteligențelor popolare aspirațiunile naționale, cauza războiului. Trebuie ca printr'o activă propagandă simțămintele care mă călăuzesc să ajungă până în adâncimile populațiunii rurale, cu atât mai mult cu cât o parte din scumpa noastră țară este încălcată și astfel inamicul are putința de a lua el inițiativa unor reforme de mult proietate de noi, dar care, propuse de inamic, i-ar putea atrage simpatia și vai — poate chiar — oarecare solidaritate a claselor populare în genere și a țărănimii îndeosebi.

„Doresc de asemenea ca nimic să nu fie cruțat spre a face tot mai intime raporturile cu Aliații noștri, pentru a asigura o tot mai sinceră încredere reciprocă între Aliați, căci unitatea de vedere și de acțiune este un element hotărîtor de succes".

Pe temeiul tuturor acestor considerațiuni am întocmit, deci, un mesaj pe care Brătianu, spre deosebire de obiceiul său, nu l-a modificat aproape de loc, așa încât pot spune că este în întregime opera mea. Recitindu-l azi, după mulți ani, pot — lăsând la o parte orice modestie — afirma că el este o sinteză din toate punctele de vedere, atât de exactă și atât de lapidară a situațiunii, încât, ceea ce este așa de rar, după ce trece vremea, dacă ar trebui să fie scris din nou, nu văd, sincer vorbind, ce aș putea să adaog, sau ce cuvânt aș putea să suprim.

Pentru înțelegerea vremurilor de atunci, el merită să fie recitit integral. Vreau să fiu bine înțeles, nici nu am vreun amor propriu și nici nu am vanitatea stupidă de a atribui cine știe ce merite unei lucrări care de fapt rezuma numai gândurile și simțămintele lui Brătianu, ale guvernului și ale mediului în care trăiam, dar am fost și atunci și în urmă atât de des, atât de violent și atât de nedrept învinuiți, încât cred a fi îndrituiți ca mărturie vie a clarei viziuni a lucrurilor ce ne-au stăpânit în cele mai întunecoase ceasuri ale furtunii, a invoca textul mesagiului întru veșnica noastră apărare și spre triumful dreptății.

Fie-mi îngăduit să reamintesc câteva pasagii:

„Războilul care de mai bine de doi ani însângerează lumea, a învederat

că Austro-Ungaria în condiţiunile ei actuale nu mai poate dăinui ca factor al echilibrului european.

„Pentru a apăra interesele neamului şi a-i asigura unitatea şi viitorul, România era datoare să intervină“.

„De aceea, unind soarta cu aceea a puterilor prin a căror victorie se va aşeza viaţa europeană pe baza principiului naţionalităţilor ea a declarat război Austro-Ungariei“.

Mai departe:

„Până acuma războiul ne-a impus jertfe mari şi dureroase. Le vom îndura însă cu bărbăţie, fiindcă păstrăm neştirbită credinţa în izbânda finală a Aliaţilor noştri şi oricare ar fi greutăţile şi suferinţele, suntem hotărîţi să luptăm alături de dânşii cu energie şi până la capăt“.

Pasajul privitor la reforme este foarte interesant de revăzut azi. Iată cum glăsuieşte:

Prima frază era expresia dorinţei formale a Regelui.

„Aspiraţiunile şi jertfele de astăzi mă leagă pe Mine şi Dinastia Mea şi mai puternic încă de naţiunea română, care va găsi pururea în Regele ei pe sprijinitorul şi apărătorul drepturilor şi năzuinţelor sale“.

Urmarea suna astfel:

„În faţa pericolului comun, să fim cu toţii însufleţiţi de patriotismul cel mai călduros, să ne arătăm uniţi în sentimente şi în gând, să încurajăm cu dragoste şi cu admiraţie pe soldaţii noştri, care apără pământul strămoşesc încălcat de duşmani.

„Să spunem ţăranului că luptând pentru unitatea naţională, el luptă totdeodată pentru dezrobirea lui politică şi economică.

„Vitejia sa îi dă drepturi şi mai mari asupra pământului pe care îl apără şi ne impune mai mult decât oricând datoria ca la sfârşitul războiului să înfăptuim reformele agrare şi electorale, pe temeiul cărora această Adunare Constituantă a fost aleasă“.

Este nu numai cel mai bun răspuns ce se poate da acelora care au susţinut cu atâta patimă că România datoreşte reformele revoluţiei ruseşti, dar este şi o dovadă incontestabilă că am păstrat cu o surprinzătoare luciditate conştiinţa marilor noastre directive politice până şi în vremurile cele mai tulburi şi în mijlocul celei mai desăvârşite deslănţuiri a patimilor şi a celei mai cumplite confuzii de idei.

Deschiderea Parlamentului s'a făcut la 9 Decembrie în sala Teatrului Naţional din Iaşi, cu acelaşi ceremonial ca la Bucureşti, Regele ţinuse ca tot protocolul să fie neschimbat, să nu se dea prin nimic impresia că restriştile au ştirbit întru ceva din strălucirea şi autoritatea Regală. Aceeaşi trăsură a la Daumont, aceiaşi lachei galonaţi în livreaua Hohenzollernilor, aceeaşi escortă regală cu coifurile ei prusace. Imi aduc bine aminte cum acest fast mă jignea în mizeria noastră de atunci şi cum preocupările protocolare ale Regelui îmi apăreau atunci meschine şi copilăreşti. Şi totuşi,

judecând lucrurile acuma în perspectiva vremurilor, îi dau dreptate. Este ciudat, dar aşa este lumea, văzând cortegiul trecând pe străzile Iaşului întocmai ca obişnuitul cortegiu din Bucureşti, s'a simţit înviorată, întărită în nădejdile, îmbărbătată în faptele ei. Prin urmare, nu suntem cu totul distruşi, va să zică sunt lucruri care au ramas totuşi neatinse de vijelie. Coroana nu se socoteşte umilită că a ajuns la Iaşi, poartă capul sus, fiindcă desigur, ca şi credinţa în ziua de mâine, este încă vie. Astfel de vorbe se auzeau, astfel de gânduri treceau prin minţile oamenilor şi îndeosebi prin ale sărmanilor refugiaţi. Regele avusese dreptate, nu din calcul, nici măcar din intuiţie psihologică, dar dintr'un instinct atavic care zăcea în străfundul tainic al sufletului său simţise ceea ce noi nu simţisem şi considerasem chiar drept ridicol. Reînviaseră în el toţi Principii de Hohenzollern goniţi de-a lungul veacurilor din reşedinţele lor dar care ştiau că soarta armelor este schimbătoare şi care, după restrişti trecătoare, erau obişnuiţi să se întoarcă acasă şi să moară liniştiţi în castelele lor seculare.

Fireşte, senatorii şi deputaţii au făcut Regelui o primire deosebit de entuziastă. Regele, emoţionat, a citit mesajul cu o voce destul de hotărîtă. Aplauzele au fost mai cu seamă vii când a vorbit de hotărîrea noastră de a lupta până la capăt alături de Aliaţi şi de câte ori a făcut aluzie la armată. Pasajul privitor la reforme a fost mai puţin aplaudat decât mă aşteptam, explicaţia era surprinderea obştească. Într'adevăr, toată lumea se aştepta să audă pe Rege vorbind de vitejia armatei, de motivele intrării în război, de încrederea noastră în victoria finală, de nevoia unei cât mai strânse solidarităţi naţionale, nimeni însă nu se gândise în învălmăşeala de atunci, în mijlocul grijilor mărunte şi zilnice ale refugiului, la grija îndepărtată a reformelor.

După şedinţă, membrii majorităţii nu se ascundeau să-şi exprime mulţumirea pentru faptul că introdusesem acest paragraf în mesaj. Elementele mai înaintate din partid erau încântate şi veneau să ne felicite. În rândurile opoziţiei domneau simţăminte contrarii, cei mai moderaţi se mângâiau să spună că nu pricep rostul acestei declaraţiuni, că este inoportună şi de natură să îngreuneze putinţa de îndeplinire a acelei solidarităţi dintre partide, la care Regele făcea apel.

Dezbaterile au început chiar în aceeaşi zi, eram grăbiţi şi dornici ca sesiunea să fie cât mai scurtă. Şedinţele Camerei se ţineau la Teatru, ale Senatului în aula Universităţii. Atmosfera era foarte bună, pe ici pe colo nemulţumiri de ordin personal sau mărunt, care vroiau să se manifeste prin comunicări şi anunţări de interpelări. Ne-am căznit să le mai oprim, nu era ceasul unor atari manifestări, ceea ce a fost de altfel destul de uşor.

Senatul a ales preşedinte pe Porumbaru, care în acest scop demisionase în ajun din guvern, Brătianu luând el Ministerul de Externe. Dânsul a fost silit să recurgă la această soluţie, fiindcă preşedintele Senatului B. Missir era în vacanţă, războiul surprinzându-l la Biarritz. Datoria lui ar fi fost să

vină imediat înapoi, dansul era însă un egoist, un suflet sterp, un fel de Stelian. În vremuri obişnuite asemenea oameni se strecoară şi valurile vieţii îi pot ridica până la cele mai înalte situaţii, dar în vremuri grele, în contact cu evenimentele ei sunt sfărâmaţi. Dar era păcat de Missir fiindcă alături de această desăvârşită lipsă de însuşiri sufleteşti, nu era primul venit, avea un spirit juridic cu totul remarcabil, Take Ionescu şi mulţi alţii îl considerau fără îndoială avocatul cel mai mare al epocii lui. Nimeni nu îl întrecea în arta de-a despica o chestiune încâlcită de drept şi chiar de era lipsit de talent oratoric, sau vulgar în exprimarea cugetării sale, era neîntrecut ca să destrame argumentaţia unui adversar şi să o reducă la pulbere. Totdeodată, avea o minunată cultură clasică şi filozofică şi într'o ţară în care existau aşa de puţini cunoscători temenici ai clasicismului, era o raritate şi o plăcere să vezi pe B. Missir citind uşor pe marii autori ai civilizaţiunii elline şi latine şi comentându-i apoi cu o indiscutabilă competinţă. Într'o ţară în care se manifesta o predilecţie vădită pentru studiile superficiale, Missir studiase serios diferitele sisteme filozofice şi adâncise cercetarea celor mai abstracte speculaţiuni metafizice. Chemat de Brătianu, a întârziat prin Franţa, iar după înfrângerile noastre a refuzat categoric să vie la Iaşi, punând astfel singur capăt carierei sale politice.

La Cameră, Ferechide a fost reales în unanimitate, un omagiu ce se cuvenea cu prisosinţă decanului oamenilor noştri politici şi, în acelaşi timp, deputaţii au ţinut să exprime recunoştinţa generală, aclamând pe Mârzescu ca vice-preşedinte. Legile pregătite s'au depus, secţiile au început în grabă discuţia lor, comisiile de răspuns la mesaj au fost convocate şi raportorii lor s'au pus pe lucru.

De Senat, ca şi la Bucureşti, se ocupa Alecu Constantinescu şi Radovici. Eu stăteam în continuu la Cameră, spectacolul acolo nu era lipsit de oarecare originalitate. Preşedintele şi biroul, oratorul şi miniştrii stăteau pe scenă, secţiile se întruneau prin lojele artiştilor. Acolo unde până atunci actorii se costumau şi actriţele îşi făceau toaleta, se discutau acuma aride chestiuni financiare şi grave probleme de stat. Din ficţiunea teatrului eram acuma în cel mai dramatic realism al vieţii şi al istoriei. Miniştrii aveau pentru deliberările lor în fundul scenei, pe stânga (privind din sală), un salonaş destul de luxos, care în vremuri normale slujea pare-mi-se directorului teatrului.

In seara de 11 pe la 6, când tocmai supraveghiam lucrările secţiilor şi căutam să interviu ca ele să se termine mai curând, mă cheamă Brătianu şi, pe întunerec, printre culise, îmi spune că s'a înţeles definitiv cu Regele şi cu Take Ionescu, iar noul guvern este constituit. „Îmi rămâne numai o sarcină neplăcută de îndeplinit, să comunic colegilor sacrificaţi ieşirea lor din guvern. Este un lucru de care am avut întotdeauna oroare...“ adăogă el sincer plictisit. „Fiindcă rămâi nemişcat la postul D-tale, vino să mă ajuţi!“

De fapt, deşi se făceau mari preschimbări prin constituirea acestui gu-

vern, deşi trei din amicii lui Take Ionescu luau portofolii efective, nu erau decât doi colegi cu adevărat sacrificaţi. Dr. Angelescu şi Radovici. Porumbaru trecuse deja la preşedenţia Senatului, Morţun trebuia să ia preşedenţia Camerei, Costinescu era foarte zdruncinat ca sănătate, îi era imposibil deci să mai ducă povara administrării finanţelor publice, aşa că el însuşi rugase pe Brătianu să-l lase fără portofoliu. Alecu Constantinescu, indicat prin puterea sa de muncă, trecea la Interne şi Victor Antonescu, indicat şi el prin activitatea sa la Banca Naţională şi prin cunoştinţele sale financiare, trecea la Finanţe.

De Radovici Brătianu se despărţea cu părere de rău, nu-i putea reproşa nimic, fusese un coleg de o exemplară lealitate şi ca om era deosebit de modest, de delicat, de prietenos, îl iubeam şi îl stimam cu toţii. Desigur, capacitatea sa nu era deosebită, fusese la industrie un ministru mai mult şters şi de aceea serviciile sale apăreau în aceste clipe grele mai puţin indispensabile decât ale altora.

Cu Dr. Angelescu chestiunea se schimba. El fusese netăgăduit un ministru activ şi în chestia organizării şi aprovizionării serviciului sanitar al armatei desfăşurase o muncă demnă de toată lauda, dar doi ani de zile în timpul războiului îi amărîse sufletul lui Brătinau prin manifestările sale prea zgomotoase în favoarea intrării noastre în acţiune. De nenumărate ori Brătianu îl chemase şi îl rugase să înceteze o acţiune care, sub această formă cel puţin, încurca politica sa şi îi crea inutile plictiseli. Cu toate făgăduielile date, Angelescu continua însă uneltirile, credea că îşi asigură o mare popularitate şi îi era placut sa auda opoziţia lăudându-l şi proclamându-l singurul ministru care are curajul părerilor lui. Brătianu a răbdat, dar nu a uitat, aşa era firea sa, tăcea dar nu ierta şi îşi plătea poliţa când te aşteptai mai puţin. În această privinţă nu se asemăna de loc cu tatăl său, când Ion Brătianu era nemulţumit de un ministru, nu se încurca mult cu el, îl înlocuia repede şi, fiind cu desăvârşire lipsit de spirit vindicativ, ştia să procedeze în aşa fel, încât operaţia lăsa în urma ei foarte puţină amărăciune. Ionel Brătianu, când era nemulţumit de un coleg, îşi făcea sânge rău, se frământa, dar nu îi venea să se despartă de el, aştepta să se ivească vreo conjoncţiune politică prielnică şi abia atunci intervenea. Cel lovit luând tăcerea şi obişnuita amabilitate a lui Brătianu drept o iertare a greşelii făcute, sau drept o consimţire ulterioară la atitudinea adoptată, rămânea prins de verdictul său, se considera nedreptăţit şi pleca adânc jignit.

Sistemul bătrânului Brătianu era preferabil, era mai bun pentru stat, fiindcă îndepărta fără întârziere miniştrii nepotrivit aleşi, era mai bun pentru şeful guvernului, fiincă lăsa răni mai mici în sufletele celor sacrificaţi. Dureroasa operaţie s'a petrecut în susamintitul salonaş, printre atributele teatrale, care erau încă trântite în colţuri.

Radovici se cam aştepta la acestă înlocuire, a fost cum era şi de aştep-

tat de la un om ca el, demn şi hotărît să-i dea lui Brătianu mai mult ca oricând tot prietenescul său concurs. Se şi aranjase să fie numit la Banca Naţionlă într'un loc ce se afla vacant, numire care în greutăţile financiare de atunci îi convenea.

Dr. Angelescu a fost surprins, cu desăvârşire surprins, şi şi-a manifestat nemulţumirea întâi printr'o întristare, care provoca surâsurile şi mai târziu printr'o supărare, care a luat forma unei ostilităţi nepermise şi unor izbucniri regretabile. Hotărît, nici Angelescu nu era din rasa puternică a celor ce ştiu să suporte adversitatea.

Ultimul care intră în salonaş, dar care ieşi cu figura surâzătoare, a fost Mârzescu, investit Ministru de Domenii. Ce m'a mirat atunci era că cercul de la Iaşi, şi chiar Mârzescu personal, au dat acestei numiri proporţiile promovărilor ministeriale obişnuite. Felicitări, telegrame, sărutări, şampanie, toasturi, articole de ziare. Mie mi se părea că un minister în acele momente era o aşa răspundere şi o aşa calamitate omenească, încât nu pricepeam bucuria pe care o stârnea, dar totdeodată ferriceam pe Mârzescu că are destulă frăgezime sufletească, ca să privească lucrurile cu o asemenea dulce seninătate.

Brătianu vorbise înainte cu Morţun şi formal preşedenţia Camerei reprezenta o înaintare, acesta arătându-se foarte măgulit de atenţia şefului său. În realitate era însă foarte afectat, poate tot atât în fundul inimii sale ca Dr. Angelescu. Dealtminteri nu s'a sfiit să-mi destăinuiască amărăciunea lui, fiindcă îşi dădea seama că îndepărtarea sa de la unul din cele mai însemnate ministere era o dizgraţie acoperită cu florile unei preşedenţii de Cameră. Şi aceasta o considera ca o nedreptate a lui Brătianu faţă de el. M'a surprins întotdeauna că Morţun nu îşi daduse seama de sterilitatea activităţii lui la Interne, doi ani nu făcuse nimic, era lipsit de idei, de iniţiative, de putere de muncă, de cele mai multe ori nici nu ştia ceea ce se petrecea în departamentul său, pe care îl conducea secretarul general şi directorii de serviciu. Adesea dispărea şi cu greu şefii lui de cabinet îi dădeau de urmă. Brătianu avusese de mult cunoştinţă de toate acestea, şi totuşi Morţun se credea sincer victima acestuia.

Îl ascultam tânguindu-se şi vorbindu-mi cu mâhnire de lipsa organică de orice simţ de dreptate la Brătianu şi îmi ziceam ce greu este să-ţi păstrezi luciditatea cuvenită ca să te judeci singur, chiar cu oarecare aproximaţie.

Ferechide ar fi preferat să păstreze preşedenţia Camerei, cu care se identificase în chip atât de magistral. Brătianu i-a arătat însă că are neapărată nevoie de el în guvern, fiindcă după toate probabilităţile va fi nevoit în curând să plece din ţară, spre a lua contact cu Aliaţii. Ori, dânsul plecând şi Ferechide nefăcând parte din minister, interimatul preşedenţiei consiliului rămânea de drept lui Take Ionescu, ceea ce nu ar fi fost bine. În faţa acestui argument, Ferechide a cedat imediat.

Şi astfel noul guvern naţional s'a constituit în următoarea compunere:

Preşedinte al Consiliului şi Ministru de Externe	Ion I.C. Brătianu.
Ministru de Interne	Alex. Constantinescu.
Ministru de Finanţe	Victor Antonescu.
Ministru de Domenii	G.G. Mârzescu.
Ministru de Justiţie	M.G. Cantacuzino.
Ministru de Industrie	Dr. C. Istrati.
Ministru de Lucrări Publice	Dimitrie Greceanu.
Ministru de Instrucţie şi Culte	I.G. Duca.
Ministru de Război	Vintilă Brătianu.
Miniştrii fără portofoliu	Take Ionescu M. Ferechide Emil Costinescu.

Fără voie eram cuprins de un simţământ de melancolie. Ministerul nostru de la 1914, ministerul debutului meu ministerial, ministerul reformelor şi alegerilor pentru Constituantă, ultimul minister al Regelui Carol şi primul minister al Regelui Ferdinand, ministerul neutralităţii şi al proclamării războiului, dispărea redeşteptând în mintea mea atâtea amintiri scumpe, atâtea evenimente mari.

Noii noştri colegi fuseseră destul de bine aleşi de Take Ionescu. Dimitrie Greceanu era un om ponderat şi de treabă, ultimul său gest de-a merge pe front la vârsta lui şi când, după expresia consacrată, atâţia nu se gândeau decât să se învârtească, îl impunea pe Greceanu stimei tuturora.

Dr. Istrati era un naţionalist înfocat, un suflet înflăcărat, un bun Român, prezenţa sa în ministerul naţional al războiului era un meritat omagiu adus patriotismului său trecut.

Mişu Cantacuzino era mai puţin simpatic, dar într'o combinaţiune cu conservatorii, apărea firesc, numele, averea, situaţia lui socială personificau tradiţia conservatoare.

Personal îl cunoşteam pe Greceanu foarte puţin, în schimb cu Dr. Istrati şi cu Mişu Cantacuzino aveam vechi legături. Dr. Istrati fusese un prieten al tatălui meu şi examinatorul meu la bacalaureat, iar cu Mişu Cantacuzino avusesem la un moment dat chiar raporturi de apropiată rudenie.

Pe când se terminau formalitățile constituirii noului guvern, parlamentul sfârșea toate lucrările pregătitoare și intra în discuția publică a legilor și a adresei de răspuns la Mesajul Tronului.

La Senat dezbaterile nu au prezentat nici un interes deosebit. La Mesaj, discuție scurtă și fără însemnătate, pe care a încheiat-o Brătianu prin câteva fraze, o constatare a solidarității naționale, o afirmare din nou a hotărîrii neînfrânte de a lupta până la capăt, cuvenitul salut către armată. Și atâta tot. La Cameră, în schimb, dezbaterile au fost vii și nespus de interesante, au avut caracterul reclamat de însemnătatea momentului.

Trei discursuri merită luarea noastră aminte, deși pentru motive deosebite, ale lui Cuza, Iorga și Brătianu.

Cuza s'a arătat incapabil de înălțare în gândire și simțăminte. A făcut un discurs de incriminări, de meschinării, de spirite, de înțepături la adresa evreilor. Nici o înțelegere a ceasului istoric pe care îl trăiam, nici un accent de durere pornit din inimă, nici măcar un strigăt sincer de indignare — limbuție de retor. Dinainte considerasem pe Cuza o mediocritate, dar fiindcă era spiritual, incontestabil foarte spiritual, mediocritatea lui nu jignea, chiar seducea. Acuma însă, când gravitatea evenimentelor îl despuia de posibilitatea de a-și impresiona auditorul prin glumele și jocurile lui de cuvinte, mintea sa apărea în toată superficialitatea ei și sufletul său în toată deșertăciunea lui. A fost un spectacol întristător.

Pe cât a fost Cuza mai prejos de orice critică, pe atât pot spune că Iorga a fost mai presus de orice laudă. El a rostit atunci în Teatrul de la Iași incontestabil cel mai elocvent discurs din toată viața lui. Pot spune mai mult, unul din cele mai mari discursuri ce s'au rostit vreodată de pe tribuna română. Ceea ce a zis este secundar, se poate ceti de către generațiunile viitoare în colecțiile Monitorului Oficial, care probabil se vor întreba chiar de ce contimporanii au lăudat cu atâta entuziasm acest discurs. Fapt este că Iorga a știut să exprime ceea ce era în conștiința fiecăruia, să aprindă flacăra care lâncezea în toate sufletele, să redeștepte prin evocarea gloriei trecutului, speranțele naționale cu o intensitate mișcătoare și să plimbe adunarea care se târa chinuit prin văgăunele întunecoase ale mizeriilor dezastrului bejaniei și restriștei, pe culmile luminoase ale izbânzilor răsplătitoare și ale marilor înfăptuiri viitoare.

Parcă îl văd încă în sală, la stânga (privind de pe scenă), în primele bănci, înalt, cu capul aplecat spre spate, cu barba fluturând, cu o voce tremurând de emoție, cu gesturi de iluminat, azvârlind peste adunare ca un semănător peste ogoruri sentințe care cucereau, imagini care minunau, perioade oratorice care printr'un avânt neîntrecut răpeau toate inimile. Când s'a așezat a fost un adevărat delir, aproape toată lumea plângea, în acele clipe Iorga a reușit să întrupeze gândul și simțirea unui întreg neam crunt lovit de soartă.

Din punctul de vedere emotiv, este cea mai puternică senzație orato-

rică ce mi-a fost dat să resimt. Ca în aceea zi Iorga nu a mai fost şi desigur nu va mai fi niciodată.

Brătianu a vorbit după el, discursul său a fost foarte interesant şi foarte frumos. O analiză a situaţiei, un răspuns plin de demnitate la învinuirea de trădare pe care Germania şi Austria-Ungaria ne-o arunca, o explicaţie sinceră a înfrângerilor suferite, o abilă aluzie la răspunderile Aliaţilor, o lungă şi temeinică justificare a intrării noastre în acţiune, o afirmare hotărîtă a credinţei noastre în victoria finală, cu arătarea temeiurilor pe care se reazămă. Nu m-aş mira ca cercetătorii istoriei de mâine să prefere acest discurs atât de documentat, de bogat în concepţii politice, atât de profetic pe alocurea, discursului lui Iorga. Dar ce folos, atunci adunarea era sub vraja cuvântării sale, putea să expună Brătianu ce voia, Camera îl asculta distrat, cu gândul şi cu inima tot la Iorga. Brătianu se adresa minţii, Iorga se adresase sufletului, prin urmare cum ar fi fost vreo comparaţie posibilă? Dealtminteri, Brătianu era atât de nepăsător faţă de asemenea succese personale, încât se bucura de efectul înviorător produs de discursul lui Iorga, fără să se preocupe de nemeritatul său insucces.

Take Ionescu a spus şi el câteva cuvinte, nu a fost nici mişcător ca Iorga, nici interesant ca Brătianu, era însă de neapărată trebuinţă ca pentru afirmarea publică a solidarităţii naţionale, discuţia să nu se termine fără să se auză şi glasul lui. Din acest punct de vedere a fost necesar şi binevenit.

Toate legile au trecut aproape fără discuţii, cu scurte observaţii pe ici pe colo, întemeiate de altfel pe părerile juriştilor şi ale economiştilor. La 16 Decembrie seara totul era gata şi Parlamentul a fost din nou închis.

CAPITOLUL TREIZECI ŞI UNU

ULTIMILE SĂPTĂMÂNI ALE ANULUI 1916

Pe când se petreceau aceste evenimente şi schimbări la Iaşi, se petreceau de asemenea evenimente însemnate şi mari schimbări la Marele Cartier din Bârlad. Intâi Generalul Iliescu, care nu mai putea rămâne în fruntea oştirei, şi a cărui plecare era, de altfel, în principiu, hotărîtă de mult, a fost îndepărtat. Brătianu a stăruit ca Generalul Prezan să fie numit în locul lui, căci pe lângă consideraţiunile expuse mai sus, la numirea sa a mai contribuit şi felul în care ştiuse, după înfrângere, să organizeze retragerea armatei. Într'adevăr, această armată, deşi într'o situaţie foarte critică, se retrăgea în perfectă ordine, pe când, aceea a lui Averescu, se retrăgea în contiţii rele, pierdea necontenit în drum oameni şi material. Braţul drept al Generalului Prezan era un tânăr ofiţer, Maiorul Antonescu, un element de o deosebită valoare şi care prin inteligenţa, priceperea şi activitatea sa şi-a adus pesonal, dar a adus şi ţarii, nepreţuite servicii.

Prezan s'a pus imediat pe muncă şi trebuie să mărturisesc că numai uşoară nu era aceasta, fiindcă armata continua să fie în plină retragere, aproape toate trupele erau dezorganizate, unităţi întregi pierdute, divizii împărţite, comandamente fără legătură cu subordonaţii lor, iar inamicul nu ne dădea nici o clipă de răgaz.

Pe de altă parte, aveam cu Ruşii dificultăţi din ce în ce mai mari, mai simptomatice şi mai îngrijorătoare. Acuma trupele veneau, veneau cu sutele de mii, şi tocmai fiindcă erau să reprezinte în curând un milion de oameni şi de fapt ocupaseră cea mai mare parte a frontului, ei formulau fel de fel de pretenţii, care puneau în joc însăşi suveranitatea noastră naţională.

Dificultăţile erau aşa de mari, încât Regele socotise cu drept cuvânt prezenţa sa indispensabilă la Marele Cartier şi imediat după închiderea parlamentului s'a înapoiat la Bârlad, sau mai exact la Zorleni, unde locuia la domeniul său particular, la câţiva kilometri de Bârlad. Brătianu însuşi se văzu silit nu numai să stea în contact permanent cu Bârladul, dar să şi meargă la Marele Cartier cât mai des. Nici o săptămână nu trecuse de când

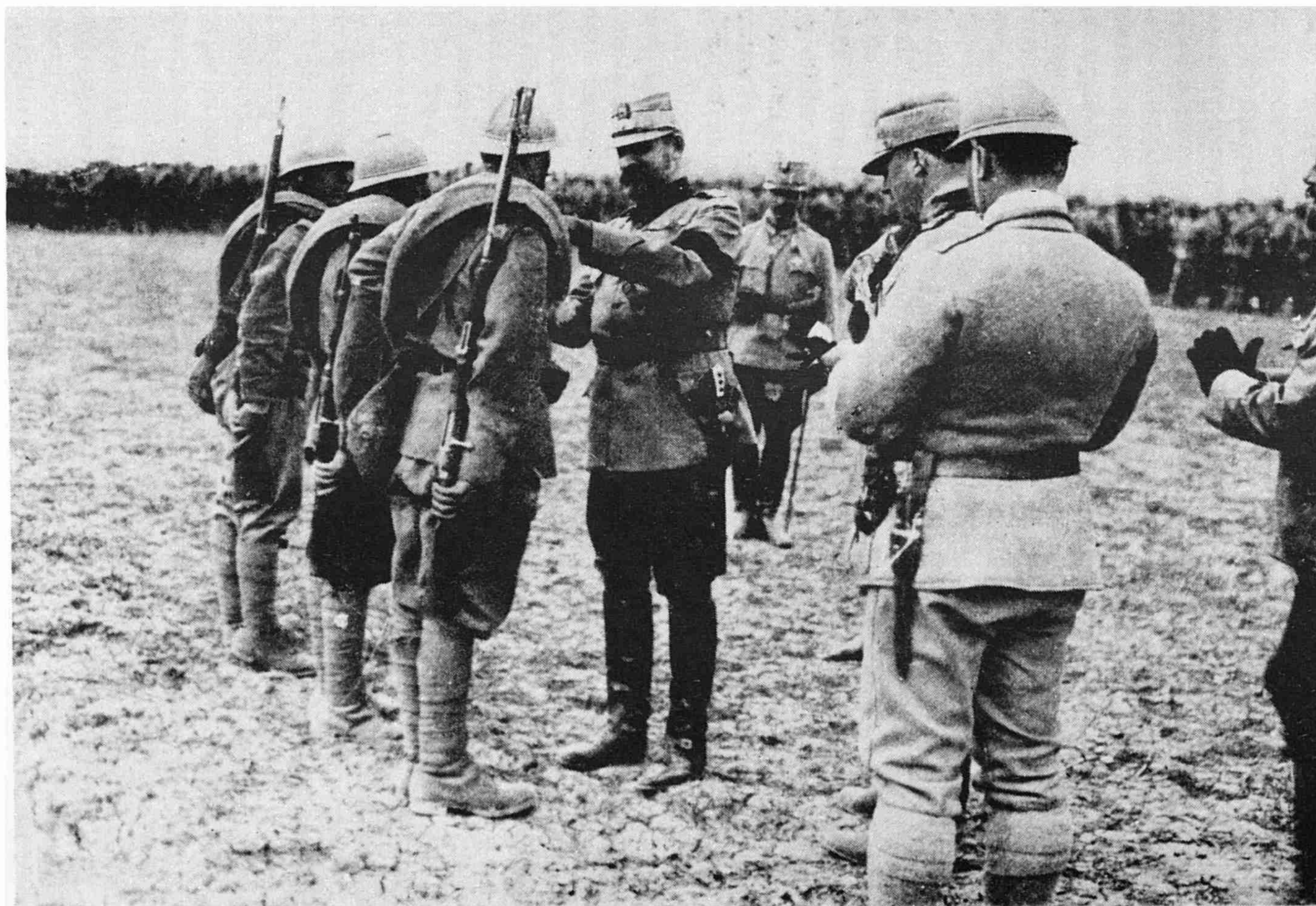

Fig. 5: Regele Ferdinand decorând soldații pe front

acesta se afla la Bârlad şi Generalul Belaieff ceru în numele Rusiei ca cele două armate să fie puse sub comanda Generalului Zaharoff şi ca Marele Cartier românesc să fie desfiinţat şi contopit în cartierul rusesc.

Cererea era fireşte inadmisibilă. La 1877, nefiind încă un stat independent, impusesem totuşi Rusiei respectarea individualităţii armatei noastre în colaborarea cu dânsa. Cum era azi să primim a renunţa la ea? Afară de aceasta, de patru luni văzusem Rusia însufleţită faţă de noi de simţăminte atât de stranii, încât o elementară prudenţă ne silea să fim foarte băgători de seamă şi să nu cedăm nici unul din drepturile ce decurgeau din neatârnarea noastră politică, sau din suveranitatea noastră naţională. Înfrânţi din vina lor puteam fi, dar cu atât mai mult, demnitatea trebuiam să ne-o păstrăm neatinsă. De altfel propunerea rusească se izbea şi de unele greutăţi de ordine legală. Aşa, spre pildă, şeful armatei după constituţia noastră era Regele. Cum era el să cedeze această comandă unui străin? Pe de altă parte, Marele Cartier exercita în temeiul legii stării de asediu o serie de atribuţiuni, cari în timp de pace erau de competinţa guvernului. Se putea la urma urmei admite ca din cauza necesităţilor războiului acest organ militar să se substituie puterilor constituante din stat, dar nu era cu putinţă ca o parte din prerogativele guvernului român să treacă asupra militarilor ruşi.

Discuţiile au fost însă anevoioase. Văzându-ne bătuţi, Ruşii ne tratau de sus. Brătianu a trecut prin multe ceasuri grele, a făcut intervenţii de tot felul la Stavka, la Petrograd, la Ţar direct, la Aliaţi, şi în cele din urmă s'a ajuns la următoarea soluţie: Comandamentul Suprem al armatelor ce luptau pe teritoriul românesc îl va exercita Regele României cu ajutorul a două state majore, unul rusesc pentru trupele ruseşti, şi unul românesc (Marele nostru Cartier) pentru trupele române. Soluţia era cât se poate de bună, rămânea numai ca în practică să se stabilească o conlucrare armonioasă între cele două state majore.

Pentru a răspunde chemării sale, pe lângă însuşirile lui militare, rămânea deci ca Generalul Prezan să aibă neapărat şi însuşiri de diplomat. Din fericire le-a avut. Prin firea sa blajină, prin temperamentul său conciliant, prin lealitatea sa a reuşit să impuie comandamentului rusesc respectul cuvenit şi să evite ciocniri inutile sau violente. Cu Generalul Cerbaceff raporturile au devenit mai târziu chiar cordiale.

Deocamdată situaţia era însă încordată la Bârlad, căci pe lângă pretenţiile inadmisibile ale Ruşilor la Marele Cartier continua şi atitudinea lor suspectă şi scandaloasă pe front. Într'adevăr, după bătălia de la Bucureşti, am căutat să mai rezistăm inamicului pe mai multe linii. Prima rezistenţă a fost pe Cricov şi pe Ialomiţa, dar pe Cricov Ruşii nu au vrut să ne vină în ajutor. Brătianu povestea întotdeauna — a spus-o mai târziu şi la Cameră — că niciodată în viaţa lui nu a fost mai indignat decât în timpul acestei bătălii, când aveam nevoie neapărată de sprijinul Ruşilor. Cu mare

greutate Stavka ne făgăduise o divizie de cavalerie, pe care o aşteptam ca pe Messia. Vestita divizie sălbatecă, soseşte, şi de unde se opreşte, nu se mai mişcă. Rugăminţi, intervenţii, stăruinţe — nimic. „Plecăm îndată", acesta era răspunsul lor, dar plecarea nu se traducea în fapt, de aceea Brătianu vede pe Generalul care comanda divizia, un militar elegant, înconjurat de un stat major strălucit şi îl întreabă care este cauza acestei subite paralizări. Generalul invocă tot felul de pretexte, pe care Brătianu le răstoarnă, şi, în cele din urmă, declară cu un aer pe jumătate ironic şi pe jumătate nepăsător că nu poate înainta, fiindcă trebuie să-şi potcovească caii.

Pe Ialomiţa a fost şi mai rău. Nu numai că Ruşii nu au opus înaintării germane nici o rezistenţă serioasă şi s'au retras într'una, dar au şi dat foc la totul în drumul lor. Nici o parte a ţării nu a fost mai jefuită de inamic ca această regiune, prin care iubiţii noştri Aliaţi s'au retras spre Moldova. Case, magazii, conace, gări, nimic nu a fost cruţat.

A doua încercare de rezistenţă a fost linia Râmnicul Sărat-Viziru, unde dispuneau de trupe îndestulătoare ca să poată opune o rezistenţă dârză lui Mackensen. O bătălie însemnată s'a şi dat între 10 şi 14 Decembrie, dar iarăşi trupele ruseşti au luptat molatec, şi când presiunea inamicului a devenit mai puternică, s'au retras îngăduind astfel Germanilor să ajungă până în faţa Focşanilor. În acelaşi timp Saharoff evacua definitiv Dobrogea, voind să părăsească şi Delta Dunării, pe care am scăpat-o în ultimul moment numai prin stăruinţele noastre pe lângă Colceag, comandantul flotei ruseşti din Marea Neagră, care a sfârşit prin a înţelege însemnătatea strategică a păstrării acestei regiuni şi a luat măsurile necesare apărării ei.

A treia încercare de rezistenţă a fost înaintea Siretului şi a Putnei. Atacul german pe această linie a ajuns la apogeul său în zilele de 23, 24 şi 25 Decembrie. Ruşii tot mai grăbiţi să se retragă dincolo de Siret, au luptat iarăşi mai mult ca să spună că luptă, decât cu voinţa de a opri pe inamic şi, evident că în aceste condiţiuni, nu le-a fost greu Germanilor să înainteze în regiunea muntoasă, să ocupe Vârful Măgurei, faimoasa cotă 1001, să intre în Focşani şi să ocupe Brăila, la extremitatea liniei. Înainte de 1 Ianuarie 1917 Ruşii atinseseră aşadar scopul lor de mult urmărit, anume frontul pe Siret. Dar tot nu erau mulţumiţi, noul front Siretul-Putna-Şuriţa-Magura Caşinului şi Valea Oituzului nu le convenea, li se părea prea lung. Pe hartă, într'adevăr, linia Trotuşului şi a Siretului era mult mai scurtă. Noi însă nu puteam cu nici un chip admite această concepţie de natură strict geografică, nu puteam consimţi la părăsirea unei însemnate porţiuni a teritoriului naţional fără imposibilitatea absolută de a-l apăra. Pe de altă parte, regiunea pe care Ruşii ne cereau să o sacrificăm, conţinea localităţile din Moldova unde aveam cărbuni, petrol şi sare. A le pierde însemna a slăbi grav mijloacele noastre de apărare a Moldovei şi a rămâne cu totul la discreţia Ruşilor în ceea ce priveşte nu numai aprovizionarea armatei, dar

şi în ceea ce priveşte viaţa însăşi a populaţiunii civile. După trista experienţă a ultimelor luni, nu ne era îngăduit de bună voie să ne învoim cu o atare perspectivă. Am început deci iar discuţii penibile cu Ruşii pentru a-i convinge să ne oprim definitiv pe linia Siret-Putna-Şuşiţa-Oituz. În cele din urmă au consimţit.

În aceste lupte rolul nostru fusese secundar, fiindcă majoritatea frontului îl ocupau acuma trupele ruseşti. De la Vatra Dornei şi până la Oituz erau numai Ruşi, de la Dunăre până cam în dreptul Focşanilor iar Ruşi, aşa încât armata română nu mai apăra sectorul Focşani-Oituz decât între aceste două armate ruseşti.

Armata întâi şi grupul Dunării au fost scoase din luptă după bătălia de la Cricov şi trimise spre refacere în nordul Moldovei. În ultimele săptămâni ale lunii Decembrie, aceste unităţi se îndreptau deci prin noroaie şi pe frig spre zonele de refacere ce le fuseseră desemnate de Marele Cartier General. Ele formau jalnice convoaie care impresionau adânc populaţia oraşelor şi satelor prin care treceau.

Pe front nu rămăsese decât armata II sub comanda Generalului Averescu şi această armată era compusă din trei grupe: la Nord grupul Oituz, sub comanda Generalului Eremia Grigorescu, la mijloc grupul Vrancea sub comanda lui Alexandru Sturdza şi la Sud grupul Putna-Şuşiţa sub comanda Generalului Artur Vaitoianu.

Grupul Eremia Grigorescu se acoperise de glorie în tot timpul retragerii generale a armatelor ruso-române. De la 10-19 Decembrie el rezistase cu un eroism admirabil unui mare atac proiectat de Archiducele Iosef cu concursul Germanilor, spre a încerca încă o dată străpungerea frontului nostru şi întoarcerea lui. După lupte crâncene de zi şi de nopţi, pe viscol şi pe ger, inamicul a reuşit să înainteze cu câţiva kilometri, dar nu şi-a putut atinge obiectivul şi s'a văzut silit să se oprească. Mai târziu, între 1—6 Ianuarie, tot aceluiaşi grup îi reveni onoarea de a încheia definitiv campania din 1916 prin luptele de la Pralea, menite să îndeplinească cu succes o rectificare de front socotită de către Marele nostru Cartier de neapărată nevoie pentru consolidarea liniei de apărare a Moldovei.

Pretutindeni Generalul Eremia Grigorescu era privit ca marele erou naţional. Nu aş fi crezut-o cu câteva luni înainte, căci îl vizitasem la Bucureşti în modesta sa locuinţă din fundul unei curţi, unde mă dusesem după rugămintea lui A.D. Xenopol şi a soţiei sale Riria, unde eroul de azi îmi ceru stăruitor protecţia pentru o înaintare sau o mutare. Mărinimia Zeului Războiului este infinită şi pururea enigmatică.

Despre Sturdza ajunsese la Iaşi ecoul cam confuz că nu se purtase tocmai bine, că se retrăsese de vreo două ori cam fără rost. Se zicea că se dovedise impresionabil, fricos, nu destul de hotărît, dar fiindcă existau mai ales în acele săptămâni în cercurile militare intrigi, gelozii şi invidii, nimeni dintre noi nu a dat acestor zvonuri vreo însemnătate.

Cât despre Vaitoianu, părerile erau unanime că îndeplinise toate însărcinările ce îi fuseseră încredinţate cu multă pricepere şi că războiul îl desemnase ca unul din generalii noştri cei mai destoinici. Şi totuşi în timp de pace obţinuse cu o extremă greutate gradul de cololne, zăcuse ani de zile uitat şi neapreciat la Focşani, iar declaraţia războiului îl găsise la Tulcea comandând o modestă brigadă.

Dealtminteri trebuie să mărturisesc că la Iaşi, în vremea aceea, nimeni nu mai urmărea cu mult interes aceste operaţiuni militare. Lumea care până la căderea Bucureştilor aştepta cu înfrigurare apariţia comunicatelor, le citea acuma aproape cu indiferenţă.

O singură chestiune stăpânea situaţia şi frământa adânc toate sufletele: va putea fi salvată Moldova? Răspunsul la această patetică întrebare nu se putea găsi în comunicate, toată lumea avea conştiinţa că el nu era în funcţie de luptele ce se dădeau pe Cricov, la Râmnicul Sărat, pe Putna, la Oituz, sau la Caşin, ci depindea de Stavka şi de Petrograd.

Ce vrea oficialitatea civilă şi militară rusească? Acolo era cheia enigmei. Voiau serios, voiau sincer să apere linia Siretului? Moldova era scăpată, căci posibilitatea materială o aveau, iar inamicul era greu de presupus că va mai fi în măsură, obosit şi în toiul iernii, să reînceapă o acţiune în stil mare.

Continua Rusia să fie perfidă, ne vorbea de Siret, dar se gândea la Prut? Atunci Moldova era pierdută. Tragedia, marea tragedie era că şi într'un caz ca şi într'altul nu mai eram stăpâni pe destinele noastre, că eram cu totul la discreţia ei şi nimic nu era pentru noi mai chinuitor decât sentimentul acestei neputinţi.

Ultimile săptămâni ale anului 1916 le-am trăit în această groaznică nesiguranţă şi Ruşii nu făceau nimic ca să o risipească, dimpotrivă, totul, în atitudinea lor, justifica bănuielile şi îngrijorarea noastră.

Abia se rezolvase cu bine la Bârlad chestiunea comandamentului, că pe la mijlocul lui Decembrie au început să declare că nu mai garantează apărarea frontului din cauza funcţionării defectoase a căilor ferate. Fireşte că, în împrejurările de atunci, funcţionarea căilor ferate lăsa de dorit, dar administraţia noastră făcea minuni şi greutăţile ce le întâmpina proveneau, în cea mai mare parte, tocmai din vina Ruşilor.

Dacă vrem să salvăm Moldova, să trecem administrarea căilor ferate asupra lor. Când Ruşii s'au prezentat în faţa lui Mitică Greceanu care era Ministrul Lucrărilor Publice, cu această cerere formală şi cominatorie a venit imediat foarte alarmat în Consiliul de Miniştri întrebând – ce este de făcut? Greceanu ne-a declarat că întrucât îl priveşte pe el, preferă să-şi dea demisia, decât să consimtă la o asemenea ştirbire a suveranităţii noastre de stat. Fireşte Brătianu şi noi toţi l-am aprobat, pretenţia Ruşilor, oricât de gravă ar fi fost consecinţele respingerii ei, era inadmisibilă. Spre surprinderea noastră singur Take Ionescu a fost de părere să cedăm, dar

nu s'a mărginit să-şi spună părerea, a stăruit, au fost discuţii aprinse, schimb de cuvinte dezagreabile. Care era motivul acestei ciudate atitudini a lui Take Ionescu, inexplicabilă şi pentru prietenul său politic Greceanu? Frica şi numai frica, căci Take Ionescu era din fire fricos şi trecea în acele momente printr'o criză acută. De teamă să nu supărăm pe Ruşi, de care totul depindea, era gata să consimtă la orice, consideraţiuni de prudenţă, de demnitate naţională nu mai existau pentru el. Într'unul din consiliile de miniştri Alecu Constantinescu, indignat de lipsa lui de bărbăţie şi de mândrie i-a spus în faţa noastră a tuturora un cuvânt crud, la care totuşi Take Ionescu nu a răspuns nimic şi s'a mulţumit să roşească.

În timpul unei pauze pe când Greceanu fusese chemat afară, se încinsese o discuţie animată şi glumeaţă în jurul unei mese cu pahare de Cotnar şi sandwichuri: scena se petrecea la Greceanu acasă. De-o dată, Take Ionescu spune: „Degeaba, cariera noastră, a civililor, este searbădă pe lângă aceea a militarilor. De altfel eu, în copilăria mea, nu am avut decât un vis — să fiu general". Nici nu isprăvise bine fraza şi Alecu Constantinescu, flegmatic, zice: „Take, mare noroc a avut ţara asta că ţi-ai schimbat gândul. Domnilor, îl vedeţi pe Take general pe vremurile astea? Vai de noi, că departe am fi..."

Văzând dârza noastră rezistenţă, Ruşii au sfârşit prin a ceda şi în această chestiune. S'a dispus însă, pentru a asigura bunul mers al căilor ferate, ca organele noastre să fie ajutate de un reprezentant al Ruşilor şi de un ofiţer francez. Din misiunea Berhelot făcea parte un distins inginer francez Champin, căruia i s'a încredinţat această însărcinare.

Nu se sfârşise încă bine incidentul privitor la căile ferate că se ivi altul. Ruşii cereau ca trupele noastre să nu fie trimise în refacere pe teritoriul Moldovei, ci peste Prut, în Rusia. Generalul Zaharoff propunea, nici mai mult nici mai puţin, regiunea Donului-Harkow, ceea ce bineînţeles era inadmisibil, fiindcă în starea în care se afla armata noastră, dacă ar fi trebuit acuma, în mijlocul iernii să se retragă până la Harkow, ar fi pierit toată în drum. Dar erau şi puternice consideraţiuni politice care se împotriveau unei atari concepţii. Deoarece Zaharoff stăruia însă cu o deosebită insistenţă, Generalul Prezan se gândi la o soluţie intermediară: să trimitem trupele noastre spre refacere în Basarabia. Această idee îi surâdea fiindcă Moldova era sleită şi nu era vorba să mergem în Rusia propriu zisă, ci în Basarabia românească. Noi i-am arătat că nici această soluţie nu este acceptabilă, căci şi ea face parte din tendinţa generală a Ruşilor de-a ne absorbi şi că, prin urmare, datoria noastră este să ne împotrivim unor atari încercări de orice natură a fi ele, că mai mult că oricând se cuvine să apăram acuma neatârnarea noastră şi, în sfârşit, că prezenţa trupelor noastre în Basarabia, unde nu se vor putea împiedeca manifestaţiuni de simpatie între soldaţi şi populaţiunea civilă, vor sluji Ruşilor de pretext pentru a spune că am dovedit lipsă de lealitate faţă de ei, ceea ce poate

avea cele mai grave urmări asupra desfăşurării în viitor a raporturilor noastre şi a confraternităţii militare.

Generalul Prezan insistând însă a trebuit să-l chemăm la Iaşi şi într'un consiliu de miniştri ţinut tot la Greceanu acasă, să-i expunem pe larg argumentele pe care se întemeia hotărîrea noastră. În urma acestui consiliu a rămas stabilit ca trupele noastre să se refacă numai pe teritoriul ţării şi astfel a fost definitv înlăturată şi această pretenţie rusească.

În chestiunile de aprovizionare atitudinea Ruşilor dădea de asemenea de bănuit. Nu numai că nu ne dădeau niciun sprijin, dar voiau să hrănim noi din rezervele noastre restrânse şi milionul de soldaţi ruşi, care se aflau în Moldova. Alecu Constantinescu avea cu generalii de intendenţă ruşi conferinţe din cele mai penibile şi ne comunica în Consiliul de miniştri indignările şi legitimele lui îngrijorări.

Brătinau era mereu silit să intervie la Stavka, la Petrograd şi prin intermediul misiunii franceze, care ne dădea un sprijin preţios. În fine, pe când Ruşii se plângeau de căile noastre ferate, noi aveam motive serioase să ne plângem tot mai mult de căile lor ferate. Materialul de război şi muniţiile pe care Aliaţii ni le trimiteau, rătăceau cu săptămânile prin Rusia şi reclamaţiile noastre rămâneau fără răsunet. Ce însemna aceasta? Indolenţă, incurie rusească, sau rea voinţă? Eram îndrituiţi să credem orice.

Oficial primeam fireşte asigurări de tot felul. Pe unele, ca de pildă pe ale Ţarului le ştiam sincere, dar totdeodată ne veneau informaţii rele de la Petrograd. Ruşii erau hotărîţi să continue până la capăt, dar în cercurile conducătoare ale imperiului domnea o confuzie crescândă. Însăşi prezenzenţa lui Masaloff la Iaşi era o dovadă, căci el era unul din oamenii de încredere ai Împăratului administrând averea sa personală şi apanagiile familiei imperiale. Nicolae II nu se despărţise de el cu anii şi când a sosit la Iaşi, în naivitatea noastră am văzut în această numire o probă a viului interes ce Ţarul ni-l purta în acele ceasuri de răstrişte, dorinţa Autocratului tuturor Ruşilor de-a păstra printr'un om din apropierea lui direct contactul cu România încălcată şi nenorocită. Repede am aflat însă că alta era cauza reală a numirii lui Masaloff ca Ministru la noi: Ţarul voise să se scape de dânsul. În genere la Ţarskoe Selo domnea o ciudată tendinţă de a se îndepărta persoanele cele mai credincioase familiei imperiale şi se atribuiau aceste curioase, neaşteptate disgraţii influenţei nefaste a lui Rasputin, care era mai stăpân decât oricând pe mintea Împărătesei.

Din convorbirile sale cu Masaloff, Brătianu înţelesese că acest servitor credincios al Ţarului era în fundul sufletului său foarte îngrijorat. Bineînţeles era rezervat, dar totuşi i-a mărturisit într'o zi că se temea că primul ministru Trepoff, care era cumnatul său, să nu se poată menţine multă vreme şi că astfel situaţia politică internă să se încurce cu desăvârşire. Când Rasputin a fost asasinat, bucuria a fost generală în Rusia, toţi spuneau „bine că Ţarul a scăpat de cea mai funesta influenţă

a domniei sale!" şi noi, la Iaşi, am considerat de altfel evenimentul ca o fericire.

Amănuntele lipseau, se vorbea de Principele Yusupoff, după câteva zile sosi însă în gara Iaşi un splendid tren sanitar condus de cunoscutul membru al Dumei şi om politic reacţionar Petruskievici. Cum a sosit, s'a răspândit zvonul că el a fost amestecat în asasinarea lui Rasputin şi că a venit la Iaşi în disgraţie. După câtva timp ştirea se confirmă — ce însemna aceasta? De ce era liber? Împăratul se temea deci să ia măsuri împotriva autorilor popularului asasinat? Şi, de fapt, Petruskievici avea pe faţă o atitudine sfidătoare. Eu nu l-am văzut, a fost de mai multe ori vorba să-i vizitez trenul, unde tot Iaşul alerga, dar am fost mereu împiedecat, Mârzescu între alţii l-a întâlnit însă şi mi-a comunicat impresiile lui.

Bucuria nu a fost totuşi de lungă durată. În curând s'a observat că Ţarul în loc să tragă din asasinarea lui Rasputin învăţămintele cuvenite, era pornit pe răzbunări, îndepărta pe toţi cei cari îşi manifestaseră ostilitatea faţă de acest personagiu. Considerând moartea lui Rasputin drept o calamitate personală şi naţională, Nicolae II şi Alexandra Feodorowna se închideau tot mai mult în palatul lor, dând şi mai puţină ascultare sfaturilor bune ce veneau din afară.

Cu o Rusie într'o asemenea situaţie, raporturile deveneau prin forţa însăşi a lucrurilor tot mai grele. Brătianu se hotărî prin urmare să profite de primul prilej spre a merge la Petrograd şi la Stavka, luând în acelaşi timp contact cu Ţarul, çu militarii şi cu guvernul.

Deocamdată el trebuia însă să se gândească la eventualitatea unei retrageri peste Prut şi să ia măsurile în consecinţă. Ca şi în ajunul căderii Bucureştilor am fost deci invitaţi să studiem în fiecare minister ce ar fi de făcut în caz de părăsire a Moldovei. Nu am ajuns însă să prezentăm soluţii concrete, fiindcă probabilităţile stabilizării frontului creşteau, iar pentru noi ideea de a fi siliţi să plecăm şi din Iaşi era aşa de dureroasă, încât într'adevăr numai constatarea că orice nădejde de apărare a Moldovei este pierdută, ne putea determina ca în mod efectiv să stabilim un plan de evacuare în Rusia.

Fiecare ne luasem în ceea ce privea familiile noastre anume dispoziţiuni. Îmi aduc aminte că prânzeam pe atunci destul de des la Mârzescu, soţia lui strânsese o parte a casei şi conversaţia la masă nu privea decât plecarea, cele ce urma să luăm cu noi în acest al doilea refugiu, felul cum ne va fi dat să trăim în Rusia şi aşa mai departe. Triste seri.

Eram însă mult mai puţin îngrijorat ca la Bucureşti, ceva în fundul sufletului meu îmi spunea că nu vom pleca din Iaşi. Grija de căpetenie a lui Brătianu era să decongestioneze Moldova, toţi refugiaţii care nu aveau un rol în administraţia sau în apărarea ţării, erau sfătuiţi să plece, căci nu reprezentau decât guri de hrănit într'o ţară şi aşa ameninţată de foamete.

Lumii bogate îi convenea să plece din mizeria de la Iaşi şi un adevărat

exod a început, în special spre Franța. El ar fi fost și mai mare dacă legația franceză nu ar fi făcut dificultăți la viza pașapoartelor, căci era acolo un individ necuviincios și brutal, care ținea oamenii zile întregi la ușa consulatului și au fost nevoie de intervenții pe lângă Saint-Aulaire — încă dezorientat — pentru ca scandalul să înceteze; dar în răstimp mulți se răsgândiseră să plece. Lumea săracă, desigur cea mai numeroasă, era osândita să rămână și trebuiau găsite mijloace spre a-i veni în ajutor, o singură categorie putând fi evacuată în Rusia, și anume copiii de școală veniți cu miile în Moldova pentru a scăpa de represiunile anunțate de Germani după lupta de la intrarea în Târgul Jiului.

Rușii, care în genere preconizau evacuarea Moldovei și trasformarea ei într'o zonă militară, insistau să ducem copiii cât mai repede peste Prut. Lui Brătianu îi surâdea, de asemenea această idee el mă însărcină deci să studiez problema cu Rușii. Am avut în acest scop mai multe conferințe la Mitropolie cu un colonel rus cu barbă căruntă, cu ochelari, care vorbea destul de bine franțuzește, era foarte amabil, dar se arăta incapabil să ajungă la vreo concluzie precisă.

Eu mărturisesc că în principiu eram de acord cu Brătianu, dar nu vedeam posibilitatea practică să realizăm această evacuare, Rușii nu ne puteau da trenuri, să mânăm pe jos copiii în mijlocul iernii mi se părea o crimă a cărei răspundere nu o puteam lua.

Brătianu stăpânit de viziunea spectrului înfometării începu prin a mă învinui că sunt lipsit de energie și de spirit de organizare. Față de argumentele și de stăruințele mele se convinse că dreptatea este de partea mea, și chestiunea a fost lăsată în părăsire. Am rămas din acest episod cu oarecare cunoștințe despre orașele Kameni Podolsk și Berdiceff, unde simpaticul meu colonel cu barbă și cu ochelari se gândea cu o slabă impreciziune și cu o delicioasă aproximație să găzduiască pe bieții copii ai României încălcate.

Marea problemă la ordinea zilei rămânea aceea a refugiaților, căci orice organizare temeinică era imposibilă. Se pot lua măsuri când se știe cu câți ai de-a face, dar când numărul se schimbă în fiecare zi, când după ce s'a găsit adăpost și mâncare pentru un număr de refugiați sosește de-o dată un nou val mai numeros, toată organizația este distrusă, totul trebuia reluat de la capăt.

Astfel a fost situația în cursul ultimelor săptămâni ale anului 1916. Frontul nefiind încă stabilizat, bejania nu mai înceta, valurile de refugiați veneau unele peste altele. Nimic trainic nu se putea face, trăiam într'o perpetuă învălmășeală,

Am constituit — deci — un comitet al refugiaților sub patronajul Reginei. Pretutindeni administrația se căznea să facă tot ce îi sta în putință. La Iași Mârzescu desfășura o activitate demnă de laudă, la ministerul de interne cu spiritul său practic Alecu Constantinescu se întrecea, Vintilă

Brătianu la război dădea tot sprijinul posibil. Crucea Roşie, Marieta Balş, toţi încercau să aline durerile, eu la ministerul meu adunam copiii şi începeam să organizez acele colonii cercetăşeşti cu care ne-am putut mândri câteva luni mai târziu.

Dar ce folos, deocamdată sarcina depăşea puterile noastre, refugiaţii ne veneau bolnavi, leşinaţi de foame, prăpădiţi de oboseală, mureau prin toate colţurile şi, spitalele, pline de răniţi, nu mai puteau să-i primească şi pe ei. Îmi aduc aminte că am fost într'o zi cu Simionescu şi cu Valaori la Facultatea de Medicină, unde mi se comunicase că s'au pripăşit o serie de refugiaţi, îndeosebi copii de şcoală veniţi de câteva zile. Ceea ce am văzut era groaznic: în pivniţele aripei care se construia zăceau într'o indescriptibilă promiscuitate câteva sute de nenorociţi, tineri şi bătrâni, cei mai mulţi bolnavi, unii morţi. Şi aproape pretutindeni se putea vedea acelaşi spectacol.

Bineînţeles criticile erau uşoare, străinii îndeosebi nu se sfiau la Iaşi să ne învinuiască de incapacitate şi să spună mereu că la ei asemenea scene tragice nu s'ar petrece, că autorităţile ar şti să le prevină. Aceste critici a veau prin strigătoarea lor nedreptate darul să mă exaspereze şi când Colonelul Norton Griffiths, care incendiase puţurile de petrol din Prahova, a venit să mă vază cu Colonelul Thomson şi a început pe un ton protector să debiteze observaţiunile sale neîntemeiate şi absurde, am izbucnit şi i-am spus pe faţă: „Este uşor să critici din fuga unei somptoase limuzine pe care fâlfâie drapelul britanic, dar aş vrea să vă văd în locul nostru. Ca să ne judeci nu ai dreptul să compari situaţia noastră cu situaţia din Insulele Britanice, în care totul a rămas neatins, fiindcă atunci de bună seamă superioritatea Dv. este covârşitoare. Ca să ne judeci, te rog să te întrebi care ar fi situaţia la Edinburg, dacă armatele engleze ar fi bătute şi în plină retragere, dacă trei sferturi din Anglia ar fi ocupată de inamic, dacă Regele, guvernul şi milioane de refugiaţi ar fi îngrămădiţi în Scoţia, adică în partea cea mai săracă a ţării şi ar trăi acolo fără un front stabilizat şi fără siguranţa chiar relativă a menţinerii pe această ultimă porţiune a teritoriului naţional. Atunci să comparăm şi atunci să criticăm, fiindcă, dă-mi voie să-ţi spun, mă îndoiesc că Dv. la Edinburg, obişnuiţi cum sunteţi cu totul aranjat confortabil şi dinainte, aţi putea face chiar cât am putut face noi în câteva săptămâni la Iaşi. Ştiu ce debandadă era în mica voastră armată în 1914 la Charleroi şi pe Marna şi nu cred că asemenea precedente vă autorizau să ne gratificaţi cu dispreţul şi cu nedreptatea Dv."

Englezul a tăcut, dar cel puţin în cercurile legaţiilor străine s'a observat o rezervă mai justificată şi mai conformă cu dreptatea şi cu realitatea.

Aprovizionarea în restul Moldovei mai mergea, la Iaşi însă situaţia era foarte critică, ceea ce îngreuna problema era lipsa mijloacelor de transport. Proviziile erau tot mai reduse, afară de Ruşi, de câteva gospodării ieşene bine aprovizionate, sau de câţiva proprietari ale căror moşii erau în apro-

pierea Iaşului, nimeni nu mânca după foamea lui. Toţi eram reduşi să postim fără voie. Simionescu şi Radu Vasiliu care îşi aveau casele la Iaşi, mă pofteau câteodată la dejun, un pui, un curcan şi o prăjitură mi se păreau un ospăţ sardanapalic, nu mai vorbesc de o bucată de pâine albă, era un vis dintr'alte vremuri.

Problema lemnelor era de asemenea patetică, frigul se înteţea mereu şi lemne nu mai erau. Cu trenul nu le puteai aduce, căruţele erau toate rechiziţionate de armată. Păduri prea apropiate nu erau, în nevoia ei populaţia cerea să taie pomii din grădinile publice şi de pe străzi. Am luat măsuri cu armata să aprovizionăm oraşul din pădurile Regelui de la Poeni, am putut obţine chiar câteva vagoane pe care noul primar Tomida s'a îngrijit personal să le aducă de la Podul Iloaiei şi, astfel, criza fost în parte conjurată. Dar totuşi două frumuseţi ale Iaşului au fost jertfite pe altarul neamului, pădurea de la Copou şi parcul de la Rivalet. Arbori seculari au căzut în acele zile sub securea nemiloasă a unui oraş în care, într'adevăr, pe lângă mizeriile bejeniei, ale bolii şi ale foametei, venea să se mai adauge acuma şi aceea a unui frig chinuitor.

De altfel în genere aspectul Iaşilor era din ce în ce mai lugubru, zăpada nu căzuse încă, dar vremea era întunecată şi gerul aspru. Pe străzi rătăceau refugiaţii ca nişte umbre triste, hotelurile, casele particulare erau pline, familii întregi trăiau îngrămădite în câteva odăiţe sărăcăcioase şi murdare. Se organizau popote, dar nu se găsea decât pâine neagră şi fasole. Oameni bogaţi, proprietari de mii de pogoane, nu aveau o mie de pogoane, nu aveau o mie de lei, şi alergau pe la bănci să obţină câte un credit, zilnic veneau pe la mine prieteni şi cunoscuţi ca să îi ajut să-şi procure fonduri.

Printre aceştia nu voi uita niciodată pe Mişu Marghiloman, fratele lui Alexandru Marghiloman. Îl cunoşteam din copilăria mea şi prin viaţa lui luxoasă la Paris, prin caii săi de curse, fusese întotdeauna pentru mine expresia vie a bogăţiei. Mi s'a părut atât de ciudat când mi-a mărturisit că a rămas fără parale, că vrea să plece în Franţa, sau când l-am văzut redus la un modest geamantan şi la un palton cam învechit. Am făcut fireşte tot ce am putut pentru a-i înlesni înapoierea la Paris. Dar câţi nu erau ca el?

În spitale era o jale, răniţi şi bolnavi în toate colţurile, materialul evacuat nu sosise în întregime, aşa că organizarea lăsa mult de dorit. Printre doctori nu toţi erau şi buni organizatori, mortalitatea creştea, nu puteai ieşi pe stradă fără să întâlneşti un număr de convoiuri funebre. Îndeosebi mi-a rămas întipărită în minte imaginea unui mişcător convoi pe care l-am întâlnit într'o zi spre seară pe strada Ştefan cel Mare. Pe un dric sărăcăcios un cosciug de scânduri nevopsite. După dric un singur om, un ţăran bătrân şi pletos din Neamţ, sau din Suceava. La câţiva paşi, un mic detaşament de soldaţi cu un gornist ţigan din a cărui trompetă cântecul morţilor răsuna mai strident ca de obiceiu. Trecătorii se descopereau în faţa

rămăşiţelor acestui erou anonim. Înfăţişarea copleşită şi mândră tot de-o dată cu care acest tată îşi ducea la groapă copilul ce-şi făcuse datoria către ţară m'a răscolit până la lacrămi.

La cimitire situaţiunea era de neînchipuit, se îngrămădeau coşciugele unele peste altele, groparii nu mai puteau prididi, Mârzescu s'a dus personal pentru a veghea ca decenţa morţii să fie restabilită.

Noi, miniştrii, ne întruneam în fiecare dimineaţă la 11. Aceste consilii s'au ţinut în primele zile după constituirea guvernului naţional la Mitică Greceanu acasă, care locuia într'una din vechile case boiereşti, mi se pare casa Caimacanului Balş pe strada Carol. Ne întruneam în biroul lui, o cameră destul de mare, dar fără gust mobilată. Mai totdeauna ne oferea un pahar de Cotnari din vestitele vii ale lui Roznovanu, primul bărbat al soţiei sale.

Pe urmă ne-am întrunit până ce ne-am retras din guvern la Costinescu, care fiind din ce în ce mai suferind era oprit de doctori să iasă. El locuia în strada Asachi nr. 5, în casele profesorului Mitru, directorul Şcoalei Normale, o locuinţă joasă, de curând reparată, curată şi cu o frumoasă grădiniţă. Odaia în care ne întruneam era salonul, prima cameră la drepta când intrai, măricică, foarte luminoasă, perdele trandafirii, câteva picturi reprezentând flori datorite unor amatori fără pretenţii sau unor elevi ai şcoalei, precum şi un birou de lemn galben într'un colţ. Descriu această cameră istorică, fiindcă într'însa guvernul României a luat toate măsurile din care după atâtea jertfe trebuia să iasă înfăptuirea visului nostru secular, precum şi marile reforme democratice pe care se reazămă organizarea politică şi socială a României întregite.

Şedinţele noastre erau foarte interesante, dacă regret ceva este că nu am notat zi de zi ce s'a discutat şi ce s'a hotărît. Dar era şi un chin, fiindcă în fiecare zi, luni şi luni de-a rândul, aflam la aceste consilii ştiri cari de cari mai îngrijorătoare. De câte ori intram pe uşă mă întrebam ce nenorocire era să ne mai lovească pe ziua de azi şi îmi ziceam, în orice caz mai rău, mai grav ca ieri, nu poate să fie. De câte ori ieşeam de la consiliu constatam că adversitatea era departe de-a se fi sfârşit, că încercările soartei nu conteneau să se abată peste noi şi îngrijorările zilei de azi îmi apăreau mai numeroase, mai grave încă, decât cele ale zilei de ieri.

Brătianu, care de obicei sosea seara întârziat, ne aducea ultimele ştiri de la Marele Cartier. Fiecare supuneam chestiile ce se iveau deliberării consiliului, eu ca mare maestru al cenzurei eram zilnic supus unui minuţios interogatoriu. Prin mine colegii se documentau asupra celor ce se întâmplau în străinătate şi asupra informaţiunilor ce pe căi lăturalnice veneau din Germania, din Austria, din Bulgaria şi, mai ales din teritoriul ocupat.

Afară de rare excepţii discuţiile în tot acest timp au păstrat un caracter şi un ton amical. Take Ionescu era, după obiceiul lui bine dispus, comunicativ conciliant şi vorbăreţ, trecând cu volubilitate şi adesea cu elo-

cinţă de la anecdote la cele mai grave probleme. Neîntrecut pentru a găsi expediente, era mai mult o deziluzie, din când în când avea viziuni profetice, dar de obicei soluţiile lui erau superficiale şi nu se puteau admite. Recunoştea uşor că a greşit şi se ralia de bună voie la părerile majorităţii. Greceanu era plăcut ca raporturi, dar dârz în apărarea părerilor lui. Atitudinea sa faţă de Ruşi în chestia căilor ferate îi câştigase simpatia lui Vintilă Brătianu. Istrate era romantic, plutea în nouri şi când se scobora pe pământ era spre a se tângui de mizeriile momentului, sau pentru a înfiera cu o sinceră indignare abuzurile şi necinstea. Pe Mişu Cantacuzino îl dispreţuiam cu toţii, îşi petrecea nopţile bând prin fel de fel de localuri nedemne de el, şi când venea la consiliu avea ochii bulbucaţi de somn şi mirosea încă a vin. Niciodată nu l-am auzit având o idee mai deosebită, sau dându-ne vreo părere mai folositoare. Stătea posomorît într'un colţ când intervenea în discuţie era întotdeauna cu reticenţe, cu o notă puţin binevoitoare.

Cu ceilalţi colegi eram obişnuit să lucrez, îi ştiam cum sunt. Ferechide atent, grav, precis în întrebări şi tăios în hotărîrile lui. Porumbaru — căci preşedinţii Corpurilor legiuitoare participau de cele mai dese ori la şedinţele consiliului — delicat, sfios şi temător să-şi angajeze răspunderea pe orice chestie. Morţun teatral, declamatoriu, dar din ce în ce mai nepăsător faţă de zvârcolirile omeneşti. Vintilă Brătianu stăruitor, intransigent, adesea chiar violent în apărarea părerilor sale, dar scuzabil şi scuzat prin sinceritatea convingerilor şi prin desăvârşita puritate a intenţiilor lui. Victor Antonescu convins că tot ceea ce face este perfect şi, din această pricină, de o suficienţă care îl făcea uşor antipatic, dar în fond capabil şi mai bun camarad decât se credea. Mârzescu s'a impus repede prin felul său prietenos de a fi, prin mintea lui limpede şi deschisă şi prin puterea sa de muncă. Alecu Constantinescu jovial şi din ce în ce mai părintesc, era practic în soluţiile şi împăciuitor în procedeele lui. Gata să îndeplinească orice muncă, era neobosit. Costinescu scădea pe zi de trece, tăcea, dar simţeam că suferea de starea lui.

De fapt Brătianu domina tot consiliul şi îşi impunea voinţa fără greutate. Avea o deosebită dexteritate în a mânui pe colaboratorii săi conservatori. Ştia minunat să netezească asperităţile şi să evite jignirile, şi le făcea pe toate cu o aristocratică dezinvoltură. Principalul, adică buna funcţionare a colaborării, era dobândit.

La Palat atmosfera nu se limpezise pe deplin, vrăşmaşii lui Brătianu, un moment opriţi în loc prin intervenţiile lui Ştirbey şi prin constituirea guvernului naţional, şi-au reluat intrigile. Au profitat de numeroasele dar fatalele lipsuri pentru a reîncepe o violentă campanie de critici. Un tren întârziat, un spital dezorganizat, o pâine rău coaptă, o trupă decimată, refugiaţi în mizerie, un copil mort, totul era pretext de învinuire şi dovadă că înlăturarea lui Brătianu este indispensabilă. Barbu Ştirbey era cu Rege-

le la Zorleni, aşa încât se putea lucra în linişte la Iaşi. Chrissoveloni, Simky Lahovary, Maruka Cantacuzino, până şi Mareşalul Curţii Henri Catargi erau în plină agitaţie.

Regina se clătina din nou şi mergând odată la Marele Carier să-l vadă pe Rege, a reuşit să-l influenţeze şi pe dânsul. Dealtminterea atmosfera la Bârlad era ostilă lui Brătianu, Olga Prezan nu se sfia să-l critice pe faţă, anturajul soţului ei lua atitudini de independenţă şi de dispreţ faţă de guvern, Generalul însuşi manifesta aceleaşi veleităţi care puteau da loc la serioase dificultăţi. Între altele a avut loc un conflict violent cu Mârzescu. Prezan dăduse ordin ca trupele să se aprovizioneze oriunde interesele lor ar cere-o, fără a ţine seamă de dispoziţiunile autorităţilor şi de nevoile populaţiei civile. Mârzescu a telegrafiat că ordinul Generalului Prezan nu trebuie luat în considerare, de unde indignare şi ameninţări la Bârlad. În cele din urmă Vintilă Brătianu cu Alecu Constantinescu au fost la Marele Cartier şi pacea s'a restabilit.

Trăind în acest mediu, Regele asculta şi mai uşor de sugestiile Reginei. Rezultatul a fost că venind pentru câteva zile la Iaşi şi primind pe Brătianu acesta i-a spus categoric: „Dacă Majestatea Voastră nu mai are încredere în mine, o rog să mi-o spună fără înconjur, căci în asemenea condiţiuni demisia mea stă la dispoziţia Majestăţii Voastre". Spre uimirea lui Brătianu, Regele, foarte jenat, păstra o semnificativă tăcere. Ieşind de la audienţă Brătianu era hotărît să demisioneze. Ştirbey, însă mi se pare chiar Take Ionescu, au intervenit, Regele şi-a dat singur seama că în împrejurările de atunci îndepărtarea lui Brătianu ar putea avea consecinţe serioase, că în orice caz o altă combinaţie ministerială ar fi aleatorie — şi a bătut în retragere.

De atunci şi până la sfârşitul războiului înţelegerea între Rege şi Brătianu a fost deplină. Şi astfel conspiraţia Chrissoveloni-Simky-Maruka s'a stins încetul cu încetul.

Cât despre Prezan a renunţat şi el la orice atitudine ostilă, raporturile cu noi au devenit nu numai corecte, dar şi cordiale. Ceea ce ne susţinea în mijlocul atâtor greutăţi, atâtor nenorociri, atâtor răstrişti şi atâtor intrigi, erau veştile ce ne veneau din Apus. Întâi, în momentul dezastrului, Franţa, Anglia şi Italia au ţinut să manifeste întreaga lor solidaritate morală cu noi. Franţa nu s'a mulţumit de altfel cu telegrame de încurajare, cu gesturi platonice, ea şi-a manifestat simpatia şi confraternitatea militară prin acte pozitive. A dat misiunii franceze proporţii pe care nu le avea în prima noastră concepţie şi, pe de altă parte, a intensificat trimiterea unui bogat material de război, care ne-a fost atât de preţios pentru continuarea luptei. În fine, sprijinul ei pe lângă Ruşi a luat forme tot mai amicale şi tot mai stăruitoare.

Anglia, de asemenea, a avut o atitudine din cele mai cordiale, ne-a expediat materialele cerute şi ne-a susţinut de asemenea la Stavka. Nu vreau

să spun că înfrângerea noastră a fost cauza răsturnării lui Asquith, ar fi exagerat, dar este sigur că a contribuit la ea. Englezii de câtva timp erau pe drept sau pe nedrept – personal cred mai mult pe nedrept – convinşi că Asquith nu conducea lucrurile cu destulă energie, faimoasa lui frază „Wait and see“ – aşteaptă şi vei vedea – era invocată ca mărturia vădită a unei mentalităţi nepotrivite cu cerinţele unui crâncen război. Dezastrul român a slujit adversarilor săi drept o nouă dovadă a temeiniciei învinuirilor ce i se aduceau. Cu o conducere prevăzătoare a războiului, spuneau ei, înfrângerea României şi ocuparea grânarului şi bazinului petrolifer român de către Puterile Centrale, nu ar fi fost cu putinţă. Într'o cupă plină o picătură era de ajuns.

Lloyd George a fost deci desemnat să înlocuiască pe Asquith şi abia instalat la Downing Street a adresat lui Brătianu o telegramă foarte călduroasă şi foarte semnificativă cu următorul cuprins: „Regele încredinţându-mi formarea unui nou minister, îmi permit să asigur pe Excelenţa Voastră de sentimentele de admiraţiune ce le resimt pentru curajul şi tăria ce o desfăşoară ţara D-voastră în încercările actuale şi hotărîrea nestrămutată a guvernului Majestăţii Sale Britanice de a acorda României tot sprijinul posibil în cooperaţiune cu ceilalţi aliaţi ai noştri, până când se va ajunge la victoria definitivă care singură va hotărî“. Nu puteam dori mai mult.

Aliaţii îşi dădeau seama că România le făcuse un mare serviciu, ei ştiau că prin intrarea noastră în acţiune Puterile Centrale luaseră de pe fronturile lor 40 de divizii şi înţelegeau bine ce uşurare reprezenta această deplasare pentru ei. În consecinţă, nu puteau să nu păstreze României o vie recunoştinţă.

Poate că atât presa franceză cât şi cea engleză nu se ocupa destul de noi, poate că nu punea destul în evidenţa sforţările şi sacrificiile noastre, dar cauzele erau multiple şi, ca să fim drepţi, vina nu era numai a lor.

Briand era învinuit, ca şi Asquith în Anglia, de dezastrul României şi fiindcă el contribuise personal, foarte mult, la intrarea ei în acţiune, înfrângerile noastre le considera ca înfrângeri ale politicii sale. Să le accentueze, îl supăra, pe cât se putea îi convenea să nu se vorbească prea mult de ele şi astfel s'a făcut în Franţa pe nesimţite un fel de conspiraţie a tăcerii în jurul tragicelor încercări ale bietei Românii.

La Londra eram puţin cunoscuţi şi contactele prin Rusia cu depărtarea, cu greutatea mijloacelor de comunicaţii, se făcea tot mai anevoie, aşa încât nu era de mirare că presa engleză să nu se preocupe de noi atât pe cât s'ar fi cuvenit.

Cu Italia legăturile erau aşa de grele, încât aveam impresia că suntem la antipod. Nu este mai puţin adevărat însă, trebuie să o recunoaştem, că nici noi nu făceam tot ce trebuie, nu aveam vreo organizare de presă nici la Paris, nici la Londra, nici la Petersburg, nici la Roma. Ar fi trebuit să desfăşurăm în această privinţă o întreagă activitate pe care nu am desfă-

şurat-o decât mai târziu, ba încă şi atunci nu cu destulă intensitate şi nu cu destulă metodă.

Dar fără îndoială că mai însemnat decât ajutoarele militare ale Franţei şi declaraţiile lui Lloyd George, a fost atitudinea adoptată de Aliaţi faţă de propunerile de pace ale Germaniei. Într'adevăr, după intrarea triumfală a trupelor sale la Bucureşti, Wilhelm II a adresat Aliaţilor cunoscutele sale propuneri de pace. Era o nouă dibăcie germană, căci dacă situaţia Germaniei nu era îngrijorătoare, ce rost aveau aceste propuneri, tocmai după o mare victorie germană? Răspunsul Aliaţilor a fost un refuz categoric şi o afirmare hotărîtă că nu vor depune armele decât după ce vor fi înfrânt Germania şi vor putea realiza în întregime pentru popoare opera de dreptate şi de libertate pe care o urmăresc.

Că Franţa, Italia şi Anglia să fi dat fără o clipă de şovăire şi în termenii cei mai energici un atare răspuns, nu era de mirare, dar ceea ce a fost mai interesant, şi pentru noi îndeosebi mai îmbucurător, este nu numai că Rusia s'a solidarizat pe deplin cu ceilalţi Aliaţi, dar că Ţarul personal a ţinut să-şi spună cuvântul într'o formă care să pună capăt tuturor zvonurilor puse în circulaţie cu privire la simţămintele lui germanofile şi la dorinţele lui ascunse de a ajunge la o pace separată. Nicolae II şi-a exprimat părerile sub forma unui manifest către armată şi flotă purtând data de 12 Decembrie 1916.

În acest document figurau câteva fraze care în starea sufletească în care ne aflam atunci, la Iaşi, nu puteau să nu fie pentru noi şi o alinare şi o înviorare: „Forţele (inamicului) evident se epuizează pe când puterea Rusiei şi a Aliaţilor ei continuă să crească. Germania simte că se apropie ceasul înfrângerii sale definitive, că se apropie ceasul de răsplată pentru toate cruzimile şi încălcările de drepturi".

Şi mai departe: „Această muncă şi, mai ales, memoria sfântă a fiilor viteji ai Rusiei pieriţi pe câmpuri, nu admit măcar un gând asupra duşmanului care a îndráznit să creadă că dacă de el depindea să înceapă războiul, apoi tot de el va depinde să-l termine".

Şi în fine: „Nu mă îndoesc că fiecare fiu credincios al Rusiei celei Sfinte.... este pătruns de conştiinţa că pacea nu poate fi dată duşmanului decât după gonirea lui de pe graniţele noastre, numai atunci când înfrânt definitiv el ne va da nouă şi Aliaţilor noştri fideli probe solide de a nu repeta atacul perfid, o siguranţă deplină că prin însăşi starea lucrurilor el va fi nevoit să observe toate obligaţiunile luate asupra sa după tratatul de pace. Să fim deci, neclintiţi în siguranţa noastră de victorie şi Atotputernicul ne va binecuvânta...."

În această atmosferă de durere pentru prezent, dar de neclintită speranţă pentru viitor s'a încheiat anul 1916.

Dar înainte de a'şi da sfârşitul parcă a vrut să ne mai încerce încă o dată printr'o ultimă groaznică nenorocire, să lase întipărită în mintea

noastră tragica sa amintire. În noaptea de 31 Decembrie un tren supraîncărcat venea spre Iaşi. Era plin de refugiaţi şi de ofiţeri care veneau de anul nou în capitala Moldovei. La scoborîşul de la Bârnova frânele s'au rupt şi trenul cu o iuţeală vertiginoasă a intrat în gara Ciurea unde s'a izbit de un tren din care făceau parte şi câteva cisterne de petrol. Ciocnirea a fost atât de violentă, încât nu numai vagoanele trenului de la Bârnova au fost răsturnate şi sfărâmate, dar cisternele s'au aprins şi au dat foc trenului deraiat. Călătorii prinşi sub dărâmăturile vagoanelor au ars de vii. Când s'a făcut zi când s'au putut judeca proporţiile dezastrului, s'au constatat 800 de morţi şi nenumăraţi răniţi. Era cea mai înspăimântătoare catastrofă pe care au înregistrat-o vreodată analele căilor ferate.

Printre morţii carbonizaţi atât de cumplit, încât nici urmele cadavrelor nu s'au mai putut găsi, era şi fiul, unicul fiu al lui Matei Cantacuzino, iar printre cei scăpaţi miraculos, se aflau Dr. Costinescu şi soţia lui, Marchizul de Belloy şi alţii.

O mai potrivită, o mai logică încheiere a dezastrelor anului 1916 nici că se putea. Totuşi era prea mult.

CAPITOLUL TREIZECI ŞI DOI

1917
PRIMELE LUNI. TIFOSUL EXANTEMATIC

În aceste tragice condiţii a început anul 1917. Îmi aduc aminte şi acuma acea zi întunecoasă şi rece. Dimineaţa tradiţionalul Te Deum la Mitropolie, după prânz o vizită de condoleanţe la sărmanul Matei Cantacuzino. Deşi îl cunoşteam din copilărie şi deşi existau între noi legături familiare, îmi inspira un invincibil dispreţ. Versatilitatea, patologica lui versatilitate politică, mă făcea să am faţă de el alternativ sentimente de revoltă şi de mâhnire. Trebuie să mărturisesc însă că, în aceea zi, sub cruda lovitură ce soarta i-o dăduse, m'a impresionat prin durerea sa concentrată, demnă şi stoică. Avea ceva antic, nespus de mişcător.

Altfel, aristrocraţia lui de simţiri era împerecheată straniu cu dorinţa de-a se singulariza, laolaltă cu o lipsă desăvârşită de judecată şi de convingeri. Avea desigur talent pentru a acoperi acest amestec, precum şi o boierească morgă pentru a sfida şi critica. Oricum, în acele clipe era sincer de plâns. Scoborând Copoul la asfinţitul soarelui încă sub impresia vie a scenei din casa lui Matei Cantacuzino, recapitulam în mintea mea anul care expirase şi căutam să citesc în cel ce începea sub aşa groaznice auspicii. Raţiunea mea îmi poruncea să fiu îngrijorat, un instinct lăuntric mă predispunea însă spre optimism. Mă simţeam liniştit, aveam senzaţia că înaintarea Germanilor s'a oprit, că frontul s'a stabilizat, că Ciurea a fost o piatră de hotar între ce a fost şi ce va urma. Cu alte cuvinte, că prima fază a războiului se încheiase şi că alta va începe în cu totul alte condiţiuni.

Curioasă presimţire. Aşa a şi fost, Ciurea fiind punctul culminant al dezastrului. De acolo trebuia să reînceapă urcuşul greu, anevoios, plin de mari şi cumplite încercări, dar, în genere vorbind, o ascensiune care după doi ani urma să se sfârşească în apoteoza întregirii integrale a Neamului.

Intr'adevăr, câteva zile după aceea Mackensen s'a oprit, trupele lui s'au aşezat în tranşee aşteptând primăvara. Frontul stabilizându-se am început să ne întărim poziţiunile şi să procedăm în linişte, fără hârţuiala unor veşnice schimbări şi urmăriri, la sistematica refacere a unităţilor noastre atât de cumplit distruse şi dezorganizate în prima parte a războiului.

A fost la Iaşi un simţământ general de uşurare. Brătianu a plecat cu Principele Carol la Petersburg ca să determine pe Ruşi să nu se mai retragă, să pregătească de acord cu noi o puternică ofensivă în primăvară şi să ne dea un concurs mai efectiv şi mai urgent în chestia muniţiunilor şi a aprovizionărilor. Călătoria a durat până la începutul lui Februarie, Brătianu care nu a notat nimic în cursul carierei sale politice, ne-a lăsat totuşi o dare de seamă foarte amănunţită, care este fireşte de cel mai mare interes.

Faptele cele mai însemnate ce se desprind din această călătorie sunt cam următoarele: Întâi, punctele de vedere ale celor de la Petrograd şi de la Iaşi erau cu totul deosebite. Pentru Ruşi frontul din Moldova era o simplă variantă a frontului lor general, deci le era indiferent dacă trece de-a lungul Şuşiţei, Bârladului, Prutului sau Nistrului. Pentru noi acest front avea o semnificaţie naţională, care trebuia neapărat să fie urmată de reocuparea cât mai grabnică a teritoriilor pierdute. Cu toate acestea Brătianu a reuşit să convingă pe Ruşi să adopte punctul nostru de vedere. Armata rusă nu se va mai retrage, la primăvară va avea loc marea ofensivă înspre câmpiile Munteniei.

Ceea ce a înlesnit mult sarcina lui Brătinau în această privinţă a fost prezenţa în acel moment la Petrograd a conferinţei interaliate. Marii noştri Aliaţi simţeau şi ei nevoia de a coordona acţiunea rusească cu acţiunea lor în vederea campaniei anului 1917. În consecinţă ei au trimis la Petrograd pe Francezi: Doumergue şi Generalul Castelnau, iar Englezii pe Lord Milner şi pe Generalul Wilson. Aceştia, după ce au făcut o serie de dificultăţi pentru a consimţi ca Brătianu să participe şi el la conferinţa interaliată, ceea ce de bună seamă l-a mâhnit adânc şi i-a arătat de pe atunci cu ce mentalitate nenorocită va avea să lupte la conferinţa păcii, au sfârşit totuşi prin a-l admite şi, mai mult, prin a-i da concursul în vederea viitoarei ofensive. Este drept că Generalul Gurko, care înlocuise la Stavka pe Alexeieff, a făcut rezerve, declarând că acea conferinţă nu poate preciza condiţiile ofensivei, dar nu este mai puţin adevărat că în principiu ea s'a hotărît, nu numai ca o dispoziţiune a comandamentului rusesc, dar ca o măsură făcând parte integrantă din planul general al Aliaţilor pentru campania 1917 pe frontul răsăritean.

In al doilea rând, atât în diferitele convorbiri, cât şi într'o conferinţă specială cu Gurko, Belaieff şi Marele Duce Sergiu Mihailovici, Brătianu a primit cele mai bune asigurări în privinţa transportului muniţiunilor şi aprovizionărilor. Şi acum intervenţia Aliaţilor ne-a fost de mare folos.

În al treilea rând, problema comandamentului, a refacerii în Basarabia, a acaparării căilor ferate române, a fost cu acest prilej definitv înmormântată.

În genere Brătianu a găsit la Ţar o sinceră bunăvoinţă, la Stavka o surdă ostilitate, la guvernul rus multe asigurări şi încurajări, dar asigurări pe care simţea că nu se poate pune preţ, fiindcă de fapt domnea în toate

cercurile conducătoare ale Rusiei o cumplită zăpăceală. Primul Ministru Galiţian nu avea nici o experienţă politică şi se mira sincer că Ţarul îi încredinţase o sarcină atât de grea, Ministrul de Justiţie mărturisea vecinului său de masă Constantin Brătianu, că nu are nici o cunoştinţă a mecanismului departamentului său, că acest post îl ocupă accidental. Ministrul de Externe Pokrowski, un funcţionar plin de bune intenţii, se mărturisea copleşit de răspunderile unui minister atât de delicat. Singur Ministrul de Intene Protopopoff, care se bucura de întreaga încredere a Impărătesei, lua atitudini dictatoriale şi a speriat pe Brătianu prin uşurinţa concepţiilor şi prin inconştienţa declaraţiunilor sale.

Miniştrii, diplomaţii, membrii opoziţiei, personagiile curţii, Marii Duci, toţi erau unanimi a spune că de la moartea lui Rasputin lucrurile s'au agravat, în loc să se îmbunătăţească. Împărateasa cuprinsă de o criză acută de misticism împingea pe Niculae II să se izoleze şi mai mult, să ţie mai puţin decât oricând seama de sfaturile şi de îndemnurile oamenilor serioşi. Familia imperială era ostracizată, intimii curţii îndepărtaţi, bătrânul Fredericz singur săcăpase. Dar în acelaşi timp toţi susţineau cu o unanimitate impunătoare că, atâta vreme cât va ţine războiul, o criză nu ca izbucni. Revoluţia este fatală, dar după război, deocamdată toate sforţările vor fi îndreptate pentru obţinerea victoriei.

În fine, prin această călătorie Brătianu a putut să fie unul din ultimii martori ai Rusiei Imperiale, acel Petersburg care până la 1917 rămăsese prin felul de viaţă al societăţii sale ultimul vestigiu al secolului XVIII-lea, acel Petersburg cu luxul asiatic al curţii imperiale, cu fastul bizantin al bisericilor lui, acel Petersburg era sortit să dispară pentru vecie peste câteva săptămâni. Brătianu l-a văzut încă trăind ultimile sale zile. Cât despre Principele Carol, el a rămas atât de impresionat de faţada strălucitoare a Rusiei Imperiale, încât în entuziasmul tinereţii sale nu s'a mai gândit să cerceteze ce acoperă această faţadă, ci cu o juvenilă imprudenţă de îndată ce s'a reîntors la Iaşi s'a grăbit să dea ziarului „România" un interview în care rezumându-şi impresiile a spus, vorbind despre situaţia din Rusia, aceste cuvinte care azi sună atât de straniu: „Este un infinit organizat..."

În lipsa lui Brătianu, noi am continuat să lucrăm la consolidarea situaţiei în Moldova. Ferechide era Prim Ministru şi Take Ionescu interimar la Externe. Pe zi ce trecea lucrurile se îmbunătăţeau, deşi împrejurările continuau să ne îngreuneze sarcina. Într'adevăr, până la 1 Ianuarie cel puţin, vremea fusese oarecum prielnică, la 6 Ianuarie însă, în ziua de Bobotează, de-odată s'a schimbat. Îmi reamintesc încă slujba religioasă ce avea loc la Sf. Spiridon, iar botezerea apelor într'un chioşc anume construit în Piaţa Unirii. Când am sosit la Biserică vremea era senină, când cortegiul a pornit spre Piaţa Unirii cerul a început să se înnoreze şi pe când preoţii slujeau în chioşc primii fulgi de zăpadă şi-au făcut apariţia, iar viscolul a început. A fost un viscol îngrozitor care a ţinut mai multe zile şi care a fost punctul

de plecare a uneia din cele mai grele şi mai friguroase ierni ce s'a văzut vreodată.

Este lesne de înţeles că enormele cantităţi de zăpadă ce acopereau toată suprafaţa Moldovei nu erau de natură nici să înlesnească transporturile, nici să uşureze viaţa trupelor încartiruite în sate mici, mai cu seamă să îmbunătăţească situaţia sanitară a militarilor şi a populaţiunii civile. Şi primul efect a fost apariţia cu o nespusă violenţă a epidemiei de tifos exantematic. Nenorocirea a fost cumplită, boala secerând fără milă soldaţii grămădiţi în sate, îndeosebi în jurul Iaşilor flagelul luase proporţii înspăimântătoare. Unde comandanţii de unităţi au fost energici, răul a putut fi circumscris, unde ei s'au arătat slabi şi neglijenţi, spectacolul a fost apocaliptic, regimente întregi au fost decimate în câteva săptămâni. La început trupele aşezate în comunele din jurul Iaşilor nedându-şi bine seama nici de natura boalei, nici de proporţiile epidemiei, încărcau bolnavii în care cu boi şi îi îndreptau spre spitalele din capitala Moldovei, astfel încât zilnic vedeai scoborând de la Copou căruţe pline de nenorociţi muribunzi, alţii deja morţi.

Fireşte spitalele existente supraîncărcate de răniţi, au devenit repede incapabile să mai primească bolnavi. S'au organizat deci în grabă noi spitale, dar şi acestea au fost insuficiente. S'au luat atunci măsuri ca bolnavii să fie îngrijiţi pe loc şi sub priceputa conducere a Doctorului Jean Cantacuzino şi a doctorilor francezi s'a procedat la sistematica deparazitare a trupelor singurul mijloc de a preveni această teribilă molimă. Corpul nostru medical a combătut epidemia cu o energie şi cu un devotament care va constitui pururea pentru el un titlu de glorie. Rezultatul a fost însă o înspăimântătoare mortalitate printre medicii civili şi militari. Multe elemente de reală valoare au pierit astfel, ca de pildă Dr. Brukner, Dr. Felix Popei Azuga, Dr. Wachman şi atâţia alţii al căror nume îmi scapă.

Pentru noi a fost cu deosebire dureroasă pierderea Dr-lui Botescu, un devotat prieten politic, care ca ajutor de primar al Bucureştilor îşi câştigase un frumos renume şi care desigur prin energia şi prin inimoasa sa activitate ar fi fost un element foarte folositor în epoca de consolidare de după război. Fiind deputat, s'ar fi putut mulţumi cu situaţii mai adăpostite, el nu a pregetat însă nici o clipă să alerge acolo unde primejdia era mai mare. Când la 8 Martie parlamentul a fost convocat pentru câteva zile, a venit la şedinţă îmbrăcat în uniformă şi a propus Camerei să aducă un omagiu corpului nostru medical pentru munca pe care o desfăşoară în lupta cu epidemiile şi să salute memoria atâtor medici distinşi cari au căzut victime datoriei lor. Brătianu în numele guvernului s'a asociat la această meritată manifestaţie.

Peste câteva zile am aflat că sărmanul Dr. Botescu era în acel moment deja atins de boală, a mărturisit câtorva colegi bănuiala că într'o inspecţie prin judeţul Botoşani fusese muşcat de parazitul prin care tifosul exante-

matic se trasmitea. Într'adevăr, nu a trecut mult şi boala l-a doborît. Îmi reamintesc cu ce sinceră emoţiune am urmat cu toţii spre cimitir corpul său jertfit pe altarul datoriei şi al patriei. Familia lui rămăsese la Bucureşti, Alecu Constantinescu a îngrijit ca la Eternitatea o cruce să fie aşezată la căpătâiul său. Un gest care îl cinsteşte, păcat numai că i-a micşorat valoarea amintindu-l pe inscripţia funerară.

Misiunea franceză a plătit şi ea tifosului exantematic din larg tributul ei. Un tânăr şi foarte distins medic, Dr. Clunet, care instalase un spital la Vila Greierul, pe drumul de la Repedea, precum şi mai multe infirmiere franceze, printre care îmi reamintesc îndeosebi numele Domnişoarei de Gontel, au pierit victime datoriei lor pentru cauza comună. Printre altele revăd şi azi în biserica modestă a catolicilor din Iaşi cinci sicrie acoperite de drapelul francez al colonelului Dubois, al Dr. Clunet, al unei surori de caritate D-ra Philippe, al Sorei Antoinette şi al unui simplu soldat. Era imaginea izbitoare a solidarităţii Franţei cu nenorocirile şi jertfele noastre. După ceremonie şi după discursuri (Berthelot, Saint-Aulaire, Prezan şi Brătianu) funebrul convoi a străbătut până la Eternitatea străzile Iaşului în mijlocul unei mulţimi cu adevărat emoţinată, căci hotărît Franţa făcea tot ce putea pentru depărtata şi nenorocita ei aliată.

Englezii ne trimiseseră şi ei câţiva medici faţă de a căror valoare ştiinţifică corpul nostru medical făcea dealtminteri justificate rezerve. În special dexteritatea şi cunoştinţele chirurgicale a unora dintr'înşii erau cu totul aproximative. Tăiau când nu trebuia, ce nu trebuia şi cum nu trebuia, dar am fi nedrepţi să nu aducem şi ajutorului lor omagiul cuvenit, cu atât mai mult cu cât şi printre rândurile lor au fost câţiva morţi. Îmi aduc aminte de un tânăr ofiţer Canadian mort în Spitalul Maternitatea, de care se ocupa Maruka Cantacuzino, şi la a cărui înnormântare guvernul m'a delegat pe mine să vorbesc. Sicriul acoperit de impunătorul Union Jack fusese aşezat în capul scării, Legaţia Engleză cu Barclay în frunte era solemn înşirată lângă el, iar eu cetind mecanic vorbele consemnate pe hârtie, mă gândeam mereu la soţia acestui anonim, care printr'o aşa vastă şi îndepărtată solidaritate venea tocmai din Canada să plătească pe pământul Moldovei tributul jertfei sale pe altarul cauzei noastre comune.

În schimb în tot acest răstimp nu am văzut, nu am simţit nici un ajutor, nici o milă de la Ruşi. Spitalele lor continuau să convieţuiască fără compătimire, fără vreo apropiere sufletească cu spitalele noastre. Indignarea în populaţia românească era atât de vie, încât ofiţerii noştri refuzau pe stradă să mai salute pe confraţii lor de arme. Pentru a pune capăt acestei anormale stări de lucruri, Regele a dat un ordin de zi, dar sentimentele au fost mai puternice decât ordinele, pur şi simplu ofiţerii noştri se făceau că nu văd ofiţerii ruşi. În urma intervenţiilor Reginei Maria, Ţarina şi Împărăteasa Mamă au trimes rufărie şi material sanitar, dar atâta tot.

Pe la sfârşitul lui Martie epidemia a ajuns în toiul ei, dar cu începutul

primăverii ea a început să se stingă. Am trăit însă trei luni groaznice şi nenumăraţi au fost militarii şi civilii a căror oseminte zac în Moldova de pe urma acestui periculos flagel, singurul dar pozitiv cu care în acele vremuri îndeajuns de grele, aliata noastră Rusia ne-a gratificat.

Câteva luni în urmă vizitând un sat lângă Poeni am rămas îngrozit de spectacolul cimitirului: în jurul unei biserici sărăcăcioase se afla o mare de cruci, peste jumătatea unui mândru regiment din Romanaţi îşi dormea acolo somnul de veci. Locuitorii povesteau despre moartea acestor învinşi ai tifosului exantematic amănunte de infern. Moldova era de alftel plină de asemenea cimitire, precum şi de ecoul înfiorător al unor atari scene. Nenorocirea era cu atât mai mare cu cât profitând de incuria autorităţilor sanitare în timpul campaniei din Bulgaria, de astă dată se luaseră toate măsurile cuvenite înainte de intrarea nostră în acţiune. Toţi soldaţii fuseseră inoculaţi împotriva holerei, tetanosului şi febrei tifoide, aşa încât de aceste trei flagele, care în toate războiele au dat o mortalitate atât de mare, noi am fost în timpul celor doi ani de război cu desăvârşire feriţi. La tifosul exantematic, boală până atunci puţin cunoscută în occident, nu se gândise nimeni şi de altfel tot nu ne-am fi putut apăra, fiindcă nu exista nici un fel de seruri preventive. Poate că dacă trupa ar fi păstrat o curăţenie mai strictă şi dacă deparazitările sistematice s'ar fi început ceva mai devreme, proporţiile epidemiei ar mai fi putut să fie circumscrise. Dar în mijlocul indescriptibilei confuziuni a retragerii militare şi al bejeniei civile, se mai poate aduce cuiva în această privinţă învinuiri întemeiate?

Singura acuzaţie îndreptăţită se poate aduce unora din medicii noştri. Într'adevăr, este trist să o spunem, dar pe când în marea lor majoritate corpul nostru medical şi-a făcut datoria în chipul demn de toată lauda de care am vorbit mai sus, au fost şi unii, în special medici cu situaţii înalte, care s'au arătat mai prejos de orice. Era dureros să vezi doctorii veniţi din Franţa ca să ne stea în ajutor, iar alături medici români plimbându-se pe străzi, vorbind tuturora de plecarea lor în Rusia şi în Apus, sau ţesând mizerabile intrigi politice.

Nu o dată am surprins în faţa acestei întristătoare privelişti surâsul dispreţuitor al membrilor misiunii sanitare franceze. Am roşit pentru neamul meu şi de aceea sunt câteva nume pe care nici azi nu le pot uita. Primul este Toma Ionescu, care la început opera din când în când la Sf. Spiridon, dar care pe urmă când epidemia s'a înteţit a uitat că este medic, şi că a cerut doi ani neîncetat intrarea noastră în acţiune, agitând profesori, studenţi, insultând guvernul şi ameninţând Coroana. Devenise acuma senatorul Toma Ionescu, preocupat în primul rând de problema evacuării Parlamentului. Se spusese întotdeauna că acest mare chirurg era lipsit de suflet, la Iaşi a dovedit-o cu o sinistră prisosinţă.

Al doilea a fost Dr. Marinescu, marele nostru neurolog. Cu dânsul am avut o scenă penibilă: cu o stăruinţă fără de ruşine cerea să plece la Pe-

tersburg, toate argumentele mele se izbeau de un egoism cinic şi de o lipsă de patriotism revoltătoare. L-am tratat cum o merita şi, deşi sunt de fire îngăduitor şi exagerat de iertător, păstrez pentru el un statornic şi invincibil dispreţ.

In fine era Dr. Lupu. Cazul celor doi, dintâi mi-l explic şi firea lui Toma Ionescu şi cea a lui Marinescu erau cum erau, războiul nu-i putea schimba. Dar Lupu în Bulgaria, la 1913, fusese admirabil, combătuse epidemia de holeră nu numai cu devotamentul unui doctor conştiincios, dar cu ardoarea unui apostol şi prin aceasta îşi crease o aureolă şi un renume. De astă dată parcă era alt om, nu numai că văzând lipsa de medici nu şi-a oferit niciodată serviciile, dar privea desfăşurarea epidemiei cu o inexplicabilă nepăsare şi, pe când o elementară datorie de conştiinţă îl chema să dea obolul său în lupta contra tifosului exantematic, stăpânit de patologice ambiţii personale, uneltea în schimb combinaţii politice şi făurea planuri extravagante. Atunci m'am îndoit prima dată de el şi de sufletul lui. Pe vremuri îi spuneam în glumă: „Tu eşti Vulpe, nu Lup". Evenimentele dovedeau că diagnosticul meu se adeverea sub formă agravantă chiar, căci la şiretenie se adăoga de pe atunci o perfidie nebănuită. Din nenorocire desfăşurarea ulterioară a evenimentelor trebuia şi pentru mine şi pentru atâţia alţii să aducă pe lângă această primă deziluzie, încă multe altele.

Scriind aceste rânduri îmi dau însă seama că nu pot evoca de ajuns starea noastră de spirit din acele luni. Povestirea retrospectivă a faptelor nu redă zbuciumul sufletelor noastre, sentimentele de care eram stăpâniţi în lupta cu moartea care ne pândea de pretutindeni. Nu te puteai întâlni cu un om fără să-ţi povestească vreun episod al epidemiei, nu puteai merge într'o casă fără să afli de îmbolnăvirea sau de moartea vreunui cunoscut, nu puteai să ieşi pe stradă fără să întâlneşti un convoi funebru. Războiul părea uitat, epidemia era totul. Iarna suspendase ostilităţile, dar tifosul exantematic ne asvârlise într'o nouă luptă mai nimicitoare decât cea dintâi şi totuşi moralul nostru al tuturor era surprinzător, ţineam piept adversităţii cu o neaşteptată tărie sufletească.

În mijlocul acestor împrejurări şi a acestei atmosfere lucrurile totuşi începeau să se aşeze şi să se normalizeze. Iaşul se descongestionase treptat, fireşte numărul refugiaţilor era încă prea mare, dar încetul cu încetul toţi îşi găsiseră un adăpost şi un rost. Viaţa sub noua ei formă se organiza. Pe copii îi aşezasem în colonii cu ajutorul lui Valaori, a lui Simionescu şi a multor profesori refugiaţi şi eram relativ mulţumit de rezultatele obţinute. Fiindcă exodul încetase şi nu eram supuşi atacurilor aeriene, liniştea domnea şi încrederea sporea. Alimentaţia lăsa desigur încă mult de dorit, dar faţă de lipsurile din primele vremuri ale refugiului, progresul era vădit.

Alecu Constantinescu cu Gl. Leonte şi cu Barca la manutanţă se descurca destul de bine. Apropierea primăverii trezea speranţe, iar lumea se obişnuise cu un regim de privaţiuni. Mesele antebelice ne păreau o poveste.

Transporturile în urma sforţărilor combinate ale inginerilor noştri şi ai misiunii franceze se îndrumau şi ele spre normal. Sarcina a fost grea, extrem de grea. Pe la 15 Februarie Ministerul Lucrărilor Publice a fost în măsură să aducă la cunoştinţa publicului că la sfârşitul acelei luni trenurile de călători vor circula regulat, potrivit unui nou orar. La Comăneşti şi în regiunea Moineşti se intensifica producţia cărbunelui şi a petrolului sub conducerea lui Alexandru Cottescu aşa încât nevoile armatei puteau fi îndestulătoare pe deplin şi ale populaţiei civile în condiţii tot mai mulţumitoare.

Pe de altă parte, Mârzescu întocmea cu ajutorul Marelui Cartier, al aparatului administrativ, al cooperaţiei şi al specialiştilor technici, un întreg plan în vederea intensificării producţiei agricole. Planul a fost atât de bine chibzuit, încât îndată ce situaţia climaterică a îngăduit-o, muncile au şi început să se facă. Nu a rămas un petec de pământ nelucrat. În această privinţă acţiunea guvernului a fost netăgăduit la adăpostul oricărei critici.

La Palat era linişte. Regele se instalase la Iaşi pe Strada Lăpuşneanu în imobilul Creditului Urban, pe vremuri casa Ghica Comăneştilor şi reşedinţa lui Cuza Vodă. Cu câteva mobile aduse din Bucureşti şi Sinaia, îşi făcuse o locuinţă destul de confortabilă. Neuman, surâzător şi senin, păzea la uşa biroului său pe care câteva floricele, cu greu găsite, veştejeau într'un vas de o simbolică simplicitate. Îl vedeam des, suporta răstriştea cu aceeaşi nedesminţită nobleţă sufletească.

Regina, cu o energie mai presus de orice laudă, ajutată de fiicele ei, mergea din spital în spital. Cu un dispreţ desăvârşit de pericol nu pregeta să se arate unde epidemia era mai violentă. Nu mii, zeci de mii de soldaţi răniţi şi bolnavi au văzut-o în acele luni la căpătâiul lor. Ea a trăit atunci cea mai frumoasă pagină a vieţii ei, o pagină pentru care România îi datoreşte o admirativă recunoştinţă. Pe de altă parte, prin bărbăţia ei aproape virilă a impus respectul tuturor străinilor ce se aflau, sau ce se perindau prin Iaşi, aducându-ne mari şi netăgăduite servicii. Fiind ocupată de dimineaţa până seara, iar Barbu Ştirbey fiind alături de ea, se ţinea în afară de sfera intrigilor. În această privinţă este drept să adaug că i-a fost, şi ne-a fost de mare folos, vizita pe la sfârşitul lui Ianuarie a sorei sale, Marea Ducesă Chiril.

Această femeie inteligentă şi cu o judecată mai ponderată decât Regina, a înţeles repede că nu era ceasul intrigilor şi al schimbărilor, prin urmare a exercitat toată influenţa, reala influenţă pe care o avea asupra Reginei, pentru a o convinge să dea tot sprijinul ei guvernului şi să înlăture clevetitorii. Brătianu văzuse la Petersburg pe Marea Ducesă, îi vorbise, ea îi făgăduise concursul şi i l-a dat cu o lealitate de care Brătianu i-a rămas întotdeauna sincer îndatorat. Eu nu am văzut-o decât în treacăt la festivalul ruso-român de la Teatru Naţional. Eram într'o fază în care intimitatea mea cu Regina se cam slăbise, dânsa sub influenţa a diverse persoane găsea —

cel puţin astfel mi se spunea — că nu sunt destul de energic în organizarea coloniilor şcolare, deşi acestea funcţionau mai bine decât multe din operele rău voitorilor ei informatori. Personal găseam că aveam altceva de făcut decât să mă ocup de învinuiri nedrepte şi de meschine rivalităţi şi eram cam supărat de atitudinea ei din Noembrie şi Decembrie. Aşa fiind, ne evitam reciproc.

Principele Carol locuia în Palatul Reginei. Îl vedeam câteodată, circula mult cu un splendid Rolls-Royce rechiziţionat de la tânărul Alimănişteanu. Nu se amesteca în politică, dar nu se ocupa nici de cele militare cu interesul dictat de evenimente. Am aflat pe urmă că părinţii lui au avut de pe atunci penibile discuţii cu el ca să-l determine să meargă pe front. Era plin de încredere în biruinţa finală, dar manifesta în viaţa de toate zilele o apatie ciudată.

Colaborarea din guvern mergea destul de bine, interimatul Externelor fusese pentru febrilitatea lui Take Ionescu o mântuitoare supapă. Se linişise de când avusese prilejul să mai trimită telegrame în străinătate, să mai acorde interviewuri, să mai aibă întrevederi diplomatice. Singur Dr. Istrate ne-a pricinuit oarecari neplăceri. Influenţat probabil de vreun funcţionar ce se socotea nedreptăţit, şoptea pe socoteala lui Radovici, predecesorul său, învinuiri neplăcute. Acesta, care era cinstea personificată, a fost profund mâhnit de-a se afla pe nedrept bănuit. El s'a plâns lui Brătianu şi fiindcă totul era lipsit de temei, Dr. Istrate a bătut în retragere. Triumfător a descoperit însă, curând după aceea, că unii parlamentari au abuzat la distribuţiile de zahăr, au luat câteva căpăţâni mai mult şi, dacă nu mă înşel, le-au revândut în piaţă. Brătianu a dat însă imediat cu energie sancţiunile cuvenite, câţiva deputaţi — între alţii Eraclide — au trebuit să-şi dea demisia şi astfel s'a tăiat din rădăcină agitaţiunea în care unii puneau deja mari speranţe.

De la Marele Cartier nu prea aveam veşti multe. Fiind încă la Bârlad, ştiam numai că se lucrează intens la reorganizarea armatei, că colaborarea cu Generalul Berthelot era intimă, tot mai cordială, şi că raporturile cu Generalul Zaharoff, comandantul trupelor ruseşti, deşi mai bune, lăsau încă de dorit.

Pe front linişte, comunicate aproape stereotipe, pe care lumea abia le mai urmărea. La Armata II Generalul Averescu se înconjura de adversarii guvernului în frunte cu Grigore Filipescu şi lua din ce în ce mai mult aere de independenţă sfidătoare faţă de Marele Cartier şi faţă de minister. Chiar Take Ionescu, care îi era prieten, începea să fie enervat de această atitudine. Bacăul era mai mult un focar politic, sediul adevăratei opoziţii, decât cartierul unei armate. Popularitatea Generalului care era răspândită cam pretutindeni, era acuma sistematic şi organizat promovată în vederea realizării unor ambiţiuni politice pe care nici nu-şi mai dădeau osteneala să le ascundă. Germanii stând în inacţiune, Averescu avea toată vremea

ca, prin emisari de tot felul şi printr'o acţiune metodică, să-şi pregătească viitorul politic.

Lui Brătianu fireşte această stare de lucruri nu-i putea conveni, totuşi a tolerat-o fiindcă el socotea situaţia în genere prea gingaşă ca să lovească într'o popularitate nemeritată, dar fără îndoială reală. Se mărginea deci să circumscrie pe cât putea sfera de acţiune a Generalului Averescu. Redus la rolul de simplu comandant de armată, la urma urmei nu putea fi prea periculos, dacă atitudinea lui va depăşi însă marginile admisibile, Brătianu îşi rezerva dreptul de a interveni atunci. Cred că ţinând seama de toate contingentele situaţiunii, el a făcut bine să procedeze astfel. Nu este mai puţin adevărat, că spectacolul acestui General politician şi quasi răzvrătit, constituia un precedent regretabil şi o pildă primejdioasă.

În decursul acestor luni s'au mai petrecut trei evenimente penibile şi senzaţionale în lagărul militar: degradarea lui Socec, trădarea lui Alexandru Sturdza şi condamnarea la moarte a Colonelului Crăiniceanu.

În timpul bătăliei de la Bucureşti Generalul Socec îşi părăsise postul de comandă. Prezan era convins că în mare parte pierduse bătălia din cauza lui. Adevărul era că Socec, un ofiţer de salon care îşi făcuse aproape toată cariera la Bucureşti la comănduirea pieţii şi la escorta regală, nu avea pregătirea necesară pentru a exercita un comandament efectiv şi delicat în timp de război. La prima încercare mai grea şi-a pierdut capul şi conştiinţa. Un exemplu trebuia deci dat şi Prezan, precum am mai spus-o, a adus un mare serviciu armatei, disciplinei şi moralului ei prin această condamnare. În primele zile ale lui Februarie tot Iaşul a alergat pe platoul de la Copou să asiste la scena oribilă a degradării acestui nevrednic general. Cu neputinţa organică a Românilor de a da lucrurilor un caracter definitiv, cum a venit la guvern Marghiloman, Socec a fost considerat ca o victimă politică şi jurişti germanofili au găsit formulele cuvenite pentru a revizui procesul şi a-i asigura o reabilitare legală. Reabilitarea morală însă opinia publică nu i-au mai dat-o niciodată. A murit, o nenorocită epavă, la vreo zece ani după război.

Cu Sturdza chestiunea a fost din toate punctele de vedere mult mai dureroasă. Îmi aduc aminte şi acum că fiind la Mitropolie vecin cu Vintilă Brătianu el mă cheamă într'o seară şi cu figura descompusă îmi spune: „Mă vezi aşa de tulburat fiindcă am aflat un lucru pe care nu îl pot crede şi care, dacă ar fi cumva adevărat, ar fi prea oribil!“ „Ce s'a întâmplat?“ răspunsei eu speriat. „Te rog nu o spune nimănui, căci tot cred ca trebuie să fie o eroare...“ „Dar ce este?“ „Închipuieşte-ţi, cei de la Marele Cartier pretind că Alexandru Strudza a trecut la inamic, că a căutat să atragă tot sectorul său cu el, dar că din fericire nimeni afară de Wachman nu l-a urmat. Germanofil îl ştiam şi, având în vedere educaţia şi lungul său stagiu în armata germană, pricepeam simţămintele lui, dar să-şi trădeze ţara, el un om care a fost o viaţă întreagă personificarea cinstei şi a scrupulozi-

Fig. 6: Regele Ferdinand primind defilarea trupelor pe front împreună cu Principele Carol şi Generalii Averescu şi Văitoianu.

tăţii morale, el fiul lui Mitică Sturdza, asta nu se poate, nu se poate, este o greşeală, o răzbunare. La gândul numai că ar putea fi adevărat", încheie Vintilă Brătianu, „mintea îmi stă în loc!"

Emoţia mea era fireşte tot atât de mare ca a lui, dar m'am grăbit să-i spun că eu cred lucrul posibil şi iată de ce: cu câteva luni înainte de război fusesem informat în calitatea mea de ministru de Culte, că la şcoala militară a cărui comandant era Alexandru Sturdza, se făcea propagandă adventistă şi anti-militaristă. I-am semnalat deci cazul şi mă aşteptam să-mi mulţumească şi să primesc asigurări că va lua măsurile cuvenite. Când colo, spre mirarea mea, am primit de la el o lungă şi pretenţioasă scrisoare, în care îmi vorbea de articolul din constituţie care garantează libertatea de conştiinţă şi conchidea că, la urma urmei, în confuziunea morală de la noi, adventismul este preferabil ateismului sau indiferentismului. Atunci l-am chemat la mine şi cu o uimire crescândă am constatat că era de prisos a vorbi cu bun simţ cu acest spirit încăpăţânat şi sucit, şi mi-am zis că, într'un cap cu astfel de deformaţiuni, nu m'ar surpinde ca el să fi trecut şi la inamic, crezând că-şi salvează patria, că săvârşeşte un act de eroism. Aşa a şi fost.

Dar scena cea mai curioasă s'a petrecut a doua zi la consiliul de miniştri. Brătianu care ştia împrejurarea cu adventismul şi care mai ştia pe Alexandru Sturdza şi extrem de vanitos, nu voia să creadă, dar era zdruncinat, Costinescu în schimb a sărit în sus: „Aceste zvonuri sunt o infamie! Cunosc pe acest om de când era copil, ştiu în ce principii a fost crescut, este un atentat la memoria venerabilă a tatălui său, să văd şi tot nu voi crede!"

Ferechide, Porumbaru, Take Ionescu chiar, aveau aceleaşi sentimente, cât despre Mişu Cantacuzino el socotea învinuirea adusă lui Sturdza ca o ofensă adusă onoarei familiei sale. Roşu şi tremurând a strigat: „Am putut fi adversarul politic al tatălui său, dar Alexandru Sturdza după mamă, care este o Cantacuzinească, îmi este văr, am copilărit cu dânsul, este mai presus de orice bănuială şi nu permit nimănui să-i arunce un astfel de oprobiu!" Într'o asemenea atmosferă am păstrat o atitudine rezervată, cu atât mai mult cu cât într'adevăr acuzaţia era prea îngrozitoare pentru a o susţine fără dovezi indiscutabile.

Din nenorocire peste câteva zile Brătianu, adânc tulburat ne-a comunicat amănuntele — erau înfiorătoare. Se găsise un carnet în care cita ofiţerii pe care încercase să-i convingă, precum şi pe aceia pe care nădăjduia să-i atragă în viitor, şi se ştia acuma că ordonanţa sa refuzând în ultimul moment să-l urmeze, el o împuşcase fără milă cu propria sa mână. În fine, mai monstruos decât toate, se descoperea acuma că Locotenentul Ciulei, pe care îl învinuise că se retrăsese fără rost de pe poziţie şi pe care, pentru aceasta, îl şi condamnase la moarte şi îl executase, era nevinovat. Totul fusese o înscenare ca să inspire deplină încredere comandanţilor săi, căci de

fapt era hotărît să treacă la inamic încă de atunci. Unele din mişcările lui păruseră suspecte lui Averescu, pentru deplina reuşită a planului toate îndoelile trebuiau spulberate.

Pe de altă parte, Averescu îşi dădea acuma seama de ce cu prilejul ultimei vizite a Regelui pe front, Sturdza înaintase atât de mult cu el înspre tranşeele inamice, încerca, se vede, să-l expue gloanţelor germane, sau chiar să-l predee prizonier duşmanului. Aşadar fiul lui Dimitrie Sturdza era nu numai trădător, dar şi asasin. Am pus toţi capetele jos, stăpâniţi de o adâncă durere. Dacă nu mai puteam fi siguri nici de un om care fusese educatorul respectat şi iubit al atâtor generaţii de ofiţeri tineri, de cine mai puteam fi siguri? Cu drept cuvânt totul era posibil. Acest incomfortabil simţământ, această chinuitoare îndoială, m'a urmărit săptămâni de-a rândul.

Crăiniceanu a fost un corolar al lui Sturdza. Înţeles cu el, trebuia să-l urmeze, a fost însă prins înainte, pe când se întorcea cu manifeste de la întâlnirea ce avusese peste tranşee cu dânsul. În timpul neutralităţii acest ofiţer, dealtminteri distins, se manifesta ca un partizan hotărît al intrării noastre în acţiune alături de Aliaţi. Generalul Iliescu l-a trimis însă ca ataşat militar în Grecia, şi de atunci îşi schimbase deodată atitudinea, devenise un germanofil înflăcărat, scria rapoarte foarte defavorabile asupra acţiunii aliate de la Salonic şi nu se sfia să declare că datoria conducătorilor României este să se alipească Puterilor Centrale, a căror victorie este mai presus de orice îndoială. Unii susţineau că această metamorfoză se datoreşte Regelui Constantin, care simţindu-l vanitos speculase cu succes această slăbiciune a sa. Alţii pretindeau că soţia lui, iubitoare de lux, fusese sedusă de arginţii germani şi că, exercitând o mare influenţă asupra lui, îl convertise în cele din urmă. Nu ştiu care este adevărul, destul că trădarea lui era neîndoelnică.

Aci trebuie să mărturisesc că Generalul Prezan a fost antic, Crăiniceanu era nepotul său, fiul sorei sale. Consiliul de război ştiind aceasta a crezut că îi va complace condamnându-l numai la muncă silnică pe viaţă. Prezan aflând aceasta a casat sentinţa, l-a trimes din nou în judecată şi a iscălit personal condamnarea la moarte. Pe front, înaintea întregului său regiment în Vinerea Paştelui, Crăiniceanu a fost împuşcat. Mi se spune că în faţa morţii a fost demn, a refuzat să fie legat la ochi, a cerut să sărute drapelul şi, liniştit, a aşteptat plutonul de execuţie. Convingerea mea — desigur ea nu constitue o justificare, este numai o explicaţiune — este că dânsul a fost victima eredităţii sale: Tatăl lui, Generalul Crăiniceanu, prezenta stigmate indiscutabile de dezechilibru. La nefericitul său fiu infirmitatea organică a evoluat până la aberaţia trădării.

Acestea au fost paginile de ruşine ale epopeii întregirii neamului, nu le-am putut trece sub tăcere, dar le întorc cu grabă şi cu o durere ce nici azi nu o pot stăpâni.

Cu corpul diplomatic la Iaşi de asemenea nimic deosebit, decât numai

că intimitatea cu Saint-Aulaire devenea efectivă, în mare parte sub influenţa Ducelui de Luines şi a lui Robert de Flers, acesta a încetat a mai asculta de sugestiunile funeste ale lui Lacombe şi s'a apropiat de Brătianu. De îndată ce s'au cunoscut mai bine, s'au stabilit între ei simţăminte de reciprocă simpatie şi consideraţiune. La flacăra suferinţelor noastre prietenia lor s'a călit tot mai mult. Saint-Aulaire, rece, nepăsător şi cam ironic, se dovedea a avea în mijlocul nenorocirilor o inimă caldă şi un suflet de elită. Masoloff plecase pentru interese familiare la Petersburg, însărcinatul cu afaceri, înaltul şi molâul Principe Gagarine, nu juca nici un rol, aşa încât cu Legaţia rusească de fapt nu mai aveam decât raporturi neînsemnate şi reduse. Barclay, Fasciotti şi ceilalţi erau covârşiţi de greutăţile vieţii de toate zilele şi de neplăcerile inerente refugiului. Criticau cam lesne şi cam mult, dar nu aveam vreme să ne ocupăm de aceste plângeri.

Mai supărătoare pentru noi erau majorităţile. Vechea formulă a lui Ferechide: „un guvern nu are dificultăţi reale decât cu majorităţile cărora nu le dă de lucru", se adeverea tot mai mult. Nefiind ocupaţi, luptându-se cu mizeriile refugiului, printre anume deputaţi şi senatori domnea acuma un spirit cam răzvrătit. Unii criticau şi cu rost şi fără rost, alţii se făceau, cu o condamnabilă uşurinţă, ecoul tuturor resentimentelor şi tuturor calomniilor. Colaboratorii noştri conservatori şi conservatori democraţi îşi reaminteau iarăşi prea adeseori că sunt adversarii noştri şi aveau tendinţa să uite că trăiam într'o epocă de conlucrare. Mârzescu şi cu mine căutam să menţinem contactul cu cât mai mulţi din prietenii parlamentari. Când le vorbeam lucrurile se potoleau, dar era atâta suferinţă şi atâta enervare pretutindeni, încât curând după aceea trebuia să o luăm de la capăt.

Ca să combatem această surdă agitaţie, ca să mai dăm o satisfacţie plângerilor că nu sunt îndeajuns ţinuţi în curent cu ceea ce se petrece, i-am întrunit mai întâi eu şi cu Mârzescu într'o consfătuire mai largă. Aprovizionarea fiind la ordinea zilei şi obiectul principal al criticelor, am discutat cu ei această problemă. Le-am arătat ce am făcut, ce măsuri sunt proiectate, le-am anunţat hotărîrea guvernului de-a institui o comisie compusă din Miniştrii de Război, Interne, Domenii, Lucrări Publice precum şi un delegat al Marelui Cartier, pentru a coordona şi rezolva toate chestiunile privitoare la alimentare şi aprovizionare.

S'a discutat pe urmă chestia refugiaţilor şi la sfârşit Mârzescu a expus planul său pentru asigurarea recoltei viitoare. Parlamentarii au plecat mai liniştiţi şi oarecum satisfăcuţi, iar pe urmă, îndată ce Brătianu s'a întors de la Petersburg, l-am convins să-i convoace în aula Universităţii spre a le face o expunere a vizitei sale în Rusia şi a situaţiei în genere. Şedinţa s'a ţinut Sâmbătă 11 Februarie la ora trei. Trancu Iaşi a perorat în chestia transporturilor; Generalul Lambru a vorbit despre refacerea armatei ca să aibe prilejul să arunce câteva săgeţi înveninate vărului său Generalul Prezan, care, într'adevăr, cred că îl nedreptăţise şi care, în orice caz, nu i-o

putea ierta; George Diamandy, foarte agitat în această perioadă, s'a plâns de organizarea aprovizionărilor; Dobrescu-Geanatet de la Ploieşti cu o voce răstitoare ne-a gratificat cu mai multe învinuiri neplăcute şi Cuza cu ironii nepotrivite.

Brătianu le-a răspuns la toţi, a dat oarecari amănunte asupra impresiilor sale de la Petersburg şi, în aplauzele unanime ale adunării, a arătat că găsise acolo, la toţi Aliaţii, nu numai recunoaşterea sacrificiilor României, dar şi hotărîrea lor nezdruncinată de a duce lupta până la triumful desăvârşit al cauzei noastre comune.

După aceea, câtva timp, totul a mers bine, beneficiam de rezultatul binefăcător al supapei la care recursesem. Când a izbucnit însă revoluţia rusească, de-o dată fierberea a reînceput. Şi, ca să fim drepţi, era şi firesc ca să fie astfel, evenimentul avea o prea mare însemnătate ca în faţa lui parlamentarii noştri să rămână nepăsători.

Am fost toţi în consiliul de miniştri de părere că o convocare a parlamentului pentru o scurtă sesiune se impune şi, astfel, Camera şi Senatul au fost chemate la 8 Martie. Şedinţele au ţinut patru zile, de Miercuri 8 până Sâmbătă 11 Martie seara. De fapt nu aveam nici un proiect însemnat de votat, am adus doar câteva proiecte militare neînsemnate şi câteva credite, precum şi proiectul de lege privitor la înfiinţarea ordinului sanitar Regina Maria, ca să dăm o justificare legislativă unei sesiuni a cărei raţiune de a fi era curat politică. Voiam să dăm reprezentanţilor naţiunii prilejul să-şi manifeste public părerile care mocneau prin colţuri şi să facem în faţa noii Rusii încă odată dovada hotarîrii României de a duce războiul cu orice preţ până la capăt.

Aceste rezultate le-am obţinut cu prisosinţă în acele patru zile. La Senat singur Ionaş Grădişteanu a atacat guvernul, repetând învinuirile absurde din cafenelele Iaşilor — şi anume că guvernul este lipsit de autoritate politică şi morală, în afară ca şi înăuntru. Cuvintele lui au avut darul să revolte pe Brătianu, care s'a urcat imediat la tribună şi i-a răspuns cu indignare că consideră acuzaţiunea de lipsă de prestigiu a guvernului drept un afront. „Autoritatea guvernului este întreagă, pentru că guvernul în afară este expresia autorizată a unei ţări şi a unui regat, care se bucură de respectul tuturor". Aruncate răstit şi cu mândrie, aceste cuvinte au stârnit un tunet de aplauze, Grădişteanu încurcat a tăcut, interpelarea sa nu s'a mai ţinut şi incidentul a fost închis.

La Cameră discuţiile au fost mai vii. Trancu Iaşi, George Diamandy şi fireşte inevitabilul Cuza au interpelat, dar numai acesta din urmă cu o notă adevărat agresivă. Încolo s'au exprimat mai mult de către oratori dorinţa să se îndrepte unele rele, să se îmbunătăţească unele măsuri luate. În această privinţă nu pot uita un episod cu Jean Miclescu de la Botoşani. Înaintea şedinţei de la 9 Martie, când intru în sala Teatrului Naţional dânsul mă întâmpina într'o stare de surescitare nervoasă, vecină demenţei.

Tremurând, cu ochii injectaţi, cu privirea pierdută, îmi declară că suntem nişte criminali, că ţara se prăpădeşte, că nu facem nimic, că conştiinţa lui îi impune să spună tot ce are pe suflet în plină şedinţă, oricari ar fi consecinţele. Dându-mi imediat seama că am în faţa mea un om bolnav, m'am aşezat în fundul sălii cu el şi încet am căutat să-l liniştesc şi să-i demonstrez neajunsurile în acele momente ale unei atari ieşiri. După mine am pus şi pe Morţun să-i vorbească şi sărmanul s'a mărginit la o comunicare anodină şi cuviincioasă. Brătianu vestit de noi i-a răspuns dându-i cu deosebită atenţie asigurări în privinţa problemelor semnalate. Şi omul s'a înturnat la Botoşani, pe urmă a plecat în Franţa, de unde nu s'a mai întors. Acest cumnat al lui Mitiţă Sturdza şi al lui Petre Carp era un om cult, dar sub aparenţe liniştite, un veşnic revoltat. Sub lovitura războiului şi a restriştelor sufletul său chinuit şi sistemul lui nervos şubred nu au rezistat. A sfârşit nebun.

Ca să caracterizez mai bine înţelesul şi rezultatele acestei scurte sesiuni este destul să citez două articole pe care am primit însărcinarea să le scriu în „Mişcarea" la deschiderea şi, celălalt, la închiderea sesiunii. Iată în adevăr ce scriam la deschidere:

„Ieri Parlamentul s'a redeschis şi sesiunea s'a prelungit până la 15 Aprilie.

„Faţă de marile evenimente care se petrec în Rusia şi a căror repercursiune asupra întregului război este atât de vădită, credem că este bine ca Parlamentul să reia contactul cu guvernul şi, strâns unit în jurul lui, să dea atât în ţară, cât şi în străinătate, impresiunea solidarităţii depline ce există între toţi factorii legali ai ţării în împrejurările prin care trecem.

„Nu ne îndoim că Parlamentul, de care putem spune că nu mai există, în afară de câtva cazuri izolate, majoritatea şi opoziţia sa, vor şti să dea spectacolul de unire pe care ţara îl aşteaptă de la reprezentaţiunea naţională.

„De asemenea avem convingerea că în dezbaterile acestor câteva zile se va afirma încă o dată, în faţa lumii întregi, hotărîrea nestrămutată a României de-a duce alături de Aliaţii ei lupta până la capăt cu toată energia şi fără nici un fel de şovăire. Maturitatea politică a naţiunilor se judecă în momentele grele. Românii au ştiut până acuma să dea dovadă de înţelepciune politică. Vor reda acestă dovadă şi astăzi".

Şi mai departe:

„În sfârşit, din atmosfera generală a Parlamentului se va desprinde luminos pentru toţi că, deşi soarta ne-a supus la grele încercări, nu ne-am lăsat să fim abătuţi de vitregia vremurilor şi că poporul nostru păstrează întreagă credinţa lui în biruinţa finală a oştirilor noastre şi în realizarea aspiraţiunilor noastre naţionale.

„Avem prea mult conştiinţa de dreptatea cauzei noastre şi de necesitatea istorică de a ne afirma drepturile în marele proces dintre popoare, ce

se lămureşte prin războiul actual, pentru ca încrederea noastră să fi fost zdruncinată sau speranţele noastre risipite..."

Iar la închiderea sesiunii:

„Acum câteva zile, când Parlamentul şi-a reluat şedinţele, am exprimat convingerea noastră că această scurtă sesiune va contribui să arate tuturora, pe de-o parte solidaritatea dintre guvern şi reprezentaţiunea naţională şi, pe de altă parte, hotărîrea ţării de-a aduce acest război până la capăt cu cea mai mare energie. Cele ce s'au petrecut în cele patru şedinţe ce au avut loc la Cameră şi la Senat dovedesc că nu ne înşelasem".

„Într'adevăr, în urma lămuririlor date, între majoritate şi guvern a domnit cea mai deplină armonie şi Parlamentul s'a arătat decis să susţină guvernul întreg în sforţările pe care, cu toate greutăţile existente, le face pentru a rezolva diferitele chestiuni la ordinea zilei, atât pe terenul politicii interne, cât şi acelei externe".

„În mijlocul acestei unanimităţi, vocea discordantă a D-lor Cuza şi Grădişteanu nu au putut decât să accentueze şi mai bine unirea dintre Parlament şi guvern. Desigur că nimeni nu are pretenţia să spună că nu sunt chestiuni asupra cărora, atât în ceea ce priveşte trecutul, cât şi în ceea ce priveşte prezentul, nu se pot avea păreri deosebite, sau face comentarii şi aprecieri diverse".

„Dar quasi unanimitatea Parlamentului a socotit că asemenea discuţii în împrejurările actuale nu sunt de nici un folos pentru ţară şi, dacă este firesc ca ele să fie reluate pe larg după terminarea războiului, astăzi un singur lucru poate fi util şi patriotic, este ca toţi să stea strânşi uniţi în jurul acelora cari au marile răspunderi ale situaţiunii şi, deci, prin încrederea şi sprijinul lor, să-i ajute în opera grea pe care o au de îndeplinit".

Şi mai departe:

„În momentul în care în Rusia se petrec evenimente de covârşitoare însemnătate pentru noi, manifestaţiuni de solidaritate şi de hotărîre a reprezentaţiunii noastre naţionale nu pot să aibe decât o fericită înrâurire asupra situaţiunii noastre internaţionale. Dealtminteri Parlamentul şi-a încheiat lucrările într'o atmosferă de dragoste neţărmurită pentru viteaza noastră armată şi de încredere neştirbită în victoria noastră finală şi a glorioşilor noştri Aliaţi".

Şi aşa a fost.

Situaţinea politică după sesiunea parlamentară s'a înseninat deplin pentru câtva timp. Dar nu aş spune adevărul întreg dacă aş ascunde că în acele câteva zile am surprins la unii din prietenii noştri politici veleităţi de independenţă, un spirit de contradicţie, ca să nu zic de răzvrătire. Deocamdată nimic definit, nimic precis, dar o adiere uşoară, prevestitoare de furtuni viitoare.

Diamandy, Dr. Lupu, Iunian, Nunuca Protopopescu, Tilică Ioanid, e-erau cei ce se semnalaseră mai mult atenţiei noastre. Ocupaţi şi preocupaţi

de chestii mai grave, nu le-am dat însă nici eu, nici colegii mei decât o însemnătate relativă.

Trebuia să se dovedească în curând că am greşit.

Fig. 7: Biserica Trei Ierarhi din Iaşi

CAPITOLUL TREIZECI ŞI TREI

1917
PRIMELE LUNI – URMARE.
REVOLUŢIA RUSEASCĂ. INTRAREA AMERICII.

În primele zile ale lunii Martie convieţuirea mea cu Mitropolitul Pimen a luat sfârşit. După intimitatea primelor vremuri şi mai ales după scena în care mă opusesem atât de hotărît la plecarea lui în Rusia, raporturile noastre se răciseră. Deşi aveam gospodăria mea separată cu Gârboviceanu, deşi nu mai luam masa împreună, devenise nesuferit. Lipsit de cea mai elementară creştere, pândea persoanele care veneau la mine şi le certa că-i murdăresc preşurile şi alte meschinării de felul acesta. Dându-mi seama că dacă lucrurile vor continua vom ajunge la un incident penibil şi, ca Ministru de Culte vroind să evit cu orice chip un conflict cu şeful bisericii din Moldova, mai ales pe chestii de această natură, m'am hotărît deci să plec din Palatul Mitropolitan şi m'am mutat in Strada Pacurari, in casele lui Iancu Praja. În aceeaşi curte locuia fratele său Costică, a cărui soţie era o rudă, mama şi sora mea găsindu-şi şi ele adăpost acolo. Eram cu toţii împreună, deci mult mai bine decât în spaţioasele saloane de la Mitropolie. Pimen, care probabil făcuse aceste greutăţi ca să se scape de mine, era şi el încântat, soluţia avea prin urmare darul preţios de a mulţumi pe toată lumea.

Timpul meu era împărţit între minister, zilnicul consiliu de miniştri, cenzura, presa şi contactul cu parlamentarii.

Ca să fiu drept, ministerul mă absorbea puţin. Tot ceea ce privea Casa Bisericilor era în sarcina lui Gârboviceanu, el îşi instalase birourile în curtea Mitropoliei şi, ajutat de Dobrescu, conducea totul. Din când în când numai, făcea apel la mine ca să-i dau câteva iscălituri, sau ca să obţină vreo rezoluţie într'o chestie mai însemnată. Ministerul propiu-zis, concentrat în câteva odăiţe ale Facultăţii de Ştiinţe, era condus de Simionescu, Valaori şi Ghiţescu. Având deplină încredere în ei nu veneam la minister decât la două-trei zile, stăteam puţin, rezolvam în grabă hârtiile mai importante printre colecţiile de mineralogie ale lui Simionescu. Dealtminteri nici nu prea era mult de făcut, şcolile din Moldova funcţionau de bine de rău, ele

nu reprezentau decât o parte restrânsă din învăţământul nostru general, cele mai numeroase din şcolile şi aşezămintele noastre culturale rămăseseră în teritoriul ocupat. Principala noastră grijă era să ne ocupăm de refugiaţi, de profesori, dar mai cu seamă de elevii refugiaţi. Cu profesorii a fost relativ uşor, care din ei nu au fost mobilizaţi, au fost repartizaţi pe la diferitele şcoli şi colonii şcolare. Cu elevii însă a fost mai greu, dar cu sforţări şi stăruinţă am izbutit să înfiinţăm în tot cuprinsul Moldovei, dar mai cu seamă în jurul Iaşilor, câteva colonii care ne-au făcut cinste, îndeosebi una la Sculeni, pe malul Prutului, s'a organizat în cele mai bune condiţiuni, combinând cerinţele învăţământului cu prescripţiile cercetăşiei. Ea se afla sub conducerea lui Mugur şi mă duceam des să o vizitez. Ceea ce este mai însemnat de notat era că starea sanitară s'a menţinut tot timpul bună în aceste colonii şcolare, ravagiile tifosului exantematic fiind cu totul reduse prin serioasele măsuri de profilaxie luate.

De Consiliul de Miniştri am vorbit, nu vom reveni deci decât pentru a sublinia că el îmi lua în fiecare zi două ore, de la unsprezece la unu.

Cenzura a trebuit fireşte să o reorganizez, Schina, şeful ei, era nu numai lipsit de însuşirile unui bun organizator, dar sucit cum s'a dovedit pe urmă a fi în toate, a încercat chiar, la un moment dat, să se emancipeze complet de sub autoritatea mea, ca să treacă la Marele Cartier. Spunea că nu sunt destul de sever, găsise un ofiţeraş francez bănuitor, care vedea deja guvernul român conspirând cu Germanii şi, ca să nu creez lui Brătianu dificultăţi cu bătrânul Bagdat, primul preşedinte al Curţii de Casaţie, am consimţit să nu reclam împotriva lui Schina sancţiunile meritate. Cenzura scrisorilor a rămas sub conducerea lui efectivă în colaborare cu Marele Cartier, iar aceea a telegramelor politice, singura cu adevărat însemnată, mi-am rezervat-o exclusiv.

În consecinţă, în fiecare dimineaţă şi în fiecare seară doi Vâlceni, Eugen Băcescu de la Horez şi Bebe Pârâianu, fiul lui Alexandru Pârâianu şi şeful lor Colonelul Dumitrescu, un harnic şi vrednic ofiţer superior, veneau la mine cu un mic geamantan pe care îl am şi azi, şi îmi supuneau toate telegramele. Fiind din fire curios şi dornic de-a şti ce se petrece, această muncă grea, delicată, migăloasă, adesea obositoare, mă interesa însă mult. Toate ştirile, mai cu seamă cele din afară, treceau pe sub ochii mei, am fost astfel în măsură să aflu multe pe care mi le aduc aminte, multe pe care le-am uitat şi multe pe care nu regret că le-am uitat. Tot pe la mine treceau şi ziarele, puţinele ziare ce ne veneau din Apus şi de la Puterile Aliate, izvoare nepreţuite pentru noi în acele vremuri de îngrijorare şi de izolare. Cât priveşte pe Schina, Marele Cartier a înţeles în curând şi el că era un om cu care nu te puteai înţelege, i-am acordat deci, un concediu, a plecat la Cherson şi am fost răzbunat pe deplin, deşi nici prin gând nu îmi trecea să mă scobor cu el până la micimea unei răzbunări.

Cu presa de asemenea m'am înţeles destul de bine şi destul de uşor,

erau ziare de altfel puţine, Iorga avea „Neamul Românesc", care se trimitea pe front, nu îl supuneam cenzurii preventive, căci l-ar fi supărat inutil. Fiind în vederile noastre, eram la adăpostul oricăror surprinderi neplăcute, aceasta îmi impunea doar sarcina să văd foarte des pe Iorga, ceea ce făceam cu o conştiinciozitate admirabilă şi cu o răbdare îngerească. În toate zilele meseria nu era neplăcută, omul era însă schimbăcios, influenţabil, de o nervozitate bolnăvicioasă, trebuia prin urmare manevrat cu o diplomaţie, cu o subtilitate de spirit, cu o varietate de procedee, care mi-au ascuţit facultăţile şi mi-au fost de un netăgăduit folos în cariera mea politică. Recunoştinţa mea depăşeşte, în această privinţă, cu mult toate necazurile ce le-am îndurat doi ani de-a rândul.

După aceea era „Evenimentul", acesta fiind ziarul colegului nostru Greceanu, era scris de asemenea în vederile noastre şi nu mă pot plânge, cât a durat colaborarea cu Take Ionescu şi prietenii săi, nu am avut nici o neplăcere din partea lor.

„Opinia" lui Bădărău ar fi fost dispusă să ne creeze dificultăţi, sentimentele intime ale celor ce o conduceau fiind germanofile, dar de când se descoperiseră faimoasele liste ale lui Gunther, de când se ştia că Bădărău figura pe ele cu respectabila sumă de 500.000 lei, de când Take Ionescu refuzase să-i mai întindă mâna, Bădărău nu mai îndrăznea să ridice glasul. Gazeta lui era cu desăvârşire informativă şi anodină, iar el într'o trăsurică sărăcăcioasă alerga de la o vie la alta, evita să se arate în parlament, se mărginea să facă afaceri cu intendenţa, în special cu cea rusească. A fost din partea noastră o greşeală gravă că nu am luat măsuri penale împotriva tuturor acelora care în timpul neutralităţii îşi vânduseră conştiinţa; când am vrut să orânduim cercetările judecătoreşti, a început dezastrul, iar toţi vinovaţii cuprinşi în hârtiile lui Gunther au beneficiat de acest concurs de împrejurări. De multe ori la Iaşi i-am atras atenţia lui Brătianu că această toleranţă slăbeşte moralul ţării, îmi dădea dreptate, dar tot amâna şi, din amânare în amânare, am ajuns ca să rămână toţi nepedepsiţi, ba mai mult chiar, ca unii dintr'înşii să ne sfideze mai pe urmă ei pe noi.

Fireşte adversarii noştri nu s'au dat în lături să declare că atitudinea lui Brătianu era dictată de interese de partid, se spunea pretutindeni că dânsul muşamaliza chestia fiindcă pe listele lui Gunther figurau partizani de-ai săi. Se şopteau chiar numele lui Ferechide şi al lui Morţun. Adevărul este că, spre cinstea partidului liberal, nici un membru al său nu figura pe aceste liste, singuri doi gazetari evrei care scriau la „Viitorul" şi la „Independenţa", doi nenorociţi scribi, care erau trecuţi cu sume modeste, Grosman şi Johnson. Inutil să spun că i-am dat imediat afară de la ziarele noastre, în schimb listele erau pline cu numele prietenilor lui Marghiloman şi chiar ai lui Take Ionescu. Mai mult, când după revoluţia rusească s'au dezvăluit şi tainele arhivelor imperiale ruseşti, s'a constatat că pe listele negre de la Petersburg figurau numeroşi amici ai opoziţiei intervenţioniste. Dar nici aci nu era un singur liberal.

Partidul nostru ieşise curat din toată corupţia neutralităţii şi, totuşi, el era cel hulit, pe când acuzatorii lui erau vânduţi Aliaţilor, sau Puterilor Centrale. La urma urmei meritam această hulă, dacă nu am ştiut să ne apărăm onoarea cu hotărîre şi să asigurăm prin aceasta izbânda adevărului şi a dreptăţii.

Noi, partidul liberal, aveam două ziare, „Mişcarea" şi „L'Indépendance Roumaine". „Mişcarea" era ziarul organizaţiei noastre din Iaşi, o conducea Nicu Maxim, o minte limpede şi un spirit ponderat. Câţiva ziarişti refugiaţi de la „Viitorul", ca Hasnaş, Compoteca, Tăuşanu au venit să-i completeze şi să-i întărească redacţia. „L'Indépendance Roumaine" a trebuit să fie reorganizată în întregime, am încredinţat această sarcină amicului Drăghicescu, care a îndeplinit-o cu multă râvnă şi cu mult devotament. Pe lângă el, ca redactor mai de seamă, era un tânăr evreu spaniol Algazy, secretarul lui Tavernier, un ziarist de mult talent, foarte muncitor, cu o inteligenţă foarte subtilă şi care mă interesa în mod deosebit, fiindcă sintetiza toate calităţile curioasei şi îngrijitor de puternicei sale rase. După război Tavernier l-a luat cu el la Paris, unde şi-a creat repede la „Le Temps" o situaţie din cele mai bune şi a murit în urma unei injecţii din neglijenţa medicilor. L-am regretat cu atât mai mult, cu cât a lăsat în urma lui o familie numeroasă pe care o întreţinea cu munca lui neobosită şi o înconjura cu o dragoste şi o solidaritate semită mişcătoare.

Mai târziu au apărut încă două ziare, unul numit „Acţiunea" al unui anume Nicolau, fratele ziaristului din Bucureşti cu acelaşi nume, şi altul „România", acesta din urmă fiind ziarul oficial al Marelui Cartier, ziar de front, care se vindea însă mult şi la Iaşi. Iniţiativa înfiinţării lui o luase Generalul Prezan cu Principele Carol şi era continuarea planului meu din primele zile ale declarării războiului. Ideea era dealtminterea nu numai bună, dar şi logică, Moldova era plină de scriitori băştinaşi şi refugiaţi, ce întrebuinţare mai bună li se putea da decât punându-i pe toţi să scrie pentru a susţine moralul soldaţilor şi al populaţiei civile. Mulţi din acei aflători pe la diferite regimente au fost astfel aduşi la Iaşi şi mobilizaţi la redacţia „României", unde se constitui un comitet de redacţie compus din Delavrancea, Minulescu, Corneliu Moldovan, P. Locuşteanu, Goga, George Ranetti, Mihail Sadoveanu şi Gongopol, Director fiind Sadoveanu, iar printre colaboratori Radu D. Rosetti, C. Bucşan, G. Rotica (bucovineanul), Aurel Marcu, C. Caranfil, D. Marmeliuc, Virgil Bărbat, Mircea Rădulescu, etc. Primul număr a apărut în Februarie, inspiratorul şi conducătorul efectiv fiind aghiotantul Generalului Prezan, Maiorul Petrescu, un tânăr şi necunoscut avocat din Ploieşti, care luase în căsătorie pe sora Doamnei Prezan, fosta D-nă Negulescu, dealtminteri simţitor mai bătrână decât el şi care datora acestei împrejurări îndoitul privilegiu de a ocupa la adăpost un loc de încredere la Marele Cartier şi de-a fi adus să joace prin „România" rolul quasi politic de îndrumător al opiniei publice. Nu era lipsit de

oarecare inteligenţă, sau mai bine zis de acea facultate specific românească de-a prinde lucrurile cu uşurinţă şi de-a se strecura cu şiretenie printre greutăţi. Şi-a închipuit însă prea lesne că este într'adevăr un mare personagiu şi a creat astfel protectorului său neplăceri şi lui oarecari antipatii, care după război, când a fost din nou redus la singurele lui puteri şi când o sentinţă de divorţ l-a scos din rodnicul cerc al familiei Prezan, a căzut într'o obscuritate ce pare definitivă. Cu acest ziar însă nu aveam nici un amestec.

De cenzura propriu-zisă a ziarelor nu mă ocupam, Mavrodi o făcea, venea numai să-mi ceară dezlegarea în cazuri mai delicate şi se ţinea mereu în contact cu mine ca să cunoască vederile guvernului şi ca să-i dau în toate problemele directivele cuvenite.

De „Mişcarea“ şi de „L'Indépendance“ mă ocupam însă de aproape în fiecare dimineaţă, adesea chiar de două ori pe zi, Drăghicescu, Algazy, Haneş, Maxim venind la mine. Le dădeam instrucţiunile, le arătam chestiunile asupra cărora trebuiau să insiste, le înmânam extrase din ziare străine ce trebuiau folosite, le comunicam veşti din teritoriile ocupate spre a le aduce la cunoştinţa publică cu comentariile necesare. Mai mult, dictam personal numeroase notiţe şi articole şi răsfoind acuma în urmă colecţia „Mişcării“, am fost mirat eu însumi de marele număr de articole scrise în întregime de mine şi din care unele prezintă un viu interes, fiindcă oglindesc exact starea de spirit a guvernului românesc din acele mari şi zbuciumate vremuri.

De asemenea în fiecare dimineaţă primeam vizita lui Tavernier de la „Le Temps“. Raporturile cu dânsul erau din cele mai plăcute, întâi fiindcă era tipul francezului simpatic şi, al doilea, fiindcă se identificase aşa de mult cu aspiraţiunile şi cu suferinţele noastre, încât nu mai aveai cu el impresia că te aflai în faţa unui străin. Prin dânsul comunicam presei franceze ceea ce socoteam trebuincios cauzei noastre şi tot prin el se stabileau între mine şi, deci, între guvern şi misiunea franceză raporturi mai intime. În viesparul de intrigi al Iaşilor refugiului multe incidente, multe greutăţi au putut fi dejucate prin contactul meu permanent cu Tavernier. Cunoscând adevărul, ştiind gândul nostru intim, era destul ca de la mine să treacă la legaţia franceză, sau la Generalul Berthelot, care în răstimp se mutase şi el la Iaşi, pentru ca lucrurile să fie lămurite şi neînţelegerile evitate.

Ceilalţi corepondenţi străini de ziare, atât de numeroşi la început la Bucureşti şi la Iaşi, ne cam părăsiseră acuma. Cu Ruşii nu aveam aproape nici un contact, revoluţiunea odată izbucnită se întorseseră în Rusia, se vede că cei mai mulţi erau revoluţionari camuflaţi, sau revoluţionari în intimitatea sufletelor, şi cu reînvierea libertăţii, Iaşul cu mizeriile lui nu-i mai interesa. Mai des vedeam pe Braun şi pe Dubochet, amândoi au avut atitudini corecte şi ne-au adus servicii. Braun, un evreu român anglicanizat în Brown era ofiţer britanic printr'unul din acele miracole a căror taină

Evreii singuri o au. Era veşnic vesel, îndatoritor şi optimist, trăia în intimitatea lui Rattigan, secretarul de legaţie, şi izbutise că capteze bunăvoinţa mai greu de obţinut a lui Thomson. Acesta din urmă îl învinuia îndeosebi că scrie o englezească imposibilă, (ba bine că nu — se mira şi el că o scrie şi pe aceea, după studiile superficiale ce le făcuse la Bucureşti), dar îl tolera şi îl întrebuinţa.

Bătrânul Bourchier, care de vremuri imemoriale era corespondentul ziarului „Times" în această parte a lumii, îşi avea reşedinţa la Sofia şi era de un bulgarofilism cunoscut. În primele zile ale refugiului, cu cornetul său acustic a venit să mă vadă la Mitropolie. Nu îşi putea ascunde desperarea de-a vedea ţara sa în război cu scumpa lui Bulgarie, şi bănuiesc că în fundul sufletului său Turtucaia şi ocuparea Dobrogei i-au umplut inima de o nesfârşită bucurie. Faţă de noi avea sentimente de antipatie pe care nici confraternitatea militară cu patria sa nu a putut-o micşora. Abia venit la Iaşi nu a avut decât gândul să plece, şi aşa a făcut, s'a dus în Rusia întâi şi de acolo în Anglia. Îndată ce armistiţiul a fost iscălit, s'a întors la Sofia, unde bolnav, a apărat cu ultimele sale puteri cauza Bulgariei învinse şi a murit acolo, Bulgaria recunoscătoare făcându-i funeralii regale. Pentru noi a fost mai bine că nu a rămas în Moldova, în starea de spirit în care se afla nu s'ar fi putut obţine să trimeată la „Times" decât informaţiuni tendenţioase sau chiar lămurit răuvoitoare.

Dubochet era un Elveţian palid, blond şi delicat, reprezenta, pe lângă ziarele patriei sale, şi un ziar francez, şi ne-a arătat întotdeauna o sinceră prietenie, fiind necontenit de o corectitudine perfectă. Totuşi este netăgăduit că acţiunea pe care o exercitam prin aceşti corespondenţi şi prin aceste mijloace restrânse asupra presei străine, erau insuficiente. Ne dădeam bine seama de aceasta prin ştirile ce ne veneau de la Paris, de la Londra, de la Berna şi din Italia, şi, mai ales, prin cuprinsul ziarelor din acele ţări.

În genere, în afară de presa franceză în care se puteau găsi din când în când unele excepţii, presa Aliaţilor noştri continua să se ocupe prea puţin de noi. Rareori apăreau veşti din Moldova şi adesea se strecurau note inexacte, sau chiar puţin amicale, care de fapt erau ecoul nesocotitelor clevetiri ale compatrioţilor noştri, sau al calomniilor vrăşmaşe trecute prin sita neutrilor Olanda şi Elveţia.

Am înţeles deci că pe lângă o acţiune mai intensă a legăturilor noastre din centrele respective, se impune o propagandă mai sistematică şi mai hotărîtă.

In consecinţă, fiindcă la Iaşi erau mulţi profesori universitari fără întrebuinţare şi, dintre cari unii aveau legături în Franţa şi doreau să plece la Paris, m'am gândit că cel mai bun lucru ar fi să le punem mijloacele cuvenite la îndemână şi să-i trimitem acolo să facă propagandă. După diferite discuţii s'a stabilit să plece 12, din care cei mai mulţi de la Universitatea din Bucureşti, şi anume Pangrati, Hurmuzescu, Dănăilă, Lalescu, Pom-

pei, Drouhet, Ursu, Murnu, Mândrescu, Niculcea, Tapali şi Găvănescu. Conducătorul echipei era Pangrati. Înainte de plecare am avut cu ei în întunecoasa odăiţă ce îmi slujea de birou în casele Praja, mai multe întrevederi, în care le-am dat instrucţii. Ca punctele asupra cărora urmau să insiste mai mult să fie bine precizate, le-am remis un memoriu scris în vederile noastre.

Din nenorocire, lipsiţi de coheziune personală între ei neurmând un plan bine definit şi metodic, abia sosiţi în Franţa, aceşti profesori, s'au împrăştiat şi rezultatele acţiunii lor au fost departe de a corespunde aşteptărilor noastre. Nu este vorba, poate că au şi ei circumstanţe uşurătoare, nici noi nu le-am pus la îndemână toate mijloacele materiale necesare, poate că nici legaţia din Paris nu le-a dat tot concursul. Dar ceea ce este neîndoielnic, oricare ar fi vina noastră a celor din Iaşi, este că sufletul apostolic a lipsit acestor reprezentanţi ai înaltei culturi româneşti. Era cu atât mai trist, cu cât mulţi dintre ei fuseseră tocmai în timpul neutralităţii printre cei mai nerăbdători şi mai înflăcăraţi ai intrării în acţiune.

Tot pe atunci, părăsind direcţia „Independenţei", a plecat la Paris şi amicul Drăghicescu, care singur a făcut mai multă propagandă decât cei 12 profesori universitari laolaltă. Într'adevăr, cu tenacitatea sa de ţăran oltean, Drăghicescu a alergat din redacţie în redacţie, a luat contact cu iugoslavi, cu Beneş şi cu refugiaţi cehi şi a adus reale servicii cauzei noastre naţionale. În acelaşi timp un alt tânăr român Petrescu-Comnen pe care starea precară a sănătăţii sale îl trimise în Elveţia, a întreprins pe socoteala lui acolo o operă de propagandă din cele mai rodnice. Înzestrat cu excepţionale însuşiri de propagandist, Comnen a întrecut chiar pe Drăghicescu, fără a reuşi însă a-i depăşi bunăvoinţa, care era desigur neîntrecută.

În acelaşi timp, fiindcă Bulgarii făceau o întinsă propagandă în favoarea drepturilor lor asupra Dobrogei, m'am adresat lui Iorga rugându-l să ne scrie o broşură prin care să răspundă argumentării bulgare şi să scoată în evidenţă drepturile noastre asupra acestei provincii.

Iorga a consimţit bucuros şi cu o repeziciune uimitoare a scris broşura cerută. Din nenorocire lucrarea sa era redactată într'un chip atât de încâlcit şi prezentată într'o formă atât de puţin potrivită cerinţelor propagandei încât serviciile pe care ni le-a adus au fost problematice. Când comparam broşura lui cu cele redactate de Leeper şi Mitrany, publicate în acelaşi timp de guvernul englaz asupra legitimităţii revendicărilor noastre, eram cuprins de o cumplită melancolie. Cu fel şi chipuri de precauţii şi de circumvoluţiuni am căutat să conving pe Iorga să schimbe puţin structura lucrării — a fost inutil. Ca de obiceiu considera sacrosanct tot ceea ce ieşise din pana sa, am tradus deci broşura în englezeşte şi franţuzeşte, ca să mă ţin de făgăduială, dar fără nici o iluzie asupra eficacităţii ei.

În aceeaşi epocă am stăruit de Goga să facă o broşură destinată propagandei în străinătate asupra chestiunii Ardealului. Apostol al cauzei şi

literat de mare talent, mi se părea cu drept cuvânt cel mai chemat să formuleze în faţa opiniunei publice mondiale temeinicia revendicărilor noastre asupra ţinuturilor din Ungaria locuite de Români.

Mi-a făgăduit fără prea mult entuziasm şi pe urmă m'a purtat cu vorba. De câte ori insistam invoca vreo scuză şi făgăduia că peste câteva zile se va pune pe lucru, pe urmă mi-a declarat că o să scrie, dar că îi mai trebuie puţin timp ca să o termine şi astfel am intrat în faza amânărilor, unor exasperante amânări. Toate stăruinţele mele au fost zadarnice, el a plecat în Rusia, de acolo la Paris şi nu am mai auzit de această broşură. Eram indignat, consideram că era datoria lui să contribuie cu ceva la războiul dezrobirii Ardealului său şi că a scrie din când în când — cât mai rar — un articol în „România" şi a te plimba pe străzile Iaşului, era prea puţin pentru preţul Transilvaniei. Şi azi mă întreb adesea de ce Goga nu a scris această broşură? Să fi fost rea-voinţă, un fel de-a manifesta ostilitatea sa împotriva guvernului, în special împotriva Brătienilor? Sau să fi fost pur şi simplu lene, apatie de incorijibil sibarit? Enigma rămâne nedesluşită pentru mine.

Văzând aceasta şi, îndemnat de Brătianu, m'am hotărît să redactez eu un memoriu în care să expun acţiunea noastră şi scopurile ei. Se spuneau şi se scriau atâtea inexactităţi asupra politicii urmărite de Brătianu, asupra planului de război şi asupra felului cum se desfăşurase acţiunea noastră militară la retragerea în Moldova, încât o restabilire a faptelor în adevărata lor lumină se impunea tot mai mult.

Memoriul l-am tradus în franţuzeşte, apoi cu ajutorul lui Brown şi al lui Rattigan în englezeşte şi l-am trimis la Paris şi la Londra, ca să slujească de bază unor articole de ziare, unor broşuri care urmau a se tipări acolo şi chiar propagandei orale a diferiţilor noştri prieteni.

Comunicările cu Apusul erau atât de anevoioase, trecea atâta timp până când o scrisoare din Iaşi parvenea la Paris şi la Londra, încât memoriul meu a suferit întârzieri şi am aflat pe urmă că, din lipsă de temeinică organizare, nici propagandiştii noştri oficiali şi oficioşi nu s'au folosit îndeajuns de el.

Nu din amor propriu de autor, dar pentru datele ce le cuprindea, cred că este păcat. Dar repet, chiar această acţiune de propagandă era insuficientă, am fi putut, am fi trebuit să-i dăm mai multă atenţie.

Concomitent cu propaganda din afară, era nevoie să ridicăm şi moralul ţării înlăuntru. Toate ştirile ce ne veneau de pe front erau excelente, moralul trupei era admirabil. Când vreunul din noi trecea printr'o criză de desnădejde, i se recomanda ca leac o vizită pe front. Trebuie să luăm în considerare faptul că trupele erau în refacere. S'a întocmit deci şi aici un întreg plan şi pe lânga acţiunea zilnică a presei, s'au organizat conferinţe, festivaluri, concerte etc.

Iorga a ţinut îndeosebi conferinţe, întâi un ciclu pentru elevii şcolilor

militare, pe urmă un alt ciclu pentru public — subiectul: „Principiul Naţionalităţilor". Mărturisesc că nu am urmărit aceste conferinţe, ştiu însă că erau folositoare şi că au contribuit, mai ales în primele timpuri când lumea era încă atât de deprimată, la întărirea credinţei în biruinţa noastră.

Pe de altă parte, la Teatrul Naţional Mavrodi a organizat nu numai reprezentaţii care să slujească de distracţii publicului din Iaşi şi numeroşilor ofiţeri ce reveneau în permisie de pe front, dar şi o serie de festivaluri în onoarea Aliaţilor noştri. Primul s'a ţinut la 19 Ianuarie, un festival româno-rus cu piese, muzică şi dansuri ruseşti. Al doilea, la 26 Ianuarie, în onoarea Englezilor, cu muzică, piese şi dansuri engleze şi, pe urmă, în fiecare joi, au urmat pe rând, cu acelaşi program, festivalul francez, italian, belgo-sârbesc şi românesc.

Fiecare din aceste festivaluri erau un prilej de manifestaţiuni inter-aliate, legaţiunile, misiunile respective asistau la reprezentaţii şi erau aclamate zgomotos de public. Lumea avea senzaţia că nu suntem singuri, simţea solidaritatea ce ne unea pe toţi, speranţele renăşteau. În calitatea mea de Ministru al Instrucţiei eram şeful suprem al teatrelor şi, ca atare, silit să asist la toate serbările. Am putut deci să constat că ele au exercitat asupra moralului lumii, oricât de curios ar părea acuma, o mult mai simţitoare influenţă decât aş fi crezut-o când Mavrodi a venit să supună această idee aprobării mele.

De asemenea artiştii noştri mergeau prin spitale, declamau în faţa bolnavilor versuri patriotice, cântau cântece, dădeau concerte. În acestă privinţă cel mai neobosit era Enescu, fără răgaz, pretutindeni şi-a pus talentul în slujba nevoilor ţării. Refuzând orice remuneraţii, făcând donaţiuni generoase din modestele sale mijloace, stimulând pe cei mai tineri, alergând în toată Moldova, a fost admirabil. În acele grele ceasuri ale vieţii noastre naţionale el s'a dovedit a fi nu numai un mare talent, dar şi un mare suflet. De atunci, la admiraţia ce artistul mi-a inspirat-o întotdeauna, s'a adăugat stima ce se cuvine omului. În entuziasmul meu mă gândisem să dau acestui vrednic fiu al neamului o mărturie publică a gratitudinii oficiale. Am sugerat deci Regelui să-i confere Marele Cordon al Coroanei, socotind că dacă Franţa dăduse Marele Cordon al Legiunii de Onoare unui Saint-Saëns, România putea da Cordonul Coroanei lui George Enescu, cu atât mai mult cu cât acesta era cel mai mic din ordinele noastre şi că îl purtau atâţia miniştri obscuri şi atâţi demnitari obosiţi. Regele însă, care în materie de decoraţii era de un rigorism invincibil, a respins fantezista mea idee, dând astfel prilejul juvenilităţii mele să afle încăodată că în societăţile organizate pentru personalităţile excepţionale continuă, şi va continua încă multă vreme să nu existe criterii excepţionale, aceste personalităţi fiind turnate şi ele în tiparele obişnuite.

Toate aceste manifestaţiuni intelectuale şi artistice reuşiseră prin im-

ponderabilele lor influențe să opereze transformări binefăcătoare în opinia publică în mijlocul mizeriilor și în roiul tifosului exantematic. Era cu atât mai trebuincios ca moralul să fie menținut cu cât interveneau iarăși o serie de evenimente, care nu puteau decât să contribuie la deprimarea generală.

În primul rând, după anul nou, au început să ne sosească mai numeroase și mai precise știri din București și din teritoriul ocupat. Ceea ce aflam era groaznic, nu numai din punctul de vedere material, dar mai cu seamă din puctul de vedere moral. Germanii ocupaseră toate casele celor plecați, locuințele principalilor fruntași politici erau devastate, în special a lui Take Ionescu, unde totul fusese distrus. De asemenea și casa Doamnei Pia Brătianu, vechea casă din Strada Colței, unde Ion Brătianu tătăl locuia în timpul marelui și istoricului său minister de doisprezece ani. Bătrâna Doamnă Brătianu, a cărei atitudine a fost admirabilă în aceste triste împrejurări, se retrăsese la ginerele său Dr. C. Cantacuzino. Trupele de ocupație găsind deci goală casa din Strada Colței, nu s'au mulțumit numai să o devasteze complect, dar au ținut ca o manifestație vădit anti-Brătienistă să o pângărească în cel mai murdar chip.

Dealtmineri acesta nu a fost singurul lor act de profanare. În nenumărate sate au băgat cai în biserici, au distrus altare, au pângărit icoane. Nu mai vorbesc de situațiunea economică, țara era golită de toate produsele ei în mod sistematic și populația românească redusă aproape la foamete. Toți prietenii, cei înrudiți cu conducătorii politici de intrare în acțiune alături de Aliați, erau percheziționați, insultați și mulți dintre ei deportați. Printre aceștia erau și unchiul meu Ioan Duca de la Curtea de Casație, un om de aproape 70 de ani, care în viața lui nu făcuse politică și care datorea această tristă onoare numai faptului că eram nepotul său. Nedreptatea mi se părea cu atât mai strigătoare, cu cât sărmanul meu Unchi era cu totul străin și de gândurile și de faptele mele politice.

O parte din cei deportați erau trimiși la mânăstiri și prin sate în interiorul țării și puteam nădăjdui că soarta lor nu va fi prea nenorocită. Dar ne parvenise zvonul că mulți erau deportați în Bulgaria și ne întrebam cu groază dacă vreunul din ei se va mai întoarce viu. Știam că prizonierii noștri de război erau maltratați în chip sălbatic de către vecinii de pe Dunăre, știam că mulți dintr'înșii muriseră de mizerie și de epidemii, nu ne era îngăduit deci să ne facem iluzii în privința deportaților așa-ziși politici.

O altă serie de civili suspectați de comandatura germană erau închiși de săptămâni întregi la Cercul Militar și la Hotel Imperial. Mackensen era stăpânul țării, birourile și le instalase la Athénée Palace, iar ca locuință particulară alesese casa lui George Meitani, lângă Ministerul de Război. Cu o escortă impunătoare se plimba călare pe străzi în fiecare dimineață și populația era sub pedeapsă obligată să-l salute, ca dealtminterea pe toți ofițerii superiori ai armatelor ocupante. Din diferite părți veneau însă confirmarea veștii că personal nu se purta rău, afecta chiar generozitatea

şi grija imparţialităţii. Din subalternii lui foarte mulţi se ilustrau printr'o desăvârşită brutalitate. Din muzee, de la Academie obiecte de valoare erau trimise peste graniţă, îndeosebi la Sofia. Turcii profitaseră de ocazie ca să reia trofeele din războiul Independenţei, tunurile care după 1877 fuseseră aşezate lângă statuia lui Mihai Viteazul au fost cele dintâi expediate la Constantinopole. La Capşa se instalaseră Bulgarii, era răspunsul la o frază rostită câţiva ani mai înainte de către un moş teacă bulgar, oarecare: „dacă Românii mişcă vom merge să ne bem cafeaua la Capşa". O şi beau acuma, dar nu numai cafeaua, ci şi vestitele pivniţe în care fondatorul casei, răposatul Gr. Capşa, adunase ani de-a rândul cu stăruinţă şi cu pricepere vinuri străine de mare preţ.

Se spunea că Palatele regale, cel din Calea Victoriei, cât şi cel de la Cotroceni, erau neatinse şi că ofiţerii germani mergeau cu pietate să viziteze apartamentele în care locuise Regele Carol şi Regina Elisabeta. De asemenea ca un omagiu adus Regelui, care nu îşi trădase patria germană, la Curtea de Argeş mormântul Regelui Carol era îngrijit cu o deosebită atenţie şi ostentativ acoperit de flori, în urma unor ordine expres primite de la marele comandament, unii afirmau chiar de la Wilhelm II personal.

Bulgarii în furia lor devastatoare ridicaseră într'o zi de la Mitropolie moaştele venerate ale Sf. Dumitru, patronul Bucureştilor, pretextul fiind că Sfântul era de origine bulgară. Populaţia oraşului în general supusă şi resemnată, s'a emoţionat adânc de astă dată. Mackensen a fost rugat să intervină energic, ceea ce a şi făcut. Amănunt curios: a trimis în gardă emisari în toate părţile şi după câteva ceasuri Sf. Dumitru a fost regăsit, automobilul cu care răpitorii bulgari îl transportau spre Dunăre se stricase în drum pe şoseaua Giurgiului şi nu mai putea fi urnit din loc. Bucuria credincioşilor a fost nespusă când Sfântul a fost reaşezat în mijlocul Mitropoliei, se vedea aici un semn al Providenţei. Dealtminterea de când teritoriul era invadat de inamic bisericile, de obicei goale, erau pline, în nenorocirea lor la noi, ca aiurea, lumea căuta alinare şi nădejde în credinţa strămoşească.

Ni se mai spusese că Buftea era neatinsă, ceea ce dădea numeroşilor adversari ai lui Barbu Ştirbey prilejul să-l acuze că este înţeles cu Germanii şi că urmăreşte să trădeze cauza Aliaţilor. Tot astfel se zicea că spitalele erau în mare parte închise şi că Martha Bibescu, prin protecţiunea Kronprinz-ului şi a lui Czernin, plecase spre Elveţia. Fapt cert era însă că D-na Vintilă Brătianu cu un copil de 1-2 ani şi cu D-na Sabina Cantacuzino, sora cea mai mare a lui Brătianu, erau închise la Mânăstirea Pasărea. Sălbăticii absurde şi inutile.

În schimb toţi germanofilii din timpul neutralităţii se lăfăiau triumfători pe ruinele naţionale. Vestea comunicată de Comandamentul German a doua zi după intrarea trupelor lor în Bucureşti, şi anume că populaţia îi întâmpinase cu aclamaţii şi cu flori, era dovedită a fi inexactă. Un grup de

Germani din Bucureşti salutaseră cu entuziasm venirea compatrioţilor ca învingători într'o ţară şi într'un oraş care le oferise ani de-a lungul cea mai largă, cea mai prietenoasă şi cea mai mănoasă ospitalitate. Delicateţea teutonică.

Populaţia românească era speriată, îndurerată şi demnă. Politicienii germanofili nu mai aveau o atitudine scandaloasă, se prosternau în faţa inamicului, se întreceau să îl slujească, să îi dea dovezi de devotament şi de admiraţie. Insultau pe Rege, pe Regină, ce să mai vorbesc de guvern, pe acesta cădeau nu numai injuriile, dar şi blestemele lor. Mai mult, spre ruşinea neamului îşi denunţau compatrioţii vindictei inamicului. În acest rol de denunţători s'au ilustrat din nenorocire şi mulţi evrei. Ştiind mai toţi să vorbească limba germană, au devenit din prima zi auxiliari indispensabili ai armatelor de ocupaţie. Desigur că mulţi din ei s'au dovedit în îndeplinirea nenumăratelor misiuni, ce le erau astfel încredinţate de comandatura inamică, cinstiţi şi omenoşi. Mulţi, adesea prea mulţi, s'au arătat însă nedemni şi răzbunători, contribuind astfel să provoace în rândurile populaţiei rămase în teritoriul ocupat o recrudescenţă de anti-semitism care ne-a creat în epoca de după război serioase şi foarte plicticoase dificultăţi interne şi mai ales internaţionale.

Iar Doamne din înalta societate, ca de pildă Marie-Nicole Darvari, născută Bibescu şi Eva Strat, dădeau ceaiuri şi serate în cinstea ofiţerilor germani şi austrieci. La aceste macabre petreceri asistau cu o vinovată nesocotinţă, sau cu o nepermisă inconştienţă, fel de fel de persoane pe care ne obişnuisem a le considera onorabile. Aflându-le numele ne cuprindea la Iaşi nu numai o justificată revoltă, dar o melancolie fără margini.

Omul de încredere al Comandaturei Germane era Carp. Cum a intrat la Bucureşti, Mackensen a luat contact cu el şi a încredinţat administraţia ţării persoanelor desemnate de dânsul. Lupu Costache, Antipa, Neniţescu şi Virgil Arion erau oamenii de încredere ai lui Carp. Lupu Costache, după cum am arătat-o, care fusese lăsat de Brătianu la Interne, a păstrat conducerea acelui departament, dar în loc să ocrotească populaţiunea s'a transformat în unealta plecată a Gemanilor. Fără să înţeleagă că are de îndeplinit o misiune dureroasă în vremuri nenorocite, considera că ceasul triumfului ideilor lui Carp şi al înfrângerilor concepţiilor lui Brătianu şi Take Ionescu a sunat pentru totdeauna şi era fericit şi mândru că poate fi şi el printre slujitorii de seamă ai acestei biruinţi. Netrebnicul său fiu — cer iertare, dar nu pot găsi alt calificativ — dezbrăcat de uniforma lui, îl ajuta în îndeplinirea acestei triste misiuni şi, prin imprudenţele sale juvenile, trăda simţămintele pe care bătrânul cu barba lui impunătoare, cu felul lui patriarhal de-a fi şi cu şiretenia ce i-o dădea experienţa, reuşea oarecum să le micşoreze. Nu încape vorbă, scrupulozitatea aparentă a lui Lupu Costache nu a fost şi ea decât foarte superficială.

De îndată ce Alexandru Sturdza s'a întors la Bucureşti, Lupu Costache

l-a îmbrăţişat şi au început să lucreze împreună la pregătirea regimentelor române ce, alături de Puterile Centrale, trebuiau să lupte împotriva fraţilor lor din Moldova, împotriva Regelui, drapelului şi armatei legale a României. Criminală încercare, bunul simţ firesc al poporului român a respins-o cu un indignat dispreţ! Nu este mai puţin adevărat însă că, săptămâni de-a rândul, lumea din Bucureşti a putut vedea în sala consiliului de la Ministerul de Interne, la masa în jurul căreia atâtea hotărîri însemnate se luaseră pe vremuri, spre binele şi gloria ţării de către conducătorii României Mici, stând acuma faţă în faţă pe cei doi boieri moldoveni, pe cel ce trădase cu ştiinţă şi pe cel ce trăda fără să-şi dea seama că trăda, muncind împreună cu o caracteristică armonie la aceeaşi nefastă operă. Dealtminterea starea psichologică a lui Lupu Costache o aveau şi colegii săi: Antipa jubila, se credea răzbunat de nedreptăţile ce i se făcuseră îndeosebi de către Alecu Constantinescu şi se vedea chemat de provindeţă să facă fericirea agricolă şi economică a României, lăsată până atunci pe mâini nepricepute.

Neniţescu, pompos şi nu prea inteligent, se credea şi el îndrituit să abuzeze de vremelnica şi penibila putere ce o soartă vitregă i-o încredinţase. Bătrânul Dumitrescu Bumbeşti, de la cooperaţie, cu care lucrase ani de zile, venind să apeleze la el, nu s'a sfiit să-l maltrateze: „Du-te şi cere să facă ce îmi spui prietenii Dumitale, domnilor care au vrut Transilvania!" Acesta i-a fost straniul răspuns. Ce este drept, pe urmă s'a mai potolit, a devenit rezervat, bănuiesc că este cel dintâi care a întrezărit provizoratul şi precaritatea situaţiei lui, cel dintâi în sufletul căruia s'a născut îndoiala victoriei finale a Puterilor Centrale.

La începutul carierei mele politice avusesem la Băncile Populare raporturi bune cu Neniţescu, şi veştile ce ne veneau peste tranşee la Iaşi, privitoare la atitudinea lui, mă întristau cu atât mai mult. Am însă datoria de conştiinţă să recunosc că cel puţin după război, spre deosebire de atâţia alţii, a avut demnitatea să înţeleagă că viaţa lui publică este sfârşită şi, cu o resemnare cinstită, a dus în tăcere până la mormânt povara oprobiului moral ce îl apăsa.

Cel mai violent a fost însă Virgil Arion, firea lui pătimaşă şi haină îl predestina acestui rol pe care l-a jucat până la capăt cu cinism. Acuma, azvârlit la ţărm de valurile României Întregite, ca o epavă nenorocită, el plimba de-a lungul zidurilor Bucureştilor spectrala sa siluetă impresionantă şi sinistră. Când din întâmplare îl întâlnesc, mă întreb ce se zbate oare în acest suflet vizibil zdrobit, desperarea unor ambiţii sfărâmate, sau remuşcarea unor fapte fără scuză?

Marghiloman era decepţionat că Germanii nu-i încuviinţaseră încrederea lor, era gelos pe Carp. În consecinţă se ocupa de Crucea Roşie şi se străduia să aline suferinţele populaţiei, îndeosebi a Bucureştilor. Îşi crea astfel o popularitate, de altfel meritată şi politiceşte evolua spre Austro-

Ungaria, nepricepând cu lipsa lui organică de simţ politic că în acel război şi, mai ales în acea fază a lui, dacă chiar Berlinul se clătina, Viena nu mai însemna nimic. Pe urmă, treptat-treptat, a câştigat încrederea Germanilor la început atât de vădit dispreţuitori faţă de el.

Despre Stere nu aveam nici o ştire precisă, trista lui celebritate trebuia să se învedereze mai târziu. Maiorescu singur şi-a păstrat demnitatea, când Mackensen l-a chemat a refuzat să se ducă, răspunzând cu mândrie că nu are ce vorbi cu cotropitorii patriei sale. Ducea în umbră şi tăcere o viaţă de filozof bătrân, scria memorii care tare mă tem că ne vor dezvălui multă răutate şi vor prezenta numai un interes relativ.

Dar în mijlocul atâtor scăderi şi deziluzii morale, atitudinea Primului Ministru al păcii de la Bucureşti era oricum pentru noi la Iaşi un spectacol înviorător. În asemenea condiţii la ce ne puteam aştepta din partea celor mici? Tzigara-Samurcaş era încântat să fie prefect de poliţie al capitalei, putea da în sfârşit într'un cadru mai larg decât Fundaţia Carol curs liber apucăturilor sale autoritare. Pe Ion Filitti de la Externe, dispărut misterios din timpul retragerii la Focşani, îl regăseam nu fără revoltă sănătos şi director la Teatrul Naţional. Dobrovici, un vechi prieten politic care ocupase în guvernările noastre diverse posturi de încredere, îl vedeam cu oarecare uimire primar al capitalei. Ne întrebam cu îngrijorare ce devenise adevăratul primar, Emil Petrescu, căruia îi lăsasem la plecare în sarcină oraşul. În urmă am aflat că vrednica lui purtare nu fusese, bineînţeles, pe placul inamicului, care îl înlăturase mai întâi, şi îl deportase în urmă. Toate acestea nu împiedicaseră însă pe prietenul Dobrovici să-i ia locul şi să consimtă a juca acest rol odios. Iar culmea culmilor, Verzea, directorul poştelor, Ardeleanul care în timpul neutralităţii condusese serviciul nostru de spionaj, rămas la Bucureşti la ultimul moment, cu toate că trebuia să vină printre cei dintâi la Iaşi, era în slujba vrăjmaşului. Câtva timp a stat în capul primăriei, de fapt Germanii l-au numit întâi pe el primar al capitalei în locul lui Emil Petrescu. Dobrovici a fost al doilea primar de sub regimul ocupaţiei, ceea ce desigur nu scuza întru nimic purtarea lui. Oricum, trădarea lui Verzea era tot atât de evidentă ca şi a lui Sturdza, condamnarea lui chiar în contumacie se impunea imperios. Autorităţile noastre militare nu au şovăit să proceadă la ea fără întârziere.

Dar ruşinosul tablou nu se sfârşea nici aci. La durerile ce ni le pricinuiau aflarea acestor ştiri, veneau să se mai adauge şi altele. Biserica se arăta şi ea mai prejos de orice, îndeosebi Episcopatul. După cele întâmplate în toamnă, înainte de plecarea la Iaşi, de bună seamă, nu mă aşteptam ca Mitropolitul Primat Conon să se fi transformat într'un Cardinal Mercier, dar cu adâncă mâhnire aflasem că împins de Virgil Arion se preta cu o condamnabilă pasivitate la toate cerinţele comandaturei germane. Mackensen crezând într'o zi de cuviinţă să influenţeze trupele noastre printr'un apel la indisciplină pornit de la cler, a cerut episcopilor noştri să iscălească

un manifest în acest sens, care a fost imediat aruncat în tranşee. Mitropolitul Conon a iscălit în cap şi după el vicarul său, blondul şi asceticul Nifon Ploeşteanu, Arhiereul Valerian Râmniceanu, fratele aproape centenar al vestitului Episcop Melchisedec, Archiereul Meletie Constănţeanul, directorul tipografiei cărţilor bisericeşti şi cel mai arghirofil dintre înalţii noştri prelaţi, Iosif, Arhimandritul de Scaun al Mitropoliei, Iconomul Ovidiu Musceleanu, directorul Cancelariei Sft. Sinod şi a Consistoriului Superior Bisericesc, Economul Gibescu, Directorul Cancelariei Mitropoliei, ajuns pe urmă Episcop al Constanţei şi în sfârşit Scriban, Directorul Seminarului Central, un amestec ciudat de versalitate şi de perfidie, al cărui nume fireşte nu putea lipsi de pe acest document, deşi nu avea nici o cădere să-l subscrie.

Manifestul era intitulat „Chemarea Mitropolitului Primat", şi între altele conţinea fraze ca acestea: „Aţi apărat ţara cu vrednicie. Datoria v'aţi făcut-o pe deplin. Mulţi dintre voi aţi căzut apărând moşia strămoşească. Astăzi puterile voastre sunt frânte. O singură datorie către ţară mai aveţi: să nu părăsiţi pământul ţării, să nu lipsiţi România de puterile voastre, să nu puneţi braţul vostru în slujba unei cauze străine. Staţi pe loc, fraţilor!"

Ceea ce mă durea mai mult personal, era că în afacerea acestui oribil document a fost deaproape amestecat bunul meu prieten, camaradul meu de liceu, Grigore Pisculescu – Gala Galaction. Din şcoală încă Pisculescu avusese împinsă până la manie slăbiciunea de a se singulariza. Când războiul mondial a izbucnit, când marea majoritate a ţării s'a rostit pentru intrarea în acţiune alături de Aliaţi, Galaction, de obicei atât de nepăsător faţă de zbuciumările politice, s'a manifestat de-o dată pentru Puterile Centrale cu o neofitică ardoare. Toate argumentele, toate stăruinţele, toate rugăminţile mele au fost zadarnice. Pentru acest suflet de apostol eu eram rătăcitul care trebuia salvat. La un moment dat am şi încetat de a mai vorbi despre aceste lucruri cu el. Intervenţiile mele nu aveau decât darul să întărâte spiritul său de contradicţie. Sunt convins şi azi că, dacă opinia publică ar fi fost pentru politica germanofilă, amicul Pisculescu cu acelaşi avânt şi cu aceeaşi sinceritate ar fi fost propovăduitorul înflăcărat al cuceririi Ardealului. Mai puţin orbit şi cu ceva mai mult discernământ politic ar fi putut împiedica şi pe Virgil Arion şi pe Mitropolitul Conon să facă manifestul. Abia după izbândă şi-a dat seama de tot odiul acţiunii sale, a plătit-o scump şi printr'o creştinească viaţă a căutat să răscumpere pe urmă aceste păcate. Vechea, intima mea prietenie nu mi-a îngăduit ca victorios în România Mare să îi refuz iertarea mea. Dar fără îndoială că atitudinea lui Pisculescu în timpul războiului a fost cea mai dureroasă din suferinţele prieteniilor mele.

Din fericire pentru onoarea naţională şi pentru prestigiul bisericii noastre autocefale ortodoxe nenumăraţi preoţi obscuri, de sat, continuau, înfruntând poruncile năvălitorilor şi primejdiile denunţătorilor, să pome-

nească la slujbă pe Regele Ferdinand şi pe Regina Maria, ca o modestă, hotărîtă şi permanentă protestare împotriva încălcării patriei şi ca o afirmare neînăbuşită a încrederii lor în realizarea aspiraţiunilor naţionale pentru care România trăsese spada.

Dar poate că mai dureroase şi mai ruşinoase decât sus arătatele manifestări ale înaltului cler, erau veştile ce le primeam despre atitudinea unora din ofiţerii noştri prizonieri în Germania. Într'adevăr, de îndată ce a trecut la inamic, Alexandru Sturdza a căutat să convingă pe ofiţerii noştri aflători în lagărele de prizonieri din Germania să se reîntoarcă în teritoriul ocupat ca să se pună în slujba comandamentului german, fie pentru a intra în administraţia civilă, fie pentru a constitui acele legiuni militare care în criminala lui aberaţie trebuiau să ajute Puterile Centrale să izgonească de pe teritoriul Moldovei ultimile rămăşiţe ale armatei naţionale de sub comanda Regelui „trădător“. Ajutat de câţiva nenorociţi ca Livezeanu, în urmă şeful organizaţiei naţional-ţărăniste de la Vâlcea, Sturdza a pornit deci din lagăr în lagăr.

Spre cinstea corpului nostru ofiţeresc, încercarea lui nu a reuşit, afară de câţiva mizerabili, lipsiţi de orice simţ patriotic şi de câţiva nenorociţi atraşi de perspectiva de-a se reîntoarce mai curând în sânul familiilor lor, ofiţerii noştri, chinuiţi şi muritori de foame din lagărele germane, au respins cu indignare propunerile lui Sturdza şi au rămas până la capăt credincioşi cauzei neamului şi drapelului ţării. În unele părţi Sturdza a fost întâmpinat chiar, precum se cuvenea, cu aspre şi insultătoare cuvinte. Atunci şi-a dat seama că speranţele lui se năruiau şi, mai ales atunci, Mackensen a priceput că speranţele ce le pusese în Sturdza erau lipsite de temei, că în armata română era nu numai vitejie fizică, dar şi probitate morală şi conştiinţă naţională şi, prin urmare, că Germania comisese o nouă greşeală psichologică închipuindu-şi că în rândurile acestei armate un Sturdza nu poate fi altceva decât o rară şi tristă excepţie.

Germanii aveau însă în acea perioadă grija şi interesul să generalizeze cele câteva cazuri izolate, să le dea proporţii exagerate, aşa încât nouă ne parveneau la Iaşi zvonuri ce ne zdrobeau sufletele. În această atmosferă de decreptitudine morală şi de scădere patriotică, ca o culme a ironiei, cel mai mare escroc al României contemporane, Bogdan Piteşti, cunoscutul sibarit şi amator de tablouri, pe care spiritul sarcastic al mulţimii anonime îl poreclise atât de bine Bogdan Ciupeşti, răzbuna şi salva în forma cea mai lapidară onoarea naţională.

Se ştie că în timpul neutralităţii acest straniu personagiu încasase de la Germani sume considerabile pentru a determina, prin presă, în opinia noastră publică, un curent favorabil Puterilor Centrale. Bineînţeles, Bogdan Piteşti încasase banii şi nu făcuse în schimb nimic, sau mai nimic. Dealtminteri, să fi vrut şi, cu reputaţia bine stabilită pe care o avea, nu ar fi putut face ceea ce în inexplicabila lor naivitate Germanii cereau şi aşteptau

de la el. In orice caz, puţin înainte de intrarea nostră în război, acoliţii şi spionii lui von dem Busche s'au desmeticit şi şi-au dat seama că au fost mistificaţi în modul cel mai îndrăzneţ de un escroc în stil mare. Şi furioşi pe el că i-a escrocat, că s'au lăsat atât de lesne să fie înşelaţi, de cum au intrat în Bucureşti una din primele lor griji a fost să se răzbune împotriva lui. Un ofiţer de la comandatura germană, care ştia româneşte, fiindcă locuise mai multă vreme la noi, a fost deci, pe dată, însărcinat să-l ridice pe Bogdan Piteşti şi să-l aresteze. Adus printre baionete în biroul ofiţerului, acesta din urmă mai înainte de a-l trimite la închisoare pe cel ce îşi bătuse joc cu atât cinism de arginţii poporului german, s'a crezut dator să îi repete pe un ton ameninţător şi răstit toate imputările pe care patria sa i le punea în cârcă.

În timp de o jumătate de oră Bogdan Piteşti a ascultat imperturbabil groaznicul rechizitoriu al cărui leitmotiv era: „eşti un escroc ordinar, ne-ai luat banii ca să ne faci serviciul cutare şi cutare şi nu ai făcut nimic, ai băgat banii în buzunarele D-tale, ţi-ai cumpărat case şi terenuri, te-ai îmbogăţit cu neruşinare pe spinarea noastră. Ori, noi nu te-am cumpărat pentru aceasta, ci pentru a sluji interesele noastre". În cele din urmă, Bogdan Piteşti, solemn, s'a ridicat şi, mângâindu-şi liniştit barbişonul, a spus răspicat ofiţerului uluit: „Da Domnule Ofiţer, este adevărat, sunt un escroc, dar aş vrea să ştiu ce v'aţi închipuit când aţi întreprins acţiunea Dv. de corupţie la noi? Aţi crezut oare că veţi putea cumpăra în România oameni cinstiţi? V'aţi înşelat amar, în această ţară nu puteaţi cumpăra decât escroci, decât escroci ordinari ca mine".

Mărturisesc că sunt ispitit pentru această replică de o admirabilă şi atavică demnitate naţională, nu să iert, dar să uit toată turpitudinea vieţii lui Bogdan Piteşti.

Oricum ar fi, în ce vremuri trăiam, un Sturdza trăda, un Carp, un Marghiloman pactiza cu inamicul, iar un Bogdan Piteşti sintetiza mândria naţională!

Brătianu avea dreptate când ne spunea mereu la Iaşi: „Până în cele din urmă vom învinge şi visul nostru secular se va înfăptui, dar preţul împlinirii lui este chinuitor de dureros. Ştiam că va trebui să plătim unitatea noastră naţională cu atâta sânge, nu am crezut însă niciodată că va trebui să plătim şi cu atât noroi".

În sfârşit, dacă la toate acestea vom adăuga faptul că presa Puterilor Centrale şi, alături de ea, o bună parte a presei din ţările neutre ce simpatizau cu Germania, ne atacau zilnic în chipul cel mai trivial şi cel mai insultător, ne putem da seama şi mai bine care putea fi în acele luni de la începutul anului 1917 starea noastră de spirit la Iaşi. Intr'adevăr, când zic că acea presă „ne ataca" întrebuinţez de fapt un eufemism, cuvântul brutal, dar corespunzător realităţii era „ne spurca". Nu era infamie pe care să nu o spună, fie pe socoteala ţării, fie pe socoteala familiei regale, fie pe soco-

teala noastră a guvernului. Dacă s'ar fi ţinut seama de afirmaţiunile acestor ziare, s'ar fi putut crede că suntem cel mai ticălos, cel mai abject popor din lume. Toate acestea fiindcă încercam să eliberăm pe fraţii noştri subjugaţi, fiindcă aveam îndrăzneala să râvnim la îndeplinirea unităţii noastre naţionale.

Bineînţeles nu dădeam tuturor acestor joase calomnii decât importanţa ce o meritau, dar nu este mai puţin adevărat că era dureros să vedem că şi aci inamicii noştri ne tratau cum nu cutezau să trateze pe nici una din marile puteri cu care erau în luptă. Ne era rezervat nouă privilegiul de a fi terfeliţi în chipul cel mai scandalos şi cel mai nemilos. Totuşi pierdeam câteodată răbdarea. Printre altele îmi aduc aminte că, atunci când am citit că unul din cei ce ne insultă cu mai multă înverşunare este Ferdinand al Bulgariei, nu m'am mai putut conteni şi am scris în „Mişcarea" din 14 Ianuarie 1917 un articol intitulat: „Trufia lui Ferdinand al Bulgariei", în care după ce reaminteam cum se târîse la picioarele noastre pentru a nu înainta spre a-i ocupa capitala, spuneam: „Aşa fiind să ne fie îngăduit să reamintim lui Ferdinand de Coburg, de la care nu cerem nici un fel de reciprocitate, că victoriile sunt trecătoare, că l-am mai văzut odată — pe la Noiembrie 1912 — trufaş în mijlocul izbândei, să-şi aducă aminte că împrejurările îl vor putea sili să ne ofere încăodată spectacolul umilinţelor lipsite de demnitate, pe care ni l-a oferit în Iulie 1913". Ceea ce s'a şi întâmplat! Iar câteva zile mai târziu, la 20 Ianuarie 1917, scriam un nou articol, intitulat „Trădările Bulgare", în care am arătat că această ţară, care astăzi ne insultă, a trădat în ultimele decenii pe toţi binefăcătorii ei, pe Ruşi, pe Români, pe Englezi şi pe Francezi.

Ştiam că ni se impun toate resemnările, înduram deci filozoficeşte şi pe aceasta. Dar oricum era cu deosebire dureros când loviturile veneau de la ai noştri. Pe la sfârşitul lui Ianuarie ne-au venit la Iaşi textele a două interviewuri de care românismul ar fi putut să fie scutit, un interview de la Carp şi altul de la Marghiloman. Vă puteţi închipui că la îndurerarea noastră se adăuga şi un simţământ legitim de patriotică ruşinare.

De astă dată, contrar obiceiurilor sale, Carp a fost mai circumspect, a pus pe un amic — Lupu Costache probabil — care asistase la vizita ziaristului, să spună ceea ce nu-i convenea lui să spună direct. Totuşi în acest interview găsim între altele această frază cel puţin inutilă: „Nu ştiu ce intenţii are Germania asupra României, ceea ce este sigur însă este că nu parlamentul nostru actual îi va stabili viitorul". În asemenea momente un fost prim ministru şi un şef de partid din România spunând aceste vorbe unui corespondent al ziarului maghiar „Pesti Hirlap!"

Ce pervertire a celor mai elementare datorii patriotice şi a celui mai elementar simţ de demnitate naţionlă. Cât despre Marghiloman, el cel puţin a nesocotit orice prudenţă, orice rezervă şi orice decenţă care îl caracterizau. După ce a avut precauţiunea să afirme de două ori că nu a vrut să-şi

asume nici o răspundere în declararea războiului şi că aceasta revine întreagă lui Brătianu, după ce cu acelaşi simţ pătrunzător al realităţilor a insistat că Brătianu a vrut războiul de la început, că nu a fost cu sinceritate neutru niciodată, nu s'a sfiit să spună aceste groaznice cuvinte — reproduc integral din text: „La întrebarea dacă liberarea Românilor transilvăneni a fost cuvânt hotărîtor (în determinarea intrării în acţiune a României) el (Marghiloman) răspunse, după absoluta sa convingere că, nu exista în Transilvania nici în Banat iredenta românească. Românii din Ungaria nu doresc desfiinţarea graniţei. Ei dau Regelui lor soldaţi credincioşi".

Ne putem închipui cu ce bucurie ziarul unguresc „Vilag" înregistra asemenea declaraţiuni şi ce publicitate le dădea oficialitatea maghiară, încântată, dar desigur prea patriotică, ca să nu fie scârbită.

Ce este drept, toate aceste ştiri nu ne-au venit nici deodată, nici măcar în primele luni ale anului 1917, unele din faptele mai sus amintite s'au petrecut chiar mai târziu. Aşa spre pildă Chemarea Mitropolitului Primat poartă data de 24 Iulie şi făcea parte din măsurile chibzuite de Mackensen în momentul în care pornea ofensiva de la Mărăşeşti, care avea drept scop izgonirea definitivă a trupelor noastre din Moldova. Dar am ţinut să menţionez laolaltă toate aceste ştiri, pentru că formau un tot, o atmosferă generală a căror ecouri răzleţe parveneau zilnic până la noi sub diferite forme şi influenţau moralul nostru, punând totdeodată şi în opoziţie atât de izbitoare ce se petrecea, se gândea şi se simţea în Moldova cu ceea ce se petrecea, se gândea şi se simţea în teritoriul ocupat.

În genere vorbind, nici nu ne mai putem da seama azi ce zid, ce despărţire completă era între noi şi cei rămaşi dincolo peste tranşee. Niciodată nu aş fi crezut că o linie de trupe inamice poate în acest grad izola două părţi de ţară. Mai întâi, săptămâni întregi nu am ştiut nimic, dar absolut nimic, despre ceea ce se petrece în restul ţării. Ai fi spus că trăim în două planete deosebite. Îmi aduc aminte şi acuma cu ce curiozitate şi uimire m'am uitat la prima scrisoare ce ne-a sosit din teritoriul ocupat, era o scrisoare adresată unei germane din Iaşi venită prin Crucea Roşie, via Berlin, Stockholm, Petrograd.

Târziu abia am început să aflăm câte ceva, dar numai zvonuri fragmentare şi necontrolate. Primele informaţiuni mai complete şi cu adevărat serioase le-am avut prin Dl. Dendramis, secretarul legaţiunii greceşti şi printr'o funcţionară a legaţiunii americane, Miss Palmer.

Când am plecat din Bucureşti au rămas acolo Vredenburgh, Ministrul Olandei, Dendramis şi Vopicka, Ministrul Statelor Unite, cel dintâi din germanofilie, cel de-al doilea mă întreb şi azi de ce, iar Americanul fiindcă primise însărcinarea să ia protecţia supuşilor francezi şi englezi, în plus şi în urma îndemnului nostru. Aşa cel puţin populaţia putea la nevoie recurge la sprijinul reprezentantului unei Mari Puteri, singura de care Germanii aveau oarecare teamă şi respect. Prezenţa acestor neutrii nu convenea însă

Germanilor, erau martori neplăcuţi ai faptelor săvârşite de ei. Aşadar, curând, după intrarea lor, i-au invitat să plece din Bucureşti. Motivul invocat a fost că sunt acreditaţi pe lângă un guvern care nu mai există sau, dacă există, apoi există la Iaşi. Motivul era întemeiat. Vopicka, cu tot personalul său, a plecat în primele zile ale lui Ianuarie şi, de la Berlin, a trimis-o pe Miss Palmer direct la Iaşi, iar el, s'a dus mai întâi la Washington, ca să ia contact cu guvernul său, sosind doar târziu, peste câteva luni, în capitala Moldovei. Purtarea şi prietenia sa faţă de România îi dau dreptul la întreaga noastră recunoştinţă.

Vredenburgh, contrariu oricăror îndatoriri diplomatice, a stat până la sfârşitul ostilităţilor în Olanda şi a mai avut cutezanţa pe urmă să se plângă că, la plecarea sa oficială, nu i s'a dat Cordonul ce se da de drept tuturor miniştrilor plenipotenţiari la expirarea termenului misiunii lor.

Iar Dendramis, corect, a plecat să-şi regăsească şeful la Iaşi. Abia sosit a venit să mă vadă şi, într'o convorbire de peste un ceas, mi-a povestit cu de-amănuntul tot ce ştia. Spusele lui erau fireşte extrem de interesante pentru noi, deşi nu fusese nici el în măsură, din cauza strictei supravegheri a Nemţilor să afle prea multe. Ceea ce dădea însă informaţiunilor lui un preţ deosebit nu era atât ceea ce aflam, cât mai ales că prin el puteam verifica cele ce se zvoneau şi, într'adevăr, Dendramis a confirmat unele din informaţiile noastre, a infirmat categoric altele şi ne-a permis astfel să ne facem o idee mai exactă a celor ce se petreceau cu adevărat în teritoriul ocupat.

Cât despre Miss Palmer, ea a dat în trecerea ei prin Petrograd un interview foarte interesant, dar de fapt sosită la Iaşi am constatat că este mai puţin bine informată decât Dendramis. Ceea ce era mai ales demn de reţinut în spusele ei, erau însă impresiile pe care le culesese în trecere prin Berlin, într'însele rezultând că în Germania este o foamete şi o demoralizare care ne-au îmbărbătat mult.

Dar în mijlocul deznădejdiilor, privaţiunilor, bolilor şi nenorocirilor de atunci, ceea ce ne-a îmbărbătat mai cu deosebire au fost cele două mari evenimente care s'au întâmplat la începutul lui Martie şi la sfârşitul lui Martie, adică revoluţia rusească şi intrarea în acţiune a Statelor Unite ale Americii. Ştirea izbucnirii revoluţiei ruseşti ne-a surprins. Îmi aduc aminte şi acum când Brătianu pe o dimineaţă ceţoasă m'a luat de-o parte în poarta casei lui Costinescu şi mi-a spus: „Am veşti proaste din Petrograd. Din ceea ce îmi telegrafiază Diamandy mi se pare că este pe cale să izbucnească o revoluţie. D-ta la cenzură ai primit ceva?“ Eu nu primisem nimic. Brătianu venise de la Petersburg cu impresiunea că revoluţia este fatală, dar după război, ne întrebam deci nedumeriţi ce a putut să se întâmple de trei săptămâni pentru ca lucrurile să fi luat de-o dată o întorsătură atât de neprevăzută? Diamandy, în răstimp, nu ne semnalase nimic deosebit. Pe de altă parte ne întrebam ce semnificaţie are revoluţia? Este vorba numai de

detronarea Ţarului, sau evenimentul are proporţii mai întinse şi forma însăşi de stat este schimbată? În acelaşi timp ne chinuia gândul: revoluţia aceasta va însemna continuarea mai hotărîtă a ostilităţilor, sau va fi izbânda curentului favorabil păcii separate?

Primele telegrame ne-au adus cu câteva ceasuri mai târziu vestea abdicării Ţarului în numele lui şi al fiului său, refuzul fratelui său, Marele Duce Mihai Alexandrovici de-a primi Coroana Imperială, instituirea unui guvern provizoriu cu Principele Lwov, Rodzianko preşedintele Dumei, Miliukoff şeful cadeţilor şi Kerenski Ministru de Justiţie. Toţi Marii Duci aderaseră la noua formă de guvernământ, Duma trebuia dizolvată, o constituantă urma să fie aleasă cât mai curând. Rusia devenea un stat constituţional, o democraţie modernă, poporul era în delir, cunoştea în sfârşit fericirile libertăţii, iar noii conducători ai Rusiei proclamau hotărîrea lor de-a duce lupta cu toată hotărîrea alături de Aliaţi, până la deplina înfrângere a Puterilor Centrale.

Prima impresie, nu numai la Iaşi, dar şi în celelalte capitale aliate, era că înlăturarea Ţarului şi a nefastei sale camarile este un noroc, că abia acuma Rusia va putea lupta cu toată tăria şi aduce întreaga ei contribuţie în sforţarea generală a Aliaţilor. Am trăit la Iaşi câteva zile pline de mari nădejdi, bucuria nu a fost însă de lungă durată. Două fapte au venit să o întunece, întâi, în mijlocul încrederii obşteşti, Brătianu sceptic şi îngândurat clătina din cap şi ne spunea: „O revoluţie în mijlocul unui război, asta nu prea îmi place. Caut în istorie şi nu găsesc nici un caz în care să se fi sfârşit cu bine". Şi a doua notă pesimistă ne venea de la Marele Cartier, ofiţerii de acolo ne semnalau un prikas No. 2, căruia noi civilii nu îi dăduserăm nici o importanţă. În virtutea lui soldaţii ruşi erau dispensaţi să-şi mai salute ofiţerii. „Acest fenomen este grav", spuneau ofiţerii, „este sfârşitul disciplinii, este germenul descompunerii oştirei ruseşti". Deducţiile lor ne păreau exagerate, din nenorocire în curând evenimentele trebuiau să confirme prăpăstioasele lor preziceri.

Oricum, în tot cursul lunii Martie, optimismul a continuat să domnească în rândurile noastre şi fel de fel de iluzii renăşteau în noi. Am trăit alături ca doi duşmani, nu ca doi aliaţi, vina era a regimului ţarist, acuma s'a sfârşit cu Mama Rusie, mentalitatea se va schimba, raporturile vor putea din nou să fie ceea ce trebuia să fie, va fi confraternitate militară şi politică, cordialitate sinceră, ajutor reciproc. Într'un cuvânt tot ce am aşteptat de la Ruşi şi tot ce nu a fost.

Aceasta era starea de spirit şi, de unde în ultimile luni evitam pe Ruşi, acuma lumea căuta să se apropie de ei, să-i cunoască, să-i invite. Pretutindeni moda era acuma să vorbeşti prieteneşte cu dânşii, ziarele scriau articole elogioase, la teatru se pregăteau piese ruseşti, la concerte muzica rusească era la ordinea zilei.

Nu este vorba, excesul acesta de filorusism s'a izbit repede de indife-

renţa rusească, Ruşii rămâneau nepăsători faţă de pornirile noastre prieteneşti, şi deşi iluziile subzistau, atitudinea lor încetul cu încetul ne rechema la simţul realităţii. Cred chiar că la sfârşitul lui Martie iluziile noastre s'ar fi spulberat cu totul, dacă la 22 Martie nu ne-ar fi venit ştirea oficială a intrării în război alături de Aliaţi, deci şi de noi, a Statelor Unite ale Americii.

Bucuria noastră — şi cu drept cuvânt — a fost nespusă, am avut cu toţii conştiinţa în acel moment că războiul este câştigat. Ultimele îndoieli ce mai puteau fi în sufletele noastre au dispărut, în faţa unei coaliţii la care mai veneau să se adauge şi Statele Unite cu formidabilele lor mijloace militare şi financiare, era matematiceşte imposibil ca Germania să ţină piept. Durata războiului putea fi mai lungă sau mai scurtă, încercările prin care urma să trecem noi Românii, în specaial, puteau fi încă cumplite, dar rezultatul final devenea indiscutabil. Toate suferinţele momentane nu mai numărau. Scopul pentru care declarasem război, unitatea naţională ne apărea deja atinsă. În asemenea condiţiuni ce mai însemnau răbdarea şi resemnarea care ni se cereau? Nimic, sau atât de puţin, încât ni se părea o adevărată datorie să plătim acest tribut pentru suprema fericire ce ne aştepta.

Nici nu pot spune în ce stare de euforism politic ne aflam, chiar Vintilă Brătianu, de obicei atât de tăcut, atât de puţin expansiv în manifestaţiunile lui sentimentale, nu îşi putea stăpâni entuziasmul, bucuria transfigurase faţa lui posomorîtă. Îmi aduc aminte că ne-am dus împreună să exprimăm felicitările noastre tânărului Andrews, însărcinatul de afaceri american, ai fi zis că mergem nu la o vizită de curtenie, ci că luam Transilvania în stăpânire! Să zic că intrarea în război a Statelor Unite ne-a surprins ar fi exagerat, dar tot atât de inexact ar fi să spun că ne aşteptam să primim această ştire.

De câteva luni vedeam că evenimentele se precipitau în sensul intrării Americii în război. Intr'adevăr, după ce la sfârşitul lui Decembrie Aliaţii au respins cu hotărîre propunerile de pace ale Puterilor Centrale, Wilhelm II s'a hotărît să recurgă la războiul submarin şi, în acest scop, a adresat neutrilor o notă prin care le aducea la cunoştinţă că de la 1 Februarie stil nou va întreprinde acest război submarin fără cruţare şi fără deosebire, atât împotriva vaselor beligerante, cât şi împotriva vaselor neutre. Comentând această notă într'un articol publicat în „Mişcarea“ de la 22 Ianuarie 1917 şi intitulat „Ultima notă a Germaniei“, am conchis că o atare politică este mărturia stării desperate în care să află Germania şi că nu avea alt rezultat practic pentru ea decât de-a exaspera pe neutri.

Aşa s'a şi întâmplat, la câteva zile în urmă America grav atinsă în interesele ei cele mai de seamă a rupt relaţiunile diplomatice cu Imperiul German. Iată cum tot în „Mişcarea“ de la 28 Ianuarie (stil vechi) comentam acest eveniment, reproduc aceste fragmente pentru a arăta mai bine care era atunci starea noastră de spirit:

„Nu ştim dacă ruperea relaţiunilor diplomatice va fi urmată sau nu de declaraţie de război. Desigur că pentru noi şi Aliaţii noştri ar fi de o mare însemnătate ca Statele Unite să intre în război. Dar chiar dacă nu ar intra, chiar dacă s'ar mărgini la o simplă rupere a relaţiunilor diplomatice, atitudinea lor are o deosebită însemnătate, ea reprezintă o netăgăduită victorie morală pentru Aliaţi. În fine, chiar din punctul de vedere practic, ruperea relaţiunilor diplomatice dintre Germania şi Statele Unite va fi de folos Quadruplei Inţelegeri, fiindcă, în loc să aibă în faţa ei o ţară cu o neutralitate strictă sau indiferentă, va avea în faţa ei o ţară cu o neutralitate binevoitoare.

„De aceea, fără a exagera deocamdată rezultatele atitudinii Statelor Unite, avem tot dreptul să ne bucurăm şi în interesul scopurilor comune şi al idealurilor umanitare pentru care luptăm, să felicităm pe preşedintele Confederaţiunii Americane pentru nobilul gest pe care l-a făcut şi care îi asigură un rol de seamă în groaznica învălmăşeală ce însângerează astăzi popoarele lumii".

Totuşi intrarea în război a Americii era un vis aşa de frumos, încât nu îndrăzneam să fim siguri că se va înfăptui, deşi semnele se înmulţeau. Întâi America hotărîse înarmarea vaselor ei pentru a se putea apăra împotriva atacurilor germane şi, pe urmă, când submarinele Kaiserului au scufundat câteva din vapoarele ei, indignarea în tot cuprinsul Statelor Unite a fost atât de vie, încât păreau cu toţii cuprinşi de o adevărată înfrigurare războinică. Desigur că speranţele noastre renăşteau cu aceste manifestări, dar parcă tot nu cutezam să dăm liber curs bucuriei noastre crescânde. In asemenea condiţiuni este lesne de înţeles ce explozie de entuziasm a fost când telegrama oficială a sosit la Iaşi.

In această atmosferă de speranţe şi de încredere deplină în viitor am ajuns la sărbătorile Paştelui. Tifosul exantematic începea să fie în descreştere, zăpada se topise, primăvara îşi făcuse binefăcătoarea apariţie. Răscolirii generale din primele luni îi urma o aşezare mai temeinică în toate părţile. Din Rusia aveam asigurări că războiul va continua cu mai multă energie şi cu o mai sinceră colaborare ca sub regimul ţarist. America ne dădea siguranţa victoriei finale, Miss Palmer confirma starea desperată din interiorul Germaniei, Paştele ni se înfăţişa ca o îndoită înviere, cea creştinească şi cea naţională.

Potrivit protocolului, în Vinerea Mare şi în noaptea Paştelui, s'au oficiat slujbele cu fastul cuvenit la Mitropolie, în prezenţa Regelui, a Reginei a familiei regale, a miniştrilor, a autorităţilor civile şi militare, a misiunilor străine, a numeroşi ofiţeri ruşi. Spectacolul era şi impunător şi mişcător, Lordul Thomson l-a descris destul de bine într'una din cărţile lui.

A doua zi am plecat pentru câteva zile la Maxut (proprietatea familiei Polizu) ca să mă odihnesc, erau după o muncă încordată de atâtea luni primele mele ceasuri de adevărată reculegere. Pe drum, până la Hârlău,

alternau câmpiile cu grâu răsărit precum şi sinistrele schelete de cai morţi, imagine simbolică a cărei obsesiune mă urmărea. Moartea aparţinea trecutului şi corbilor cari roteau în jurul ei, viaţa reapărea pretutindeni sub soare plină de făgăduieli şi de roade.

Am fost zdrobiţi, dar reînviam.

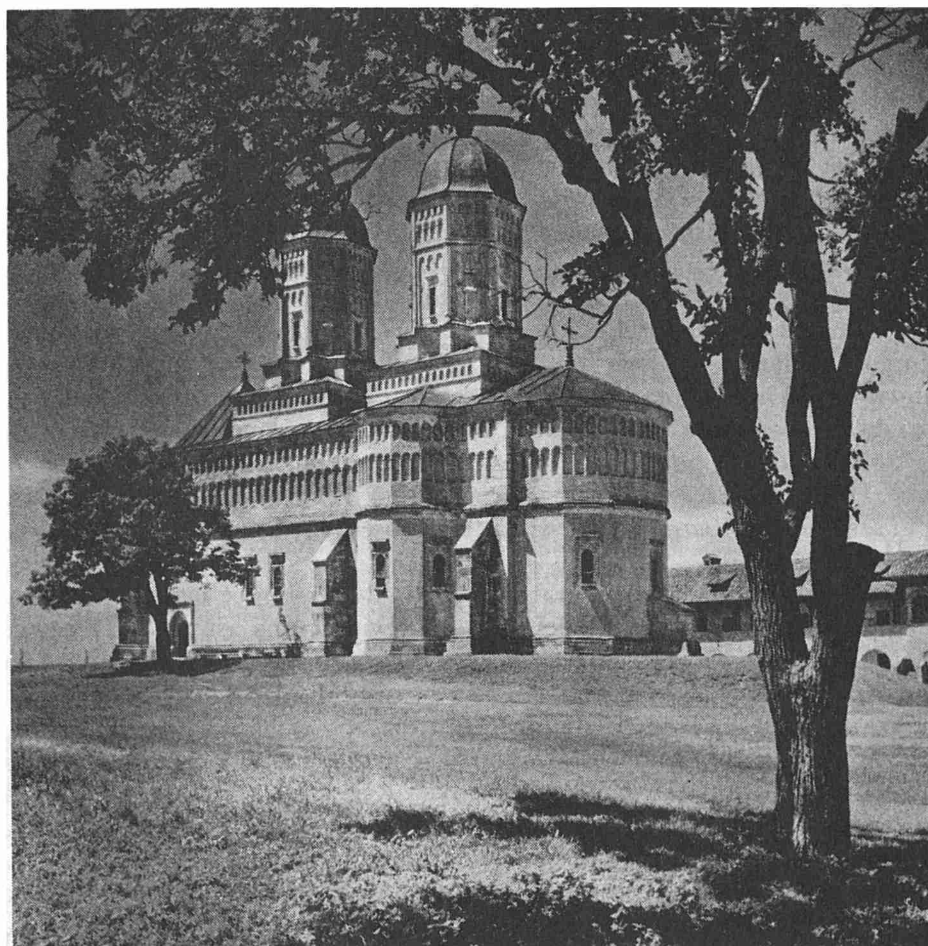

Fig. 8: Biserica Mănăstirii Cetăţuia din Iaşi

CAPITOLUL TREIZECI ŞI PATRU

1917
REFORMELE – PARTIDUL MUNCII

Pe când se întâmplau aceste evenimente, unele tragice, altele dătătoare de aşa mari speranţe, în sânul guvernului se pregăteau hotărîri care în ce priveşte viaţa internă a ţării trebuiau să aibă o epocală însemnătate.

Într'adevăr, în a doua jumătate a lunii Martie s'a hotărît înfăptuirea celor două mari reforme care urmau: una, votul obştesc, menit să schimbe înfăţişarea politică a României şi, cealaltă, exproprierea, care urma să prefacă cu desăvârşire structura noastră economică.

Se ştie că parlamentul, refugiat la Iaşi, fusese ales în 1914 cu mandatul expres din partea alegătorilor de a proceda la revizuirea pactului nostru fundamental în vederea înfăptuirii acestor două mari reforme şi că, prin aceasta, era o cameră constituantă, iar nu o simplă cameră ordinară.

Se mai ştie că potrivit acestui mandat camera începuse lucrările ei în Iunie 1914, că alesese o comisie care urma să îi prezinte proiectele cuvenite în sesiunea de toamnă 1914 şi că totul fusese întrerupt după izbucnirea războiului mondial.

Am expus pe larg consideraţiunile atât de temeinice care au dictat atunci această hotărîre, este deci inutil să revin acuma asupra lor. Ceea ce vreau astăzi este să arăt cum am fost aduşi sau, mai bine zis, cum a fost adus Brătianu la Iaşi în Martie 1917 să scoată reformele din cartoanele Adunării şi să treacă la imediata lor înfăptuire.

S'au spus atâtea în această privinţă, s'au creat atâtea legende, s'a spus de unii că datorăm reformele intervenţiei Regelui, s'a afirmat de alţii că tot meritul trebuie atribuit revoluţiei ruseşti, aşa încât cred că restabilirea imparţială a adevărului se impune.

Iată deci cum s'au petrecut lucrurile. Morţun, care pe vremea aceea era Preşedintele Camerei, locuia la el la Broşteni, în judeţul Roman. Venea însă la Iaşi, destul de des spre a lua contact cu noi şi gurile rele, dar bine informate, susţineau că mai cu seamă ca să vadă o prietenă ce îi era scumpă. Fapt este că Brătianu profita de aceste vizite pentru a afla care este starea de spirit în interiorul Moldovei şi, în special, la sate. Brătianu con-

statase că informaţiile lui Morţun erau bune, corespunzând întotdeauna realităţii şi, de aceea când a izbucnit revoluţia rusească şi când au început să se manifeste oarecare acte de indisciplină în rândurile trupelor ruseşti, acuma atât de numeroase pe teritoriul nostru, dânsul l-a chemat şi l-a rugat să facă un mic turneu în regiunea Roman-Piatra Neamţ, spre a vedea ce repercusiune are această stare de spirit asupra populaţiei noastre civile, îndeosebi asupra celei rurale.

Aşa fiind Morţun a venit într'o zi pe care nu o pot preciza, dar care cu siguranţă a fost între 10–20 Martie, şi i-a raportat lui Brătianu că starea de spirit a populaţiei româneşti este excelentă, că revoluţia rusească nu a impresionat întru nimic imaginaţia populară, că în armată continuă a fi un avânt admirabil, că printre civili la sate, ca şi la oraşe, domneşte faţă de Ruşi aceeaşi neîncredere, aceeaşi surdă ostilitate şi că printre intelectaali se răspândeşte tot mai mult credinţa că o Rusie constituţională va fi mai dreaptă cu noi decât Rusia Ţaristă şi va duce fără şovăire războiul până la capăt.

Dar Morţun a adăugat: „Totuşi eu m'am gândit la ceva: nu ar fi bine să profităm de această atmosferă ca să aducem reformele? În afară va produce o impresie din cele mai bune, va crea între noi şi noua Rusie o comunitate de idei, care nu poate să se răsfrângă decât în bine asupra raporturilor noastre militare, iar înlăuntru conservatoii, prinşi între consideraţiunile de ordin extern şi între entuziasmul ce la anunţarea acestei ştiri va cuprinde armata, vor capitula mai uşor, decât ar fi capitulat în vremuri obişnuite.

Gestul avea ceva teatral care plăcea lui Morţun – i s'au reproşat atât de des atitudinile lui de actor – încât un simţământ de dreptate mă sileşte să recunosc că de astă dată această slăbiciune l-a împins la cea mai fericită inspiraţie din viaţa lui. Brătianu a fost imediat sedus de propunerea lui, dar precaut cum era şi obişnuit să nu ia hotărîri grave fără o matură chibzuială, i-a spus că idea i se pare foarte fericită, dar că vrea să se mai gândească înainte de-a îi da un răspuns decisiv.

Fapt este, când am venit la Brătianu a doua zi, el mi-a vorbit îndată de sugestia lui Moţun, mi-a mărturisit că pe măsură ce se gândeşte la ea, o găseşte mai nimerită, dar că problema este prea gravă ca să ia o hotărîre pripită că, prin urmare, va mai medita asupra ei şi că mă roagă şi pe mine să îi comunic părerile mele. Eu i-am răspuns pe dată că propunerea lui Morţun îmi surâde, că socot că ea trebuie adoptată, dar că mă voi gândi şi eu ca să văd dacă reflexia şi examinarea tuturor argumentelor şi obiecţiunilor vor confirma prima mea impresie.

După două-trei zile Brătianu, care în răstimp consultase pe Vintilă, pe Alecu Constantinescu, pe Ferechide, pe Costinescu şi mi se pare pe Mârzescu şi desigur pe fratele său Dinu, mi-a spus că s'a hotărît şi că rămâne acuma să trecem la stabilirea planului de acţiune. El va vorbi personal cu

principalii fruntaşi ai partidului, noi, adică Vintilă Brătianu — care de la început s'a arătat a fi un entuziast propovăduitor al ideii lui Morţun — Mârzescu şi cu mine, trebuiam să vorbim cu deputaţii şi cu senatorii, ceea ce nu era tocmai o misiune grea, fiindcă afară de unele excepţii, toţi erau nerăbdători să vadă reformele înfăptuite.

Alecu Constantinescu a fost însărcinat să sondeze pe Take Ionescu, iar eu pe Iorga. Cu acesta din urmă a fost uşor, am înţeles îndată că principial nu avea nici o obiecţie de formulat, dar că, vanitos cum era, aştepta pentru a se rosti să fie solicitat de Brătianu personal. În consecinţă, dânsul i-a făcut imediat o vizită, a fost foarte amabil cu el, l-a lăudat şi, din acel moment, Iorga ne-a dat un concurs întreg, leal şi desigur preţios în această problemă.

Cu Take Ionescu lucrurile au mers mai greu, el personal — conservator prin accident, nu prin convingere — înţelegea nevoia reformelor şi nu simţea în sufletul său imboldul necesar pentru o acţiune de rezistenţă. Dar nu era singur, era înconjurat de elemente ce împingeau conservatorismul până la reacţiune şi, în împrejurările de atunci, mai mult decât oricând, era sărmanul prizonierul acestor elemente.

În guvern Mişu Cantacuzino şi Greceanu, în afară de guvern Nistor Cincu, Pavlică Brătăşeanu, Argetoianu, erau violent ostili unor atari reforme. In consecinţă, Take Ionescu s'a arătat surprins de această propunere neaşteptată şi speriat de greutăţile ce i le va crea în rândurile partidului său. Totuşi sub imboldul lui Brătianu pe de-o parte, şi al lui Alecu Constantinescu care îl urmărea ca umbra, pe de altă parte, el a început, cu multe precauţiuni, să ia contact cu prietenii lui.

În acest răstimp a intervenit un eveniment pe care nu îl prevedeam şi care a contribuit mult să precipite lucrurile. Intr'adevăr, la 21 Martie Regele a plecat pe front la armata a doua de sub comanda lui Averescu şi la Răcăciuni fiind în ziua de 22 Martie 1917, sub un nuc pe o luncă dintre şoseaua naţională şi dealul Siretului, a rostit în faţa trupelor adunate acolo un discurs senzaţional în care se aflau următoarele cuvinte:

„Vouă fiilor de ţărani cari aţi apărat cu braţul vostru pământul unde v'aţi născut, unde aţi crescut, vă spun Eu, Regele Vostru, că pe lângă răsplata cea mare a izbândei, care va asigura fiecăruia recunoştinţa neamului nostru întreg, aţi câştigat totdeodată dreptul de a stăpâni într'o măsură mai largă pământul pe care v'aţi luptat. Eu Regele Vostru voi fi întâiul a da pilda. Vi se va da şi o largă participare la treburile publice".

Când cuvintele regale s'au ştiut la Iaşi a fost, cum era şi firesc, o emoţie generală. În toate cercurile bucurie şi entuziasm, în lagărul conservator însă o adevărată consternare. La primul consiliu de miniştri Take Ionescu şi Mişu Cantacuzino erau furioşi, tema lor era că Regele nu avea dreptul să ţie un asemenea discurs fără aprobarea guvernului. Take Ionescu a spus: „Chiar dacă a prevenit pe Brătianu, ceea ce sunt sigur că a făcut, nu admit

să nu mă fi prevenit şi pe mine. Guvernul acesta nu este un guvern omogen, este un guvern de concentrare, prin urmare Regele nu are dreptul să angajeze o chestiune de o asemenea însemnătate fără ca să se fi înţeles cu ambele partide reprezentate în guvern".

Brătianu lipsea, nu îmi pot aduce bine aminte dacă era dus pe front, sau la Oneşti cu Ştirbey, în orice caz nefiind la Iaşi şi neparticipând la consiliul, unde de altfel atitudinea conservatorilor provocase oarecare vâlvă, am luat eu cuvântul şi am arătat lui Take Ionescu că supărarea lui era nejustificată, fiindcă la urma urmei ce spusese Regele? Declarase că reformele se vor vota imediat, precizase în ce sens se vor realiza, luase oare vreun angajament în privinţa proporţiilor reformei electorale sau a exproprierii? Nici de cum, Regele se mărginise, de fapt, să repete aproape cu aceleaşi cuvinte cele ce erau cuprinse în mesagiul tronului citat cu câteva luni în urmă la deschiderea corpurilor legiuitoare, şi am conchis zicând: „Nu ştiu ceea ce s'a petrecut, nu am fost în curent cu nimic, discursul Regelui a fost pentru mine o surprinză tot atât de mare ca şi pentru Dv., dar vă mărturisesc în toată sinceritatea că nu văd ce imputare i se poate face. Cred că el era perfect îndreptăţit să repete în faţa trupelor cuvintele dintr'un mesagiu regal subscris de întregul guvern, de noi liberalii ca şi de Dv. conservatorii".

Temeinicia acestei argumentaţii era atât de vădită, încât Take Ionescu s'a liniştit îndată, Greceanu a rămas gânditor, singur Mişu Cantacuzino a continuat să pufuiască prin colţuri. De fapt ce se întâmplase? Brătianu pusese pe Rege în curent cu intenţia lui de a precipita înfăptuirea reformelor, deşi nu sunt sigur că îi comunicase chiar aceasta ca fiind din partea sa o hotărîre definitiv stabilită. Iar Regele plecase la Bacău în inspecţia trupelor, fără gândul de-a ţine acest discurs şi, ca atare, fără a mai fi luat vreo înţelegere cu Brătianu, sau a-i fi cerut vreo dezlegare.

Pentru a înţelege bine situaţia trebuie să reamintesc că pe vremea aceea Generalul Averescu la Bacău făcea mai multă politică decât militărie, cei din jurul lui, în special Grigore Filipescu, îl împingeau să formeze un nou şi mare partid şi, de fapt, la Cartierul lui General se organiza metodic şi cu o admirabilă tenacitate partidul care a doua zi după încetarea ostilităţilor trebuia să înlocuiască vechile partide istorice din vremurile acuma apuse ale României Mici. Principial deci nu era exclus ca Averescu să încerce o agitaţie în privinţa reformelor, pentru ca mâine să poată revendica în faţa opiniei publice paternitatea lor. Personal cred însă că în realitate teama lui Ştirbey a fost nejustificată, oricât de mare ar fi fost cutezanţa lui Averescu — şi era mare — totuşi nu socotesc că ar fi îndrăznit să meargă până a se deda la o manifestaţiune cu un caracter vădit politic. Pe de altă parte, nici Grigore Filipescu, nici ceilalţi inspiratori ai lui Averescu nu erau partizanii reformelor, ei visau un nou partid bazat pe principii conservatoare.

Oricum ar fi, pornind de la această temă şi de la aceste consideraţiuni,

Barbu Ştirbey a determinat pe Rege să ţie discursul de la Răcăciuni şi, în grabă, i l-a redactat. La obiecţiunile Regelui că ar fi trebuit să previe măcar pe Primul Ministru, Ştirbey a răspuns că la urma urmei Regele nu repetă decât cele făgăduite prin mesaj şi că, având în vedere gândurile lui Brătianu, nu numai că această manifestaţie regală nu îi va displace, dar, dimpotrivă, va ajuta acţiunea ce vrea s'o întreprindă, şi astfel Miercuri 22 Martie 1917 Regele a rostit istoricul său discurs de la Răcăciuni.

Când Brătianu s'a întors, explicaţia cu Regele a fost lesnicioasă şi naturală. Fără vreo înţelegere prealabilă, Regele îi dăduse o puternică mână de ajutor în lupta ce trebuia s'o întreprindă cu conservatorii pentru definitiva înfăptuire a celor două mari reforme democratice.

Într'adevăr, lupta cu conservatorii abia începea, Take Ionescu îşi dădea toată osteneala ca să ne ajute, fiindcă mintea lui înţelegătoare îi arăta lămurit că realizarea acestor reforme nu mai poate fi evitată. Dar rezistenţele ce le întâmpina erau mari. Mai dârz decât toţi era D. Greceanu, Ministrul Comunicaţiilor, care şi-a dat demisia. Totuși după câteva zile — căci în vremurile acelea ritmul evenimentelor era de-o repeziciune deosebită — afară de rare excepţii conservatorii au admis principiul necesităţii de a purcede imediat la votarea reformelor şi am intrat, astfel, în faza a doua, în faza discuţiilor şi a tocmelilor. Fază anevoioasă, foarte anevoioasă.

În ceea ce priveşte reforma electorală, neînţelegerile nu erau prea mari, s'a ajuns repede la concluzia că singura formulă posibilă este adoptarea votului obştesc. Au mai încercat pe ici pe colo unii să ceară limitarea dreptului de vot la ştiutorii de carte, sau să-l subordoneze unor anumite condiţiuni, dar argumentele lor erau prea şubrede pentru a rezista unei analize serioase. S'a discutat mai mult compunerea Senatului, dar fiindcă deocamdată nu urma să se stabilească formula definitivă, ci numai să se fixeze un cadru general de constituire a maturului corp, conservatorii s'au mulţumit repede cu asigurarea pe care le-am dat-o că Senatul nu se va alege pe aceleaşi baze ca adunarea deputaţilor, că va fi adoptată o bază mai restrânsă şi că anume interese sociale vor fi neapărat reprezentate, într'o formă sau alta, în noua lui compunere.

In schimb, din primul moment discuţiunile au fost vii şi aprige în privinţa modalităţilor reformei agrare. La 1914, când se discutase exproprierea în camera de revizuire şi, pe urmă, în comisia instituită de constituantă, era vorba să se exproprieze aproximativ vreun milion de hectare din întinderea arabilă a proprietăţii mari. Pentru noi liberalii era evident că această întindere, pe care mulţi dintre noi o consideram neîndestulătoare la 1914, nu putea fi azi luată nici măcar ca bază de discuţie. Statisticile amănunţite fuseseră lăsate la Bucureşti în momentul evacuării, singur Alecu Constantinescu avea într'un ghiozdan unele date cu caracter general. Ştiam însă cu toţii că în cifre rotunde întinderea cultivabilă a proprietăţii mari se urca la vreo patru milioane de hectare.

După un schimb de vederi ce a avut loc între noi miniştrii liberali, am căzut de acord că spre a fi efectivă, spre a răspunde cu adevărat nevoilor ţărănimii, ar trebui ca exproprierea să cuprindă două treimi din proprietatea mare şi, în consecinţă, am fixat întinderea de expropriere la cifra de 2.500.000 hectare. Când am comunicat această cifră colegilor conservatori au sărit în sus. Tot ce voiau să conceadă — şi încă aceasta cu greutate — era 1.500.000 — 1.600.000 hectare, adică ceva peste o treime. Le-am arătat îndată că această cifră este absolut insuficientă, că odată ce facem o asemenea reformă trebuie într'adevăr să rezolvăm problema agrară de care România suferă de atâţia ani, iar nu să recurgem la jumătăţi de măsuri, care vor tulbura ţara şi dezorganiza producţia, fără a ne aduce în schimb nici unul din foloasele reale pe care ţara este în drept să le aştepte de la transformarea radicală a repartiţiei ei financiare. Mai mult , am învederat colegilor noştri conservatori că, chiar din punctul lor de vedere strict conservator, nimic nu poate fi mai primejdios decât să trezeşti speranţe şi să nu le împlineşti. O atare politică ar deschide larg pentru viitor porţile tuturor demagogiilor.

Take Ionescu alerga de la unii la alţii ca să determine pe prietenii lui să mărească cifra şi pe noi să ne reducem pretenţiile. Soarta lui nu era de invidiat, fiindcă dacă la noi găsea hotărîre, dar umanitate şi spirit de conciliaţiune în anume măsură, la prietenii lui găsea îndârjire, ameninţări şi chiar maltratare. Din informaţiunile ce parveneau până la noi rezulta limpede că avea de luptat cu o adevărată răzvrătire a partizanilor săi. Mişu Cantacuzino intriga, şi faţă de noi căuta să scape prin tangenţe, contesta statisticile, se agăţa de amănunte. Delavrancea tăcea şi ofta, avea aerul să spună „cu inima sunt cu voi, azi mai mult decât oricând a reînviat în mine liberalul din tinereţea mea, dar ce vreţi, nu mă pot desolidariza de prietenii şi de partidul meu!“ Personal aveam impresia că stătea încă sub teroarea ameninţărilor spectrului lui Nicu Filipescu.

Argentoianu spumega, ameninţa şi aţâţa rând pe rând când pe Cuza, când şi pe Matei Cantacuzino. Dr. Istrate, un democrat rătăcit şi el pe meleagurile conservatorismului României antebelice, se văita pretutindeni cu gesturi largi şi cu barba în vânt, că o înţelegere nu se poate stabili pe o mare chestiune naţională şi în astfel de împrejurări solemne. Pavlică Brătăşeanu şi Nistor Cincu torturau pe bietul „Belzebuth“ până ieri şeful lor zeificat, iar Mitică Greceanu, ca să manifeste nemulţumirea sa nu se mărginea nici să respingă sistematic toate formulele tranzacţionale, nici să demisioneze din guvern, el se retrăsese la Stanca şi refuza să mai vie la Iaşi, sau să mai primească pe cineva.

Îmi aduc aminte că Miercuri sau Joi din Săptămâna Patimilor am fost la Stanca împreună cu Ducele de Luynes, ca să îi arăt parcul şi splendida vedere asupra văii Prutului şi dealurilor Basarabiei, pe atunci încă cotropită. Când să intrăm pe poartă întâlnim pe Greceanu călare, cu mănuşi albe

pleca în inspecţie pe moşie. Fără a scobori totuşi de pe cal, a fost fireşte foarte amabil cu un personagiu de aristocratică însemnătate al Ducelui de Lynes, dar pe mine abia m'a băgat în seamă, ţinând prin aceasta să afirme supărarea şi dispreţul său faţă de unul din acei vinovaţi liberali, cari îndrăznesc să îi despoaie de avutul lor. Am înfruntat cu resemnare furia nestăpânită a colegului meu ministerial, dar nu m'am putut împiedica nici atunci, nici astăzi, să consider imaginea acestui landlord ultragiat totdeodată hazlie şi simbolică.

Într'adevăr, Greceanu născut boier scăpătat şi azi matadorul proprietăţii mari, nu stăpânea nici un hectar de pământ în cuprinsul României, era pur şi simplu bărbatul mai tânăr al unei femei latifundiare. Sărmana proprietate mare, care într'un moment hotărîtor al dezvoltării ei nu îi era dată să aibă nici măcar mângâierea şi mândria de a fi apărată de adevăraţii ei reprezentanţi. Ai fi zis că spre a dovedi cât este de osândită pieirii, soarta a vrut să încredinţeze ultima ei apărare unor mâini nechemate, unor figuri ce personificau atât de bine slăbiciunile şi scăderile ei.

Negocierile dintre noi şi conservatori nu au avut loc în consiliu de miniştri, ci prin convorbiri particulare. La 2 Aprilie, adică în ziua de Paşti, eram în plină fierbere şi conservatorii continuau să se menţină la cifrele indicate. Brătianu a crezut însă că cel puţin punctul de vedere liberal este destul de înaintat ca să poată convoca majorităţile lui şi, aşa fiind, imediat după Paşti, înainte chiar de Duminica Tomei (Joi şi Vineri, sau Vineri şi Sâmbătă) a chemat pe deputaţi şi pe senatori la consfătuiri intime.

Întrunirile s'au ţinut în salonul din dreapta de sus al Palatului Metropolitan. Foarte mulţi parlamentari au răspuns la apelul lui Brătianu, discuţiunile au durat două zile, dar nu au prezentat vreun interes deosebit. Dânsul a fost foarte categoric şi a avut mai mult de luptat cu elementele care manifestau simţăminte prea înaintate, decât cu acelea care găseau reformele propuse ca fiind prea îndrăzneţe.

Adevăratul folos al acestor întruniri nu a fost că am convins majorităţile, fiindcă, încă o dată ele erau convinse de mult, dar Brătianu putea în negocierile lui cu conservatorii, negocieri încă în curs, să se rezime pe sprijinul hotărît şi indiscutabil al partidului său şi să invoce la fiecare pas voinţa şi autoritatea partizanilor lui.

În acest timp văzând însă că discuţiile au ajuns la un punct mort şi că ne cam învârteam cu toţii într'un cerc vicios, spre a înlesni o apropiere a celor două teze opuse, Barbu Ştirbey s'a gândit la o formulă tranzacţională. Iată în ce consta propunerea lui:

1) Se vor expropria toate pământurile arabile ale Statului, ale domeniului Coroanei, precum şi bunurile de mână moartă, ceea ce reprezenta dintr'o dată circa 500.000 hectare.

2) În ceea ce priveşte proprietatea mare particulară, 100 (una sută) de hectare din fiecare moşie vor fi intangibile, iar din întinderea ce va trece

peste aceasta una sută de hectare, jumătate se va expropria, iar jumătatea cealaltă va rămâne propietarului.

3) Dacă din aplicarea acestor criterii nu se obţine o întindere totală de 1.800.000 hectare expropriate, se va lua un 5,6,7,10 % peste cota de 50 % mai sus arătată, până se vor împlini cele 1.800.000 hectare.

4) Dacă după ce se vor expropia cele 1.800.000 s'ar socoti necesar să se exproprieze totuşi până la 2.000.000 de hectare, această întindere, adică această diferenţă de 200.000 de hectare, se va cumpăra de la proprietari cu numerar, sau cu valori de stat pe cursul zilei.

5) Preţul de cumpărare al acestor pământuri va fi acelaşi ca şi cel obţinut pentru exproprierea câtimei de 50 %.

6) La promulgarea legii se va fixa şi termenul înlăuntrul căruia se vor putea face asemenea cumpărări.

7) În cazul în care nu se vor ivi vânzători de bună voie pentru aceste 200.000 hectare suplimentare, statul va avea dreptul să purceadă la aprovizionarea lor în condiţiunile de mai sus.

Cu alte cuvinte, Ştirbey sporea de la 1.500.000, la 1.600.000, la 1.800.000 cota conservatorilor şi scădea de la 2.500000 hectare la 2.000.000 cota noastră, convis fiind că prin sistemul propus de dânsul cele 200.000 hectare vor fi cu siguranţă expropriate şi ele. Ca să capteze şi mai mult bunăvoinţa noastră, ne spunea că întrucât bunurile Statului, Domeniilor şi mâna moartă reprezintă 500.000 de hectare, veţi ajunge la 2.000.000, plus 500.000, adică tocmai la cele 2.500.000 pe care le-aţi propus; iar consevatorilor le zicea: de fapt scăpaţi ieftin, bunurile statului nu vă interesează, pe voi nu vă interesează decât proprietatea particulară, ori dând 1.800.000, în loc de 1.600.000, adică 200.000 hectare, ceea ce este o cifră relativ modestă, împăcaţi pretenţiile liberalilor. Diferenţa până la 2.000.000 de hectare nu se expropriază, se cumpără de bună voie cu numerar. Aşa fiind mulţi, foarte mulţi proprietari vor fi încântaţi să profite de o atare ocazie pentru a-şi lichida datoriile. Pe de altă parte, pe cât ştiu statisticile nu sunt exacte. Ipoteza cea mai probabilă este că cu 50% se va depăşi chiar cota de 2.000.000 de hectare, aşa încât nu va fi nevoie să se exproprieze nici 50% din întinderea fiecărei moşii.

Dacă aş spune că argumentele lui Ştirbey ne-au convins fie pe unii, fie pe alţii, nu aş spune adevărul, dar în sfârşit propunerea aceasta avea meritul netăgăduit de a permite noi negocieri şi de a deschide noi speranţe pentru ambele părţi.

Şi fiindcă mai ales după consfătuirile liberale de la Mitropolie rezistenţa conservatorilor părea puţin zdruncinată, de acord cu Brătianu, Regele convoacă un consiliu de miniştri sub preşedinţia sa. Acest consiliu s'a ţinut la 11 Aprilie. Regele a făcut apel la spiritul nostru reciproc de conciliaţiune şi ne-a propus ca formulă tranzacţională, formula lui Barbu Ştirbey.

Discuţiunile au fost mai puţin vii şi interesante decât mă aşteptam.

Noi ne-am arătat concilianţi, conservatorii nu tocmai intransigenţi, aşa încât în cele din urmă s'a hotărît că se va anunţa oficial hotărîrea guvernului de-a proceda la înfăptuirea reformelor şi că se va convoca în acest scop parlamentul la începutul lui Mai. Iată textul comunicatului dat presei:

„Parlamentul se va deschide Sâmbătă 15 Aprilie pentru o singură zi, când se va ceti decretul pentru prelungirea Corpurilor Legiuitoare până la începutul lunii Mai.

„În sesiunea de Mai s'a stabilit ca guvernul să prezinte Constituantei lucrările pentru modificarea introducerii sufragiului universal, a exproprierii până la două milioane de hectare din propietatea mare particulară, a aşezărilor de binefacere şi a tuturor celorlalte bunuri de mână moartă". Pentru noi cele 2.000.000 hectare erau astfel definitiv câştigate, pentru conservatori, sau cel puţin pentru unii din ei, subzista speranţa că 2 milioane înseamnă, cum propusese Regele şi Ştirbey, 1.800.000 de hectare de expropriat şi 200.000 hectare de cumpărat.

Când a apărut acest comunicat impresia în toată ţara a fost din cele mai puternice, toţi ofiţerii afirmau că el a contribuit mai mult decât orice la ridicarea moralului luptătorilor de pe front. Rămânea acuma ca până în Mai să redactăm chiar textele articolelor de introdus în constituţie. Nu ne făceam nici o iluzie, ştiam că ne aşteptau în această privinţă noi discuţii şi noi lupte cu conservatorii, dar bătălia cea mare era câştigată şi, pentru noi toţi care făcuserăm din aceste două reforme idealul tinereţilor noastre, este lesne de înţeles cât de vie ne era bucuria.

În ziua de 15 Aprilie am luat măsuri pentru ca Senatul şi Camera să nu fie în număr, aşa încât Parlamentul s'a amânat până la 20 Mai, iar a doua zi Brătianu, împreună cu Generalul Prezan, au plecat pentru a doua oară la Petrograd. De data asta pentru ca să ia contact cu guvernul Lwov-Kerenski şi pentru ca să caute să obţină de la el şi de la noii conducători ai Stavkei asigurarea că peste două-trei luni armatele ruseşti vor începe împreună cu noi o mare ofensivă pe linia Focşani-Nămoloasa-Galaţi, care să ne permită a reocupa Muntenia şi Oltenia.

Dealtminteri necesitatea acestei vizite fusese sugerată lui Brătianu de însuşi Gutschkow ministrul de război al Rusiei. Intr'adevăr, în ziua de Duminica Tomei (9 Aprilie) Gutschkow, însoţit de Contele Zamoiski şi de mai mulţi ofiţeri, sosise la Iaşi pentru a se întreţine cu comandanţii armatelor ruseşti de pe frontul nostru. Bineînţeles că cu acest prilej el a fost în audienţă la Rege şi a avut lungi convorbiri cu Brătianu şi cu Vintilă Brătianu în calitatea sa de Ministru de Război. Impresia şi a unuia şi a celuilalt nu au fost bune. Gutschkow i-a asigurat că întregul guvern este hotărît să ducă lupta împotriva Puterilor Centrale până la capăt, dar în acelaşi timp nu ne-a ascuns îngrijorarea sa faţă de valul de demagogie ce creştea în fiecare zi şi pe care guvernul provizoriu nu îl putea stăpâni şi, mai cu seamă, faţă de unele fenomene îngrijorătoare de scădere a disciplinei, ce se obser-

vau în rândurile armatei de când se dăduse acel nenorocit prikas No.2, care dispensa pe soldaţi să mai salute pe ofiţeri. Văzând că atât Brătianu cât şi Marele nostru Cartier stăruie pentru pregătirea unei mari ofensive la vară, Gutschkow s'a arătat partizanul ei, dar i-a spus lui Brătianu că ar fi bine să vină personal la Petrograd pentru a discuta chestia cu colegii lui şi cu Stavka. Cum pe de altă parte Brătianu ţinea şi el să cunoască pe noii conducători ai aliatei noastre, Rusia, şi a stabili cu ei legături personale, de îndată ce chestia reformelor a fost rezolvată, a pornit cu Generalul Prezan direct la Petrograd.

Ce iluzii mai aveam atunci despre noua Rusie! Îmi aduc aminte că împreună cu Gutschkow veniseră la Iaşi în Dumineca Tomei şi câţiva ziarişti. Brătianu mă rugase să mă ocup de ei şi, astfel, am luat masa cu dânşii şi cu ofiţerii din suita lui Gutschkow la Marele Cartier, şi am petrecut aproape toată ziua împreună. Erau toţi entuziasmaţi de revoluţia rusească, de perspectivele ce le deschide pentru viitor. Spuneau: „Suntem aliaţi, regimul ţarist ne-a împiedicat să ne cunoaştem, acuma sub noul regim de libertate şi de democraţie lucrurile trebuie să se schimbe. Cele două popoare trebuie să se apropie, să se ajute efectiv, tinerimea voastră să vie să cunoască tinerimea noastră, literatura voastră să se răspândească la noi, voi să învăţaţi ruseşte pentru ca să puteţi aprecia mai bine frumuseţile literaturii ruseşti, etc, etc".

Aş tăgădui adevărul dacă aş spune că nu am crezut atunci în sinceritatea acestor declaraţiuni. De altfel, ca să fiu drept, credeau şi ei în vorbele lor. In vârtejul care îi cuprinsese, au dispărut bunele lor intenţii, cum au dispărut în urmă şi repede atâtea în Rusia revoluţionară.

Eram deci îndreptăţiţi cu Brătianu plecat la Petrograd, cu problema reformelor hotărîtă şi cu linişte pe front, să credem că cel puţin până la deschiderea parlamentului, adică până la 30 Mai, să ne bucurăm în politica internă de o linişte relativă. În vremurile acelea asemenea credinţi erau însă iluzorii şi asemenea pretenţii erau prezumţioase.

Într'adevăr, abia apăruse comunicatul nostru privitor la reforme şi aflam că în rândurile unora dintre prietenii noştri se manifesta un adevărat spirit de rebeliune împotriva conducerii partidului nostru. Pretextul era seducător: reformele nu sunt destul de înaintate, sufragiul universal pentru cameră nu este suficient, trebuie introdus şi pentru Senat, altminteri reforma electorală rămâne tot însufleţită de un spirit reacţionar. Alţii, mai radicali, cereau pur şi simplu suprimarea maturului corp, care fiind prin esenţă un corp ponderator, este incompatibil cu un regim cu adevărat democratic. Cât despre expropriere, ce însemna cifra aceasta fatidică de 2 milioane de hectare? De ce două milioane, de ce nu 1.900.000, sau 2.900.000 de hectare? Nu trebuiesc fixate cifre aritmetice, trebuiesc luate în consideraţie nevoile reale ale populaţiei rurale şi expropriat atât cât reclamau aceste nevoi.

Cum spuneam teza era seducătoare, realitatea însă era cu totul alta. George Diamandy, Dr. Lupu şi alţi câţiva deputaţi din majoritate, faţă de desfăşurarea revoluţiei ruseşti şi-au închipuit că acum a sosit momentul ca ei să joace un mare rol. Brătianu nu era destul de democrat — spuneau ei — ca să inspire adevărata încredere democraţiei revoluţionare ruseşti, elementele socialiste care exercitau acuma o influenţă precumpănitoare asupra destinelor Rusiei vor colabora mai voios cu foştii socialişti din partidul liberal, decât cu elementele mai puţin înaintate şi, în special cu Brătinu, care avea reputaţia unui om autoritar şi tiranic.

După toate aparenţele această idee pornea de la George Diamandy; deja cu vreo 15 zile înainte, când mă dusesem să-l văd, căci era suferind în casa lui Tică Krupenski, l-am găsit agitat şi într'o stare de spirit cu totul alta decât cea de până atunci. Mai bine de o oră a căutat să mă convingă că lucrurile nu pot continua astfel, că revoluţia rusească a schimbat ritmul evoluţiei mondiale, că noi trebuie să ne integrăm în acest ritm nou căci altminteri vom fi zdrobiţi, că în faţa unor evenimente de această însemnătate şi într'un ceas atât de grav el nu se poate impiedica de consideraţiuni meschine de disciplină de partid. Comunicând această convorbire lui Brătinu, dânsul s'a întâlnit cu Diamandy care i-a repetat cam aceleaşi lucruri, dar sub o formă mai atenuată, chiar cu o notă de nedesminţită prietenie personală pentru Brătianu.

Aşa fiind nu mi-a fost mică mirarea când după câtva timp întorcându-mă la Diamandy, l-am găsit în casele lui Nicu Catargiu din Fundătura 40 de Sfinţi, îmbrăcat într'un fel de bluză de lucrător rus, cu cizme întocmai ca un tovarăş autentic venit de la vreun soviet din Moscova, sau din Petrograd. De astă dată metamorfozatul prieten m'a luat de sus, a atacat pe Brătianu cu vehemenţă, „cet homme qui manque malgré sa grande inteligence de tout sens d'humanité, ce homme qui est incapable de sentir la grandeur des temps que nous vivons et des événements qui se développent sous nos yeux..." şi după toate aceste diatribe ne-a ameninţat cu valul crescând al adevăratei democraţii româneşti, pe care el şi câţiva ca dânsul o reprezintă astăzi. Am înţeles că ruptura cu el era fapt îndeplinit.

Cam tot pe atunci am aflat prin câţiva prieteni comuni că bunul meu amic Dr. Lupu ţine acelaşi limbagiu. Inainte de Paşte ne despărţisem în termenii cei mai amicali, este adevărat că îl vedeam ceva mai rar, dar eram foarte ocupat şi Iaşul refugiului nu prea era prielnic întâlnirilor intime; este adevărat, de asemenea, că spusesem în mai multe rânduri lui Lupu că nu înţeleg de ce el, care în campania din 1913 a avut ca medic un rol atât de frumos, acuma, deşi epidemiile bântuie pretutindeni şi deşi este atât de mare lipsă de medici, el se mărgineşte la rolul său de deputat şi de om politic; dar relaţiile noastre rămăseseră tot aşa de cordiale. Observasem că la consfătuirile de la Mitropolie nu venise, dar nu dădusem acestei lipse vreo interpretare deosebită. Mi se spusese că era dus la Arsura, în Fălciu, la bătrânii săi părinţi să facă Paştele cu ei.

Fireşte, de îndată ce am aflat că a adoptat faţă de noi o atitudine de ostilitate vădită, am căutat să-l văd. A fost imposibil, evita să dea ochii cu mine, un prieten mi-a spus că justifica schimbarea intervenită în atitudinea sa prin revolta sufletească ce îl cuprinsese când a văzut la Arsura, mizeria în mijlocul căreia ţărănimea moldovenească se zbate. Mărturisesc că la început mi-am închipuit că Lupu va reveni la sentimente mai bune, atitudinea lui mi se părea cu atât mai inexplicabilă, cu cât se manifesta tocmai în momentul în care noi ne pregăteam să votăm acele reforme pentru care împreună luptasem cu toată ardoarea şi cu tot avântul tinereţii noastre. Pe de altă parte, nu puteam concepe că, dacă vrea să se despartă politiceşte de noi, şi de mine îndeosebi, să o facă fără ca măcar în prealabil să avem o explicaţie.

Iluziile mele au fost de scurtă durată, căci peste câteva zile a venit de la Vaslui, chemat de el, Vasile Sassu, şi acesta mi-a povestit pe larg şi mie şi lui Mârzescu ce se petrece în capul amicului comun Lupu. Într'adevăr, dânsul chemase pe Sassu, nici mai mult nici mai puţin, decât ca să-i ofere în ministerul ce trebuiau să-l constituie peste câteva zile, portofoliul justiţiei. Prima impresie a placidului Sassu, care liniştit şi tăcut lupta în colţul său de la Vaslui ca să aline suferinţele sărmanei populaţiuni ce îl trimisese în Adunarea constituantă, a fost că Lupu şi-a pierdut minţile. Într'adevăr, divaga într'o stare de febrilitate acută, vedea pe Brătianu răsturnat, la nevoie şi pe Rege, iar el, dacă nu chiar prim ministru, în orice caz sufletul unui nou guvern democratic, lucrând mână în mână cu democraţia revoluţionară resească şi schimbând prin reforme radicale înfăţişarea socială a României şi a întregului apus european.

Sassu, conştiincios şi pornit să privească întotdeauna lucrurile sub o prismă serioasă, a început să îi pună oarecare întrebări ca să se lămurească. Prima întrebare: acest guvern cine îl va compune? Eu, tu, Diamandy, Jean Cantacuzino şi alţii, avem mai mulţi decât ne trebuie, răspundea Lupu. A doua întrebare: „Foarte bine, dar cum aveţi de gând să luaţi puterea? Brătianu este înscăunat, aparatul administrativ este în mâna lui, Regele îl înconjoară cu deplina lui încredere şi nu văd în armată nici un curent ostil lui şi guvernului sau de uniune naţională, mai ales azi când au şi anunţat înfăptuirea reformelor. Aici Lupu a fost evaziv, până când strâns cu uşa a sfârşit prin a mărturisi că ei vor lua puterea cu ajutorul elementelor revoluţionare ruseşti, care de câteva zile se adunaseră în număr destul de mare în capitala Moldovei.

De astă dată Sassu s'a speriat şi în faţa acestei aberaţii a căutat să facă tot ce îi stătea în putinţă spre a împiedica pe Lupu de la această cale primejdioasă. A fost însă zadarnic, la toate argumentele, la toate rugăminţile lui Sassu, Lupu spunea: „Tu nu pricepi nimic, tu nu vezi ce vremuri sunt acuma, un simplu prapurcic comandă generali, lume nouă, eu merg cu ea, dacă nu aveţi ochi ca să desluşiţi rostul lucrurilor, du-te înapoi de te îngroapă la Vaslui. Ai să vezi eu ce am să fac şi unde am să ajung!“

Desperat Sassu l-a lăsat în plata Domnului, a venit la Mârzescu şi la mine, ne-a cerut explicaţiuni asupra felului în care concepeam înfăptuirea celor două reforme şi, după lămuririle pe care i le-am dat, s'a declarat de acord în totul cu noi şi, cu conştiinţa împăcată a unui suflet cinstit şi cu adevărat iubitor de ţară, iar nu de reclamă şi de criminală ambiţiune personală, a luat trenul şi s'a întors în Vaslui. Mai târziu Trancu-Iaşi, Tilică Ioanid, Mihai Carp, Numa Protopopescu şi mai târziu Grigoriţă Iunian au aderat şi ei la acţiunea lui Diamandy şi a lui Lupu.

De Nunuca Protopopescu nu ne-am mirat, era în ceartă pentru chestii de politică locală de la Olt cu Alexandru Iliescu şi de mult făcea în majoritate pe răzvrătitul. Era firesc ca să fie recrutat printre cei dintâi când era vorba să se întreprindă ceva, şi să se dea o lovitură guvernului. De Tilică Ioanid, de asemenea nu ne-a mirat, şi adaug nu ne-a părut rău. Arogant, îndrăzneţ, vrând necontenit să facă pe originalul şi pe independentul, era mai bine să-l ai ca adversar pe faţă, decât veşnic în coastă.

Cu Mihai Carp am încercat o surpriză şi o decepţie, o surpriză fiindcă îl credeam cu toţii o fire blajină şi liniştită şi, de-o dată, ne-am găsit în faţa unui om de o răutate împinsă până la sălbăticie. In ajun încă era prietenos cu noi toţi, cum a început însă acţiunea Diamandy-Carp a devenit hain ca o fiară. Cred că nu ar fi fost faptă de la care să se fi dat în lături. Însăşi înfăţişarea lui fizică se schimbase, figura lui era crispată, ochii lui plini de răutate şi de ură, Mârzescu chiar se uita la el şi avea impresia că visează, iar eu am nţeles abia atunci cazul lui Fouquier Tinville şi al altora. Se vede că în anume suflete marile crize omeneşti dezlănţuiesc patimi şi nebănuite instincte de atavică primitivitate, care zăceau latente în subconştientul lor.

Am încercat însă şi o decepţie, fiindcă am fi crezut cel puţin că Mihai Carp are curajul părerii lui. Ni se spusese de câteva zile că are să ne părăsească şi mergând într'o dimineaţă înainte de obişnuitul consiliu de miniştri să ne plimbăm cu Mârzescu în grădina de la Copou, am dat peste el. Mârzescu care avea cu el legături foarte bune l-a întrebat să îi spună cinstit dacă zvonurile ce circulă sunt întemeiate. A negat, şi în timp de aproape un ceas cât a discutat cu noi, a criticat acţiunea lui Lupu şi a lui Diamandy, numind-o încercare ridicolă.

Seara am aflat că a aderat formal şi oficial la mişcarea lor, că în clipa în care se plimba la Copou cu noi hotărîrea lui era luată şi că socotea perfidia cu care ne înşelase ca o dovadă a dibăciei sale supreme şi naivitatea noastră, demnă de compătimire. Nici nu aş fi menţionat numele acestui, de altfel cu totul neinteresant personagiu, dacă cazul său nu ar constitui un foarte caracteristic exemplu de metamorfoză psihologică sub influenţa vremurilor turburi.

În schimb Trancu-Iaşi, ambiţios arivist, dar sentimental, nu a vrut să dezerteze singur, ci în complicitate cu mine. În consecinţă a venit vreo

două zile în şir în Strada Păcurari să mă convingă că îmi distrug tot viitorul dacă rămân în partid şi alături de Brătianu. Ca să mă ademenească şi mai mult, jovialul Trancu-Iaşi, cu un an înainte încă un modest deputat încântat că i se cumpărase la Ministerul de Instrucţie câteva exemplare dintr'o lucrare de contabilitate şi foarte măgulit că binevoiam a-l onora cu un modest Ofiţer al Coroanei, îmi propune şefia noii organizaţii democratice ce urma să fericească România, sub egida revoluţiei ruseşti, şi se vedea probabil colaboratorul meu cel mai de seamă, în orice caz protectorul meu. După dezertarea încruntată a lui Mihai Carp, era cel puţin o dezertare cu surâsuri şi protestaţiuni de amiciţie.

Mai ciudată a fost despărţirea de Iunian, pe care îl cunoşteam de la şi prin Brezulescu: spiritul său fin îmi plăcea şi îl consideram ca un element susceptibil de a se forma şi de a juca un rol, poate nu tocmai aşa de mare pe cât a vrut el şi l-au împins alţii pe urmă, căci cred că a beneficiat de o supra-evaluare a capacităţii sale reale. La rândul său îmi manifesta şi dânsul o sinceră şi, aş putea cu toată modestia adăuga, o admirativă prietenie. Când acţiunea Diamandy-Lupu a început, Iunian nu era la Iaşi, se afla încă cu familia sa în Rusia, la Odesa sau la Cherson. A venit însă curând, chemat dacă nu mă înşel de către Lupu. În primul moment a cam şovăit, şi în jurul persoanei lui s'a dat o adevărată luptă. Eu care socoteam că merita toate sforţările pentru a-l menţine în rândurile noastre, l-am rugat pe Brătianu să aibă personal o explicaţie cu el, rezultatul nu a prea corespuns însă aşteptărilor mele, Iunian susceptibil şi harţăgos a fost agresiv, iar Brătianu mândru a luat-o de sus. Eram deci redus la singurele mele puteri, de mai multe ori am căutat să-l opresc a ne părăsi, dar simţeam tot mai mult că se încăpăţânează şi că darurile mele de convertire sunt neîndestulătoare. În cele din urmă îmi aduc aminte că ne-am plimbat împreună vreo două ceasuri pe străzile Iaşului, pe dealurile de la Sft. Atanasie, pe sub zidurile pensionului Humpel, el căutând să mă convingă că el are dreptate, eu căutând să-l conving că eu am dreptate. A fost ultima noastră întrevedere, dar cel puţin ne-am despărţit cu un sentiment de reciprocă stimă, la care din parte-mi se adăuga şi un sentiment de melancolie şi de regret.

Îndeosebi Mârzescu şi cu mine am avut câteva zile de muncă intensă, de dimineaţa până seara târziu alergam ca să paralizăm încercările de recrutare ai noilor apostoli ai democraţiei. A trebuit să vedem unul după altul pe toţi prietenii, fiindcă dacă câţiva erau vădit mânaţi numai de interese şi ambiţii personale, mulţi naivi erau seduşi de formula „reformele sunt insuficiente“. Şi unul şi altul am răguşit atunci pledând, explicând, conjurând, rezultatele au fost însă excelente, partidul a rezistat de la această tentativă de destrămare. Afară de persoanele mai sus menţionate şi de alţi câţiva de mai puţină însemnătate, nimeni nu a clătinat, toţi au rămas credincioşi în jurul steagului purtat de Brătianu.

Mi-a fost însă dat cu acest prilej să asist la scene care reprezentau toată gama de la patetism până la ridicol şi, cine ar crede, până la macabru. Ridicolul, fără îndoială, l-a reprezentat sărmanul George Diamandy, zic sărmanul fiindcă evident a avut întotdeauna cusurul de-a fi teatral şi, cum zice Francezul, „poseur“, dar desigur că nu ar fi fost cazul atât de vădit în ridicol, dacă boala lui de inimă nu ar fi determinat la el o stare de spirit absolut şi tipic patologică. Sub înrâurirea acestei psihoze, Diamandy cuprins de o criză de grandomanie acută, se vedea prim ministru luptând mână în mână cu Kerenski şi cu vechiul său prieten Platonoff pentru triumful revoluţiei mondiale. La el acasă erau mereu consfături, se elaborau programe de partid şi de guvern, se făceau liste ministeriale; în bluza lui de lucrător rus perora şi profetiza, iar Tilică Ioanid, ca să se puie la diapazon umbla şi el în cizme roşii şi în bluză albastră. În plus, asistau la întrunirile revoluţionarilor ruşi, şi căutau mereu să ia contact cu ei. Parcă văd şi acuma, intrând într'o zi la Diamandy, un fel de individ suspect cu o barbă semitică şi cu ochelari, tipul clasic al revoluţionarului rus, îmbrăcat în uniformă, despre care am aflat pe urmă, prin indiscreţii comise, că era unul din agenţii de legătură dintre Sovietul de la Iaşi şi amicii lui Diamandy.

Tovărăşia nu a durat mult, fiindcă revoluţionarii ruşi din ce în ce mai mult bolşevizaţi, erau oameni pozitivi şi extrem de practici. Ei dispreţuiau din principiu toate partidele, deci întregul nostru personal politic, prin urmare, înainte de-a se compromite cu o formaţiune politică românească, ei au vrut să ştie precis cu cine au de-a face, din cine se compune, pe ce se reazemă ea în cuprinsul ţării. Aşa fiind, a avut loc o întrevedere decisivă între reprezentantul sovietului rusesc şi Dr. Lupu ca exponent al grupului Diamandy. Acela neştiind decât ruseşte şi Lupu nepricepând nici un cuvânt rusesc, Stere a servit însă ca interpret şi, astfel, am aflat cum s'au petrecut lucrurile, căci fireşte Lupu s'a ferit să se laude cu succesul diplomaticei sale intervenţii. Într'adevăr, iată cum a decurs întâlnirea: Lupu a cerut Sovietului să-i ajute pentru a răsturna pe Brătianu şi a constitui un adevărat guvern democratic, singur în măsură să colaboreze efectiv cu noua democraţie revoluţionară rusească. Rusul flegmatic a răspuns că principial Sovietul ar fi dispus să examineze această propunere, dar că ar vrea în prealabil să ştie cu cine tratează şi în numele cui vorbeşte Lupu. Acesta s'a grăbit să spuie că vorbeşte în numele partidului muncii — în treacăt fie zis partidul muncii ca atare nu se constituise încă — Rusul a întrebat pe dată ce anume este acest partid, căci nu a auzit încă vorbindu-se de el. Lupu cu îndrăzneală a replicat că este un nou partid constituit după izbucnirea revoluţiei ruseşti ca să lucreze în cadrul măreţelor ei principii.

„Dar câţi reprezentanţi aveţi în parlament?“ a strecurat insidios Rusul. Aci Lupu şi-a cam pierdut cumpătul şi a bolborosit jenat: „Mai mulţi, dar vom avea şi mai mulţi“. „Bine, bine“, a urmat Rusul cu logica lui implacabilă, „dar dacă partidul Dv. abia s'a constituit, cum aveţi reprezentanţi în

parlament, fiindcă ştiu că de la declararea războiului nu aţi mai avut alegeri în România". Lupu tot mai încurcat a trebuit, strâns cu uşa, să mărturisească că el şi amicii lui din partidul muncii erau până ieri membri ai partidului naţional liberal şi aleşi deputaţi ca atare. „Ah, înţeleg", a exclamat atunci Rusul ironic, „aţi fost reprezentanţii şi aleşii reacţiunii, ai boierimii oligarhice române!" Situaţia lui Lupu devenea tot mai penibilă, dar Rusul nemilos continuă. „Aţi putea să-mi spuneţi atunci pe cine vă răzimaţi acuma în ţară? Pe muncitori? Pe săteni?" Lupu crezând că a găsit o portiţă de scăpare, s'a repezit să-i spuie şi pe unii şi pe alţii. Rusul însă a cerut preciziuni, pe ce anume sindicate muncitoreşti, pe ce organizaţii ţărăneşti şi, când în faţa răspunsurilor din ce în ce mai echivoce ale lui Lupu reprezentantul Sovietului a vrut să fie pus direct şi personal în contact cu exponenţii acestor sindicate, acestor asociaţii, Dr. Lupu n'a mai avut încotro, şi a trebuit să mărturisească, că doar de acuma încolo partidul muncii îşi propune abia să organizeze proletariatul de la sate şi de la oraşe.

Pricepând că are în faţa lui o înjghebare inexistentă şi ridicolă Rusul a zis: „Văd că sunteţi şi Dv. tot nişte simpli „burjui..." şi a plecat dispreţuitor şi enervat că şi-a pierdut vremea cu unul din numeroşii oligarhi din România.

Scena macabră a pricinuit-o moartea deputatului de la colegiul trei de Argeş, învăţătorul Andrei Marinescu, care fusese viu solicitat de Lupu şi de Diamandy ca în calitatea sa de deputat ţăran să adere la mişcarea lor. Aflând aceasta Vintilă Brătianu, care era şeful organizaţiei de Argeş, a chemat pe Andrei Marinescu şi, după explicaţia ce a urmat a rămas convins că tot ce se spusese pe socoteala lui era inexact şi că putea conta fără rezerve pe întregul său devotament faţă de partid. In răstimp bietul Marinescu s'a îmbolnăvit de tifos exantematic, a murit şi, împreună cu Vintilă Brătianu m'am dus la înmormântarea lui. Şi aici spre uimirea noastră am asistat la o adevărată luptă în jurul acestui cadavru, pe care fiecare îl revendica. Abia îşi isprăvise Vintilă Brătianu discursul, că Trancu-Iaşi vorbeşte şi el dând impresia că defunctul era adeptul lor. Cum s'a pus apoi cortegiul în mişcare pe strada Toma Cozma, imediat Lupu, Iunian, Macovei de la Severin, Mihai Carp, înconjurau cu aere lugubre sicriul, ca şi cum ar fi vrut să acapareze mortul şi să afirme bine cum că era al lor şi numai al lor.

Vintilă Brătianu era indignat, considerând atitudinea celor din partidul muncii ca o adevărată profanare a memoriei lui Andrei Marinescu, fiindcă nu se îndoia de sinceritatea lui. Eu mărturisesc că eram mai sceptic, nu cred că dânsul ne trădase, sunt chiar convis că dacă ar fi trăit nu ne-ar fi părăsit, dar probabil că solicitat mai hotărît de Diamandy şi de Lupu nu a avut curajul de veacuri să se tot strecoare, le-a dat un răspuns în doi peri, pe care aceştia l-au interpretat — cu o bunăvoinţă ce le convenea — drept o adeziune formală.

Sus în deal la Eternitatea scena macabră a luat sfârşit şi valul uitării s'a întins repede şi definitiv asupra convingerilor bietului Andrei Marinescu, care faţă în faţă cu moartea trebuie să se fi gândit mult mai mult la căsuţa lui albă de la Prunda şi la familia lui lăsată în teritoriul ocupat, decât la zbuciumul politic din Iaşii refugiului şi al ucigătoarelor epidemii.

În tot acest timp însă revoluţionarii ruşi prinseseră curaj. Fie din îndemnul Sovietelor de la Petrograd, fie împinşi de Rakowski pe care îl eliberaseră, cine ştie poate chiar întărâtaţi de unele sugestii ale lui Diamandy şi Lupu care vizibil îşi pierduseră capul, ei s'au gândit că poate momentul ar fi prielnic să pună mâna pe Rege şi să-l detroneze.

Ducându-mă câteva zile înainte de Sf. Gheorghe, adică la 23 Aprilie, să văd pe Iorga la redacţia „Neamului Românesc" care era în stradela din faţa Bisericii Banu, l-am găsit pe acesta foarte agitat. Tocmai ieşea de la el un Român basarabean, care făcea parte din Sovietul trupelor ruseşti de la Iaşi şi care, într'o consfătuire mai intimă aflând de acest plan, venise mânat de un sentiment de bun Român să-l denunţe lui Iorga, care părea foarte mirat că noi guvernul nu ştim nimic, de aceea a prevenit imediat Palatul, dacă nu mă înşel s'a dus chiar personal la Rege. Eu fireşte am vestit îndată pe colegii mei, Vintilă Brătianu a luat contact cu Marele Cartier, am prevenit telegrafic pe Brătianu la Petrograd şi am hotărît, întâi, ca Regele sub pretext de inspecţie să plece pentru câteva zile la Bacău unde era cartierul lui Averescu, aşa încât faţă de toate trupele ruseşti aflătoare în Moldova să apară că Suveranul este în mijlocul şi sub protecţia armatei române. În al doilea rând, ca Vintilă Brătianu în calitatea sa de Ministru de Război al României să adreseze împreună cu Generalul Serbaceff un ordin de zi către trupele lor. Şi, în al treilea rând, am constatat cu acest prilej — şi nu fără oarecare surprindere — că erau în capitala Moldovei foarte puţini soldaţi români.

Regele a plecat prin urmare publicând însă înainte un înalt ordin de zi către întreaga oştire, prin care reînoia făgăduiala sa de la Răcăciuni în privinţa înfăptuirii reformelor. Iată pasagiul: „Să prăznuim (de Sf. Gheorghe) cu toţii cu inima smerită, dar şi cu hotărîre nestrămutată de a învinge ziua în care sute de ani s'au făcut de vrednicii înaintaşi rugăciuni pentru ca „vitejia dreaptă să biruiască".

„Eu ca unul care mă găsesc în Scaunul de Domnie al Aceluia (Ştefan cel Mare) voi fi cel dintâi care să fac rugăciuni pentru izbăvirea Ţării.

„În acelaşi timp, urmând pilda lui Ştefan Vodă cel blând şi milostiv, întaresc încă odată făgăduiala Mea ca Rege că, precum după biruinţele Lui se întindea praznic pentru viteji şi ei erau ridicaţi la rândul fruntaşilor, astfel, după izbânda pe care o aşteptăm, se va realiza pentru voi legiuita stăpânire asupra ogoarelor câştigate cu sângele vostru, şi prin vot obştesc veţi lua o parte activă la alcătuirea României Noi şi mai mari pe care o vom înfăptui-o împreună".

Din citirea însăşi a acestui ordin de zi se vede lămurit că nu este stilul Regelui, ci al lui Iorga, a cărui inspiraţie fusese; într'adevăr, sub impresia celor ce i se comunicaseră de întrunirile secrete ale Sovietului, dânsul se temea ca nu cumva ideile revoluţionare să nu pătrundă în rândurile oştirii noastre, socotind în consecinţă indispensabil ca Regele să amintească reformele şi printr'o nouă declaraţiune solemnă să garanteze oştaşilor îndeplinirea lor.

Regele întâi a ezitat, dar pe urmă a cedat şi l-a lăsat chiar pe Iorga să îi redacteze textul ordinului de zi. Pe acest episod incidental şi de amănunt, Iorga s'a bazat pe urmă ca să susţină ani de-a rândul că reformele se datoresc şi stăruinţelor sale pe lângă dânsul. Când mă gândesc că prietenii mă învinuiau când mă indignam împotriva „Marelui nostru Istoric" la Cameră în faţa unor atât de sfruntate neadevăruri şi răstălmăciri istorice.

Serbaceff şi Vintilă Brătianu au dat şi ei, cel dintâi un apel către soldaţii ruşi, cel de-al doilea un ordin de zi către armata noastră. Şi unul şi altul au luat drept punct de plecare faptul că la 18 Aprilie trupele ruseşti din Iaşi eliberaseră pe Dr. Rakowsky şi că un membru din Soviet ţinuse cu acest prilej în Piaţa Unirii un discurs prin care îndemnase pe tovarăşii săi la răsturnarea regimului de guvernământ din România, fapt asupra căruia voi reveni mai departe cu toate amănuntele. Plecând de aci Serbaceff a invitat pe soldaţii ruşi să nu se mai amestece în treburile interne ale unui aliat care lupta alături de Rusia pentru o cauză comună şi care şi-a îndeplinit cu bravură şi cu sinceritate îndatoririle de aliat şi a arătat cum asemenea manopere nu pot sluji decât inamicului şi, prin urmare, se datorau unor trădători ai libertăţilor dobândite şi ai patriei ruseşti.

Vintilă Brătianu a dezminţit zvonul care se pusese în circulaţie că Rusia vrea să încheie o pace separată cu Puterile Centrale, l-a denunţat ca o operă a agenţilor provocatori ai Germaniei şi a terminat printr'un apel la unirea noastră cu Aliaţii şi la lupta împotriva celor care căutau să distrugă această solidaritate.

Dar desigur că acestea ar fi rămas simple manifestaţiuni platonice dacă la 26 Aprilie cu muzică, tobe şi trompete regimentul 9 Vânători, cu 25 de mitraliere bine scoase în evidenţă, nu şi-ar fi făcut intrarea în capitala Moldovei şi nu ar fi parcurs ostentativ străzile principale. Eram pe Strada Lăpuşneanu pe lângă Tufli când voioşii noştrii vânători au defilat, aveau o înfăţişare minunată, nu îmi venea să cred că este armata pe care cu câteva luni înainte o văzusem zdrenţăroasă, istovită şi distrusă. Era o revelatoare renaştere, care mi-a umplut mie şi întregului Iaşi sufletul de bucurie, de speranţă şi de mândrie.

Revoluţionarii dela Soviet au înţeles că nu mai este de glumă şi încetul cu încetul, pe nesimţite au cam plecat din Iaşi, care vădit nu mai era un centru prielnic pentru uneltirile şi conspiraţiile lor.

Şi astfel, dintr'o zi într'alta, ordinea a fost temeinic şi definitiv res-

tabilită, ceea ce nu a împiedecat însă ziarele Puterilor Centrale să afirme că Regele fusese detronat, că guvernul fugise şi tot felul de alte ştiri senzaţionale de acest soiu.

În sfârşit, pentru a completa tabloul trebuie să adaog că în mijlocul acestei învălmăşeli, Diamandy, Lupu şi noii lor acoliţi s'au mai făcut vinovaţi de o ispravă, au căutat să facă un fel de tranzacţie cu Sovietele, să le garanteze că prefaceri mari, prefaceri democratice se vor petrece în România şi că, în schimb ele să renunţe a mai încerca o mişcare revoluţionară împotriva formei de guvernământ de la noi. Fapt este că într'o seară, nu ştiu dacă nu era chiar în ajunul Sft. Gheorghe, pe când prânzeam cu ai mei, m'am pomenit cu Lupu. Am ieşit afară şi pe scara casei lui Costică Praja foarte congestionat şi agitat, mi-a înşirat o întreagă poveste încâlcită din care nu am înţeles nimic şi mi-a citit un fel de moţiune pe care el voia să o supună amicilor săi, sau ei să o impună celor de la Soviete, din care rezulta cam ceea ce am relatat mai sus.

I-am spus că guvernul este în curent cu cele ce se uneltesc, că a şi luat şi că va lua măsurile cuvenite, iar în amintirea vechii noastre prietenii i-am atras atenţia că momentele sunt prea mari şi prea grave pentru ca să întreprindem noi Românii acuma lupte şi să dăm spectacolul unor disensiuni interne. A părut convins şi, din patriotism, înclinat spre o împăcare şi o destindere — a doua zi însă Diamandy, el Iunian şi ceilalţi s'au constituit oficial într'un nou partid — partidul muncii.

Am aflat pe urmă ce se petrecuse. Diamandy, Lupu et Co. s'au speriat în cele din urmă, fiindcă au simţit că revoluţionarii ruşi dacă fac o lovitură nu o fac în favoarea lor, ci în favoarea vreunui Rokowsky oarecare şi, atunci, au trimis pe Lupu, ca prin mine să prevină guvernul, aşa încât mai târziu să poată spune — cum dealtminteri Lupu nu se sfieşte să o spună de câte ori poate — că au avut o atitudine patriotică.

Adevărul este şi rămâne însă cu totul altul. În toată această perioadă Lupu şi amicii săi cu avut o atitudine, care va rămâne pururea în viaţa lor o pagină ruşinoasă, căci din simple consideraţiuni de ambiţiune şi de vanitate personală nu s'au dat în lături de la acţiuni de neiertat în vremuri grele. Dacă nu s'ar fi izbit de hotărîrea noastră şi de bunul simţ firesc al poporului nostru, ar fi putut, în vinovata lor inconştienţă, să provoace o catastrofă ca aceea în care s'a prăbuşit Rusia.

Din acea clipă însă partidul muncii a părăsit sferele înalte ale fraternizării cu revoluţia rusească şi s'a menţinut pe terenul mai prozaic al luptelor interne, al unor lupte violente de partid. Dar şi aceasta era cel puţin de prisos, când în faţa noastră colosul rusesc se destramă şi ameninţă să ne zdrobească şi pe noi în prăbuşirea lui.

DISCURSUL REGELUI PE FRONT MIERCURI 22 MARTIE 1917

Ostaşi, cu inima plină de nădejde vă salut azi pe voi, ostaşi din armata II-a care de mai multe luni aţi opus o rezistenţă nebiruită tuturor încercărilor vrăjmaşilor de a rupe liniile noastre. Voi staţi aici la un post de onoare păzitori neobosiţi ai hotarului Ţării, expuşi la atacurile unui vrăjmaş care în trufia lui crede că toţi trebuie să se închine lui, că toate drumurile, toate uşile sunt deschise lăcomiei sale de stăpânire, prin vitejia voastră bărbătească l-aţi învăţat să priceapă „pe aci nu se trece".

Am venit azi între voi să vă aduc prinosul meu de recunoştinţă pentru modul cum v'aţi luptat până acuma şi să împart acelor care s'au distins îndeosebi, răsplăţile lor, dar mulţumirea mea vă îmbrăţişează pe voi toţi care v'aţi condus ca nişte ostaşi vrednici de dragostea ce Ţara vă poartă şi de la care Ţara şi Regele vostru mai aşteaptă multe fapte eroice.

Dincolo de ţinuturile bogate dar pustiite acuma stau fraţii noştri şi suferă sub jugul nemilos al unui vrăjmaş care fără cruţare a cotropit o mare parte a iubitei noastre Ţări şi care suge până la cea din urmă picătură de viaţă a unei populaţii chinuite şi batjocorite în cele mai sfinte sentimente ale ei. Acolo zic sub ţarinele sfinţite de sângele lor mii de viteji care şi-au dat viaţa pentru mărirea patriei, ei toţi vă cheamă, ei toţi aşteaptă de la voi să goniţi din pământul românesc armatele vrăjmaşe, să înfigeţi drapelele voastre victorioase iarăşi în pământul strămoşesc.

Vă mai aşteaptă lupte grele, căci drumul este lung, dar cu ajutorul lui Dumnezeu îl veţi străbate ca biruitori.

Vouă fiilor de ţărani care aţi apărat cu braţul vostru pământul unde v'aţi născut, unde aţi crescut, vă spun Eu, Regele vostru că pe lângă răsplata cea mare a izbândei care vă asigură fiecăruia recunoştinţa neamului nostru întreg, aţi câştigat totodată dreptul a stăpâni într'o măsură mai largă pământul pe care v'aţi luptat. Eu Regele vostru voi fi întâiul a da pildă. Vi se va da şi o largă participare la treburile statului. Arătaţi — scumpii mei ostaşi — demni de încredere ce Ţara şi Regele vostru pun în voi şi împliniţi-vă ca până acuma datoria voastră cu sfinţenie.

Să trăiască scumpa noastră Ţară şi viteaza ei armată, nădejdea şi fala ei!

CAPITOLUL TREIZECI ŞI CINCI

1917
BOLŞEVISMUL SE ÎNTINDE
VOTAREA REFORMELOR

Într'adevăr nu era ceasul certurilor interne, căci nourii din ce în ce mai întunecoşi se adunau din nou pe orizontul nostru politic.

De astă dată pericolul nu venea atât de pe front, cât din Rusia.

Iluziile stârnite de izbucnirea revoluţiei dispăreau una câte una. În loc ca noua stare de lucruri din Rusia să îndrituiască — precum se nădăjduise — credinţa că acuma războiul va fi continuat cu toată hotărîrea, evenimentele se desfăşurau în aşa fel, încât lumea începea să se întrebe dacă Rusia va mai continua sau nu lupta. Întrebarea aceasta era cu atât mai îndreptăţită cu cât procesul de dezagregare al frontului rusesc se dezvolta cu o stranie şi foarte îngrijorătoare repeziciune. Ne puteam prin noi înşine convinge de el, fiindcă se desfăşura sub ochii noştri la Iaşi, ca şi în tot cuprinsul Moldovei.

Întâi, de când cu faimosul prikas No. 2, disciplina dispăruse cu desăvârşire, ofiţerii nu se sfiau să declare pretutindeni că nu mai sunt stăpâni pe trupele lor. În al doilea rând, pe lângă toate unităţile se formaseră soviete care ceasuri întregi şi zile întregi discutau cele mai închipuite şi cele mai absurde chestii.

Cazul citat de Robert de Flers într'unul din articolele lui nu este invenţia unui umorist: sovietul care după o lungă deliberare a dat drumul unui zăgaz şi a secat o baltă, fiindcă într'un regim democratic peştii au şi ei dreptul la libertate.

În al doilea rând, în aceste soviete elementele moderate erau tot mai mult majorate de elementele extremiste care lucrau din îndemnul direct al lui Lenin şi nu se mulţumeau să ceară democratizarea armatei Rusiei revoluţionare, ci pacea imediată, pacea fără anexiuni şi fără indemnizări.

Această formulă simplistă corespundea de minune stării sufleteşti a soldaţilor ruşi şi, ca atare, prindea cu repeziciune şi destrăma sistematic. Într'una veneau, plecau fel de fel de delegaţii, era o forfoteală veşnică şi de neînchipuit, te mirai că frontul transformat într'o uriaşă şi permanentă

întrunire publică mai exista şi mai constituia un obstacol în calea inamicului.

Când ne-am putut da bine seama de starea de descompunere a armatei ruseşti sub acţiunea de propagandă a bolşevicilor a fost la 18 Aprilie. Ziua aceasta corespunzând cu data de 1 Mai stil nou, armata Rusiei revoluţionare a transformat-o în marea sărbătoare a proletariatului şi a soldaţilor ruşi. În consecinţă pretutindeni mitinguri, discursuri incendiare şi pe multe părţi ale frontului, sub motiv de solidaritate internaţională şi de pacifism, fraternizare pe faţă cu trupele duşmane.

Parcă văd şi astăzi aspectul Iaşilor, de dimineaţa şi până seara camioane, automobile cu steaguri roşii circulând în toate direcţiunile, încărcate cu soldaţi care vociferau şi chiuiau. În sfârşit după o mare întrunire, un imens cortegiu cu drapele roşii, cu Marseillesa, cu Internaţionala şi, drept culme manifestaţii pe Piaţa Unirii cu discursuri rostite de pe treptele statuii lui Cuza, în care se cereau nici mai mult nici mai puţin, precum am arătat-o, decât înlocuirea formei de guvernământ din România. Toţi soldaţii ruşi purtau cocarde roşii, aveau atitudini agresive şi priviri batjocoritoare. Vădit situaţia era gravă.

Dar această zi de 18 Aprilie — 1 Mai a avut pentru noi o deosebită gravitate şi dintr'un alt punct de vedere. Într'adevăr, cu prilejul manifestaţiei de la 1 Mai, trupele ruseşti aflătoare la Iaşi au eliberat pe Dr. Rakowski şi acesta, odată în Rusia, a devenit nu numai unul din principalii colaboratori ai lui Lenin şi ai lui Trotski, dar ne-a urmărit ani de zile cu o sălbatică ură, contribuind astfel în mod hotărîtor la deosebita duşmănie pe care Rusia Sovietică a arătat-o României şi la toate dificultăţile în privinţa Basarabiei, de pe urma cărora suferim şi azi. Ceea ce este mai trist şi mai regretabil, este că această eliberare se putea evita, numai noi suntem vinovaţi că a avut loc. De altfel iată cum s'au petrecut lucrurile. În dimineaţa de 18 Aprilie lucram la mine acasă în strada Păcurari, când Mârzescu mă cheamă la telefon. „Tu ştii în ce zi suntem azi?" îmi zice el. „Nu", îi răspund eu. „Ia uită-te în calendar şi vino imediat la mine, căci nu îţi pot spune mai mult la telefon..." Consult calendarul şi mărturisesc că nu am înţeles imediat despre ce putea fi vorba, căci nu am observat că 18 Aprilie coincide cu 1 Mai stil nou.

Sosind la Mârzescu, el îmi spune că fiind 1 Mai şi soldaţii ruşi proiectând să facă o mare manifestare, i-a venit în gând că poate vor profita de acest prilej ca să elibereze pe Rakowski. „Cum", zis eu, „pe Rakowski?" „Dar tu ştii că Rakowski este aci la Iaşi într'o casă din cartierul Serăriei şi foarte slab păzit".

Nu ştiam nimic, îl credeam la Vaslui unde fusese trimis când au început evacuările din Moldova, nimeni nu îmi spusese că fiind sau prefăcându-se că este bolnav, autorităţile noastre întotdeauna îngăduitoare până la uşurinţă, autorizaseră transferarea lui la Iaşi, spre a se putea folosi de mai bune îngrijiri medicale. Imediat însă teama lui Mârzescu mi s'a părut jus-

tificată, am chemat pe Corbescu care era prefectul poliţiei şi în a cărui pază Rakowski se afla. I-am cerut să ia imediat măsuri serioase de pază şi să vină la consiliul de miniştri la Costinescu acasă, pentru ca împreună cu colegii noştri şi în special cu Alecu Constantinescu, Ministrul de Interne şi cu Vintilă Brătianu, Ministrul de Război, să vedem unde trebuie pe viitor deportat, în împrejurările actuale vădit nemaiputând fi menţinut o clipă mai mult în Iaşi. Corbescu a plecat, noi convinşi fiind că va lua imediat măsuri serioase de pază şi, în aşteptarea consiliului, am discutat diferitele eventualităţi şi soluţiuni plimbându-ne în grădina de la Copou, unde am dat de Mihai Carp şi a avut loc cu el scena mai sus relatată.

La consiliu colegii au felicitat pe Mârzescu pentru fericita sa inspiraţie şi au ordonat lui Corbescu ca imediat să ridice pe Dr. Rakowski, să-l urce într'un automobil şi, sub paza cea mai strictă, să-l ducă la 30—40 de km de Iaşi, într'un sat oarecare, rămânând ca să-i fixăm ulterior domiciliul într'un târguşor din nordul Moldovei ca Herţa sau Darabani. Ne-am despărţit la sfârşitul consiliului liniştiţi şi mulţumiţi că de pe urma întâmplătoarei reflexii a lui Mârzescu am putut evita un fapt, ale cărui consecinţe erau să fie pe cât de dăunătoare, pe atât de grave.

Care nu mi-a fost însă uimirea când la 6 seara am aflat nu numai că Corbesu nu expediase pe Rakowski, dar că delegaţii sovietelor îl eliberaseră, că dânsul sfidător participase la manifestaţia Ruşilor şi că, dacă nu mă înşel, vorbise chiar de pe treptele statuii lui Cuza, bineînţeles insultând România şi ameninţând oligarhia română. Cercetând cele ce s'au întâmplat, am constatat că amicul Corbescu abia după consiliu se hotărîse să ia măsurile care era dator să le ia îndată după prima noastră întrevedere de la Mârzescu, iar după consiliu, în loc să nu piardă nici un moment şi să execute în persoană ordinele primite în chip atât de formal şi de urgent, tărăgănise şi sfârşise prin a trimite un inspector de poliţie. Până să se pună şi acesta în mişcare, Rakowski fusese răpit de tovarăşii ruşi, garda care îl păzea neputând ţine piept unui grup mai numeros şi mai hotărît.

Eram cu toţii, cu drept cuvânt, nu numai extrem de plictisiţi, dar furioşi pe Corbescu a cărui atitudine nu se putea scuza, a trebuit toată vechea prietenie ce ne unea de ani de zile şi tot devotamentul ce îl avea pentru Brătianu, al cărui colaborator intim fusese, pentru ca să nu-l destituim. Din acel moment însa, vrând-nevrând, Corbescu nu a mai reprezentat pentru nici unul dintre noi ceea ce reprezentase până atunci: îl considerasem un element de viitor, acuma tot creditul său era pierdut.

Dar situaţia era îngrijorătoare nu numai pe frontul rusesc, ci şi la Petrograd. Brătianu plecat acolo la 17 Aprilie s'a întors la 3 Mai şi ceea ce ne-a povestit nu era de natură să ne asigure şi să ne liniştească. Dacă pe front nu mai era armată, se poate spune că la Petrograd nu mai era guvern, capitala Rusiei fiind în plină dezordine, trupe aşa zise pacifiste manifestau pe străzi şi huiduiau guvernul. Pretutindeni în pieţele publice se ţineau

mari întruniri bolşevice, Lenin instalat în palatul faimoasei dansatoare Kzejinskaia, fosta prietenă a lui Nicolae II, vorbea necontenit mulţimii din balcon şi cu o măestrie neîntrecută, cu o voinţă bine determinată, conducea întreaga acţiune de destrămare a armatei şi societăţii burgheze. Pe cât Lenin era de hotărît, pe atât guvernul provizoriu era de nelămurit şi prin urmare de neputincios. Principele Lwoff era cu desăvârşire inexistent, Miliukoff şi Gutschow erau în plină confuzie şi dădeau impresia unor oameni pe care evenimentele îi copleşesc. Iar Kerenski, idolul mulţimii, obiectul unei adevărate psichoze populare, era îmbătat de neînchipuita sa popularitate şi, în loc să pună mâna pe frânele puterii şi să guverneze perora, perora, tot perora şi cu o puerilă naivitate îşi închipuia că frazeologia lui stearpă va putea înlocui acţiunea de guvern, sau paraliza sforţările lămurite şi metodic urmărite ale minorităţii bolşevice.

Brătianu s'ar fi reîntors cu totul deprimat, dacă din convorbirile avute cu membrii guvernului şi cu comandamentul rusesc nu ar fi obţinut asigurarea formală că războiul va fi continuat, că ni se vor restitui proviziunile pe care le împrumutasem armatelor ruseşti în decursul iernii, că se va grăbi trimiterea şi transmiterea materialului de război şi, mai cu seamă, că se va întreprinde peste două luni alături de noi ofensiva pe linia Focşani-Galaţi, pe care o proiectaserăm în vederea eliberării teritoriului ocupat. Fireşte că după cele ce văzuse la Petrograd, Brătianu era departe de a fi sigur că Ruşii vor fi în stare să realizeze aceste bune şi frumoase intenţii. Dar dorinţa lui de-a le vedea realizându-se era atât de mare, încât, fără voie, îl îndemna să uite că raţiunea şi logica îi arătau mereu cât de puţin probabile pot fi asemenea ipoteze, faţă de desfăşurarea pe care o luau evenimentele.

Altfel primirea pe care guvernul provizoriu a făcut-o lui Brătianu era nu numai cordială, dar adevărat regească. Fusese întâmpinat la gară cu muzică şi cu gardă de onoare, atât el cât şi însoţitorii lui — adică Generalul Prezan, Dinu Brătianu, Colonelul Antonescu, Colonelul Popescu de la intendenţă şi Aurel Vasiliu — fiind găzduiţi la Palatul de Iarnă în apartamentele imperiale. (Generalul Prezan dormise în însuşi patul Ecaterinei II). Mai multe regimente cu ofiţerii lor în frunte au venit să aclame pe Primul Ministru al României, moravuri noi din vremuri revoluţionare şi totdeodată o parte din garnizoană a defilat în faţa lui Brătianu.

La Petrograd Brătianu se întâlnise cu Albert Thomas, care fusese delegat împreună cu o serie de prieteni socialişti pentru ca, prin legăturile ce le aveau cu revoluţionarii ruşi, să îi determine să continue neapărat lupta până la capăt. Albert Thomas însă era de un optimism care nu putea provoca decât surâsul unui spirit pozitiv ca acela al lui Brătianu. Corpul diplomatic din Petrograd, în schimb, era foarte îngrijorat, aşa încât, în ultimă analiză, veştile pe care Brătianu ni le adusese, concluzia practică a călătoriei sale, era că în cel mai bun caz situaţia politică din interiorul Rusiei trebuie să ne inspire o deosebită atenţie şi o reală nelinişte.

În acest răstimp de crescânde îngrijorări, două evenimente au intervenit totuşi care au ridicat mult moralul tuturora. Primul a fost defilarea în ziua de 10 Mai pe platoul de la Sorogari de lângă Iaşi, al doilea vizita la mijlocul lui Mai a lui Albert Thomas. Serbarea de la 10 Mai a fost într'adevăr înălţătoare şi nu cred că vreunul din cei ce au luat parte la ea să o poată uita. A fost prima oară după retragere şi după groaznica iarnă de mizerii şi de epidemii, când ne-am putut da seama că armata noastră reînviase şi că reînviase mai frumoasă şi mai mândră decât fusese vreodată.

Mărturisesc că a fost o îmbucurătoare, o înviorătoare surprindere pentru noi toţi. Văzusem ce e drept reg. 9 Vânători, când străbătuse Iaşul voios şi chipeş, dar nu ne închipuiam că o armată atât de greu încercată s'a putut reface aşa repede ca din poveşti. Obişnuiţi luni de-a rândul să tot auzim despre suferinţele îndurate de ea, deşi ştiam ce temeinică operă de reorganizare se făcuse, mintea noastră nu putea concepe ceea ce ne era dat să vedem acuma. De aceea entuziasmul nostru pe platoul de la Sorogari a fost de nedescris. Dealtminterea spectacolul a şi fost mişcător. Serbarea nu s'a mărginit numai la tradiţionala defilare din vremurile de pace, căci după un serviciu divin Regele întâi, Berthelot pe urmă, au decorat cu toate onorurile cuvenite drapelele şi ofiţerii. Pe urmă au avut loc defilarea, exerciţii de gimnastică, corurile tuturor regimentelor sub conducerea lui Castaldi au cântat „La Arme“ şi un mic cercetaş, fiul unui prieten al nostru din Drăgăşani, Nicolaescu, a declamat versuri patriotice cu un surprinzător talent şi cu o şi mai surprinzătoare îndrăzneală.

Morţun într'un moment de teatrală expansiune şi-a luat ceasul de aur din buzunar şi l-a dăruit lui Castaldi recunoscător şi uluit, apoi în goana unor automobile ce se succedau într'un val de praf, sub un minunat cer de primăvară, ne-am reîntors la Iaşi stăpâniţi de o adevărată exaltaţiune patriotică, parcă răzbunaţi prin speranţele pe care spectacolul de la Sorogari le trezise în sufletele noastre de toate nenorocirile ce de atâtea luni se năpustiseră peste noi.

Vizita lui Albert Thomas a fost un admirabil prilej pentru o strălucită manifestaţie de fraternitate franco-română. Bineînţeles am făcut solului Franţei ce ne înconjurase în mijlocul restriştilor noastre de atâta dragoste, protocolara primire ce se cuvenea. Audienţă regală, vizite, întrevederi cordiale, dejunuri intime, banchete, modeste banchete oficiale, inspecţii pe front cu Vintilă Brătianu şi cu Generalul Berthelot şi, ca apoteoză, o şedinţă solemnă a celor două corpuri legiuitoare cu discursuri din partea lui Brătianu în numele guvernului, al lui Porumbaru în numele Senatului, al lui Morţun în numele oraşului Iaşi şi, bineînţeles, al lui Albert Thomas. Discursul său era aşteptat de toţi amatorii de elocinţă cu o vie nerăbdare, dar a fost deziluzie, mai mult declamaţie demagogică decât oratorie, cu un debit banal şi o formă literară mediocră. Eu personal însă nu am fost surprins, fiindcă ştiam că Albert Thomas nu este unul din oratorii de seamă ai Franţei.

Fig. 9: Familia regală şi guvernul la 10 Mai 1917 lângă Iaşi

Dar incontestabil că această vizită a dat cele mai bune rezultate. Calda prietenie pe care dânsul ne-a manifestat-o, cuvintele de simpatie şi de îmbărbătare pe care ni le-a adus din partea Franţei, ne-au alinat durerile şi ne-au ridicat puternic moralul. Iar înalta conştiinţă patriotică şi splendida renaştere a armatei noastre au făcut lui Albert Thomas o atât de profundă impresie, încât a contribuit mult la întărirea simpatiilor Franţei faţă de noi şi totdeodată, ne-au asigurat din partea lui o prietenie care nu s'a desminţit niciodată şi care ne-a fost de mare folos în multe împrejurări în timpul, ca şi după război. Morţun provocase surâsuri unanime când în şedinţa solemnă a Parlamentului îşi începuse discursul cu proverbul francez: „à queleque chose malheur est bon". Totuşi avea dreptate. Suferinţele noastre ne-au creat nu numai netăgăduite drepturi pentru ceasul cel mare al socotelilor în jurul mesei verzi, dar ne-au asigurat şi câteva prietenii — ce, este drept, scump plătite — care constituie un strălucit şi mişcător omagiu adus virtuţilor şi minunatelor sforţări ale neamului nostru.

În acest răstimp lupta pentru înfăptuirea reformelor continua cu febrilitate. La 6 Mai parlamentul a fost redeschis cu scopul de a alege comisiile ce urmau să pregătească textele constituţionale, care trebuiau supuse deliberărilor ambelor adunări.

Cu acest prilej nu s'au ţinut decât două şedinţe, una Sâmbătă 6 Mai şi alta Luni 8 Mai. Până să se voteze comisiile ne-a fost dat să asistăm la câteva şedinţe cu adevărat penibile. Deşi eram în mijlocul unui crâncen război cu un aliat a căror armate se destrămau, deşi Brătianu încă de la deschiderea şedinţei a adresat un călduros apel reprezentanţilor naţiunii invitându-i la concordie în vederea marilor reforme ce urmau să fie înfăptuite, partidul muncii a socotit că acesta era momentul prielnic ca să înceapă o campanie de violenţe parlamentare, care ar fi fost ridicole, dacă nu ar fi fost profund odioase în împrejurări atât de tragice. Toţi membrii noului partid s'au crezut datori să defileze la tribună, Diamandy, „şeful" a citit programul partidului a cărui răspândire cenzura o oprise şi a profitat de aceasta ca să atace, ceea ce a determinat pe Brătinau să îi răspundă dispreţuitor că programul nu fusese cenzurat din cauza ideilor ce le conţinea — idei lipsite de interes — ci din cauza aţâţărilor la luptă şi violenţe interne, într'un moment în care România are nevoie de linişte pentru a putea ţine piept duşmanului. De fapt acest program era cu desăvârşire banal, afară de câteva formule stereotipe ca administraţie cinstită etc, conţinea cunoscutele revendicaţiuni ale lui Diamandy, Lupu et Co. privitoare la reforme, sau drepturi civile şi politice pentru femei.

Macovei, micul bogătaş de la Severin, metamorfozat subit într'un democrat feroce şi un administrator până la extaz al revoluţiunei ruseşti, a cerut ca adunarea să adreseze felicitările şi urările României Dumei din Palatul Tauridei, deşi toată lumea ştia că Morţun îndeplinise de mult această protocolară formalitate.

Nunuca Protopopescu, crezând că va face intrigi între noi şi conservatori, a cerut să i se comunice faimosul dosar Gunther, ceea ce a provocat pe Mişu Cantacuzino, în calitatea sa de Ministru de Justiţie, să îi răspundă autorizat de întregul guvern, că la timpul cuvenit se vor da toate sancţiunile, fiindcă guvernul nu are nimic de ascuns şi pe nimeni de acoperit.

Mihai Carp a cetit proiectul de reforme al partidului muncii cu atitudini provocatoare la tribună şi cu mici îndrăzneli şi necuviinţe în culise.

I. Rădulescu—Putna şi el un incorigibil răutăcios, neştiind cu ce să se ilustreze, a interpelat guvernul asupra fugii în Iulie trecut al lui Victor Filo, agentul de schimb care escrocase direcţia poştelor.

Trancu—Iaşi a denunţat cu patetism mizeriile Galaţilor, atribuindu-le bineînţeles guvernului iar nu războiului şi, în sfârşit, Lupu a atacat cu violenţă pe Mârzescu, sub cuvântul că ţăranii sunt împiedicaţi să-şi cultive pământurile, şi aşa mai departe. Mârzescu, care ştia că aceste afirmaţii erau inexacte şi prezentate tendenţios, a ripostat cu energie, discuţia a devenit violentă şi, în cele din urmă, fiind pus în cauză şi tatăl Dr-ului Lupu, bătrânul preot de la Arsura din Fălciu, totul a degenerat într'o neplăcută chestie personală între amândoi. Fireşte că această agitaţie nu avea nici un răsunet în ţara care se gândea la nevoile ei şi la soarta războiului, nicidecum la zvârcolirile vinovate ale unor politicieni inconştienţi de gravitatea situaţiei, dar nu este mai puţin adevărat că din punctul de vedere naţional era dureros, foarte dureros, să vezi oameni cu pretenţii de conducători politici provocând agitaţii parlamentare şi zgândărind chestii mărunte, într'o clipă când România avea nevoie de încordarea tuturor forţelor ei naţionale pentru a înfrunta una din cele mai hotărîtoare crize din întreaga ei dezvoltare istorică.

De aceea mărturisesc că nu îmi pot aduce aminte de acele şedinţe şi de acţiunea în genere a partidului muncii fără un simţământ de dezgust şi de ruşine, că în faţa inamicului neamul meu a putut adăuga un asemenea spectacol, la spectacolul îndeajuns de întristător, pe care îl prezentau cei rămaşi în teritoriul ocupat. Această pată putea lipsi în atmosfera atât de înălţătoare a Iaşilor din vremea războiului. Dacă nu ar fi fost aceste consideraţiuni, zvârcolirile partidului muncii ar fi fost nespus de interesante de urmărit.

Diamandy în costumul său de tovarăş rus era din ce în ce mai comic. Făcea pe revoluţionarul cu un program burghez şi, deşi nu se rezema pe nimic şi pe nimeni, credea că ne poate înşela fiindcă şi-a schimbat costumul. Scăpa din vedere – sărmanul – că şi costumul îl trăda, căci dacă purta cizme şi o bluză de mujic, cizmele îi erau de lux şi bluza de catifea, nu mai vorbesc de „cravata la Vallière“, mă prind că venea direct de la una din cele mai elegante prăvălii de pe Bulevardele Parisului.

Trancu-Iaşi era delicios prin jovialitatea şi naivitatea iluziilor lui. Nunuca Protopopescu îşi închipuia sincer că ne intimida cu atitudinile sale de

atlet amenințător (rolul mușchilor în politică). Macovei și Tilică Ioanid, juni milionari de la Severin, se trudeau în zadar prin agitații fizice și îndrăzneli verbale să ascundă mentalitatea lor adâncă înrădăcinată de feciori de bani gata, pentru care politica era un sport și partidul muncii un minunat prilej de intrigi distractive în monotonia de la Iași.

Cât despre Lupu, victimă vădită a unei crize de ambiții nesocotite și de megalomanie acută, era mai mult de plâns pentru cei ce îl cunoscuseră sub ipostaze mai demne de laudă. Nota de exagerație din întreaga sa atitudine, în care intra și oarecare sinceră naivitate, nu îl scutea nici pe el de ridicolul care învăluia toate manifestările partidului muncii. Singur Mihai Carp în intransigența sa fioroasă, în sectarismul său de neofit al unei așa zise noi credinți, nu era ridicol ci sinistru și merita o atenție psihologică dacă nu o însemnătate politică.

După două ședințe pierdute în asemenea condițiuni comisiunile s'au ales și camerile au suspendat lucrările lor până la terminarea lucrărilor acestor comisiuni. La Cameră comisia era compusă din: Anastasiu A., Banu C., Bazilescu N., Bellu A., Brătianu C., Cantacuzino Matei, Dr. Costinescu, Danielopol G., Filotti Zamfir, Ghika I. Th., Ștefan Ioan, Ionescu Quintus, N. Iorga, Dr. N. Lupu, Leonte Moldovan, N. Săveanu, Ștefan Șendrea, Al. Tătăranu, Th. Vasiliu, G.D.Vasiliu, Iulian Vrăbiescu, V. Lascu, Barbu Delavrancea, Al.G. Radovici, Dr. Const. Angelescu, Nestor Cincu, Const. Basarab-Brâncoveanu, Luca Elefterescu, Bucur Spirescu, N. Cananău, Sebastian Moruzi, N. Titulescu, Victor Ionescu, Pascal Toncescu, Oromolu, Teodor Iamandi.

Iar la Senat: C. Alexiu, C. Argetoianu, Atanasiu Ion, Vladimir Athanasovici, N. Botez, Pavlică Brătășanu, Paul Bujor, Stavri Brătianu, C. Cantacuzino-Pașcanu, Panait Cantili, C. Cociașu, Gr. Constantinescu, C. Costescu-Comăneanu, D. Dumitrescu, C.G. Dissescu, C.G. Dobrescu, Th. Capitanovici, N. Enășescu, Gh. Ghițescu, Ion C. Grădișteanu, Dr. Toma Ionescu, Petre Missir, C. Nacu, I.G. Pleșea, Em. Porumbaru, Gr. Procopiu, Leon Sachelarie, N.N. Săveanu, Dumitru Suculescu, Toma Trifonescu, D.V. Vasilíu și N. Xenopol.

Precum se vede în aceste comisii figurau mai cu seamă mari proprietari, scopul lui Brătianu fiind să solidarizeze cu reformele tocmai pe cei ce urmau să fie mai mult atinși de ele în interesele lor.

În sfârșit, în momentul în care în seara de 8 Mai s'a închis această sesiune de două zile, s'a întâmplat un incident violent între Vintilă Brătianu și Lupu, incident care s'a terminat printr'un duel. Lupu extrem de enervat de conflictul pe care îl avusese cu Mârzescu, se apropie de Vintilă Brătianu când se ridicase ședința și îi cere să certifice că aluziile care se făcuseră privitor la complicațiile sale cu Dr. Rakowski erau inexacte. Vintilă Brătianu care știa că Lupu și amicii săi avuseseră în această chestie rolul antipatriotic despre care am vorbit și care, pe lângă aceasta, mai era și indignat

de atitudinea partidului muncii de două zile de când, uitând vremurile în care trăiam, se juca de-a obstrucţia parlamentară, i-a răspuns: „Nu mă întreba ce cred eu, că nu are să-ţi placă părerea mea". În loc să tacă, Lupu tot mai aprins zice: „Ba nu, spune, te somez să spui dacă eşti un om cinstit!". Atunci Vintilă Brătianu, care în genere nu se prea sfia să ascundă oamenilor felul său de-a gândi, i-a zis fără înconjur: „Părerea mea este că te porţi ca un mişel. Nu te mai recunosc, toată atitudinea voastră este pur şi simplu mişelească!" Evident că după acest schimb de cuvinte Lupu şi-a constituit martori, anume pe Argetoianu şi Tilică Ioanid, ceea ce, fie zis în treacăt, umplea de bucurie pe acesta din urmă, cuprins de-o dată de o nestăpânită şi indecentă ură împotriva lui Vintilă Brătianu. Acesta a ales ca martori pe Ferechide şi pe George Văsescu de la Dorohoi, un vechi prieten de pe vremea anilor de studenţime de la Paris. Ionel Brătianu ne-a comunicat în consiliul de miniştri că fratele său i-a trimis demisia spre a fi liber să se bată în duel, iar întâlnirea a avut loc în dimineaţa zilei de 11 Mai la via lui Kilimoglu de la Copou, dincolo de Şcoala Normală.

Eram foarte îngrijorat, fiindcă ştiam că Vintilă Brătianu era prost trăgaci şi fiindcă aflasem că Lupu, într'o stare de surescitare bolnăvicioasă, era pornit pe exterminare. Ni se mai spusese că Tilică Ioanid îl întreţinea în această stare de spirit şi că precum se obişnuieşte în asemenea cazuri, fără chiar să aţâţe, nici Argetoianu nu căuta să domolească pornirile nenorocite ale clientului său.

Aşa fiind, am pornit cu automobilul împreună cu Mârzescu înspre via lui Kilimoglu, ca să aflăm cele ce se petrec şi ne-a fost dat să trecem prin groaznice emoţii, căci abia am sosit — bineînţeles ne plimbam pe un lan din vecinătatea viei — am auzit două detunături de pistol. Aşteptam deci ca cei doi adversari şi martorii lor să iasă din vie, trec cinci minute, zece minute, un sfert de oră, nimeni. Ne-am zis imediat că o nenorocire trebuie să se fi întâmplat, altminteri era inexplicabil ca nimeni să nu mişte. Probabil, ne spuneam noi, unul din adversari e rănit şi stau toţi cu doctorii în jurul lui. Eram atât de îngrijoraţi, încât hotărîsem cu Mârzescu să ne ducem peste ei în via lui Kilimoglu, când de-o dată apare Lupu cu martorii lui, care ne strigă că nimeni nu a fost rănit. Am răsuflat şi ne-am întors cu Vintilă Brătianu direct la consiliul de miniştri, dânsul neîncetând o clipă de a fi nepăsător şi calm, dar, ca şi noi, era îndurerat că lucrurile ajunseseră până aici cu un vechi prieten ca Lupu. Pe de altă parte, găsea ridicol şi penibil, totdeodată, că atunci când soldaţii noştri se luptau cu inamicul şi stăteau zi şi noapte sub gloanţele lor, în dosul frontului noi, oameni politici, să ne batem în duel. Nu ar fi consimţit niciodată să o facă, dacă nu i s'ar fi spus de toţi că nu se poate sustrage de la cerinţele aşa-zisului „cod al onoarei". Avea însă, şi noi toţi cu el, un sentiment de adevărată ruşine faţă de cei care în aceeaşi clipă îşi expuneau viaţa pentru apărarea idealului naţional.

Abia alese, cele două comisii parlamentare s'au constituit şi au început să lucreze. Comisia Camerei a ales preşedinte pe Morţun şi raportor pe George Danielopol, iar comisia Senatului preşedinte pe Mitropolitul Pimen şi raportor pe bătrânul Costescu Comănescu. În ambele comisii discuţiile au fost vii, mulţi – mai toţi – membrii au luat cuvântul şi şi-au expus vederile, Brătianu ţinând ca discuţia să fie cât de largă. Eu mărturisesc că nu le-am urmat de aproape, m'am dus, sau mai exact am trecut, prin diferitele comisii, oprindu-mă câteva minute, mai mult ca să constat unde au ajuns dezbaterile, decât ca să particip la ele.

Dealtminteri două puternice consideraţiuni determinau această atitudine. În primul rând fusesem rugat de Brătianu să nu iau parte activă la discuţii, căci mă prezentam cu o îndoită inferioritate: nu eram mare proprietar şi treceam printre elementele extremiste ale partidului. Nefiind mare proprietar mă puteam expune oricând la apostrofa vreunui latifundiar, „îţi este uşor D-tale, care nu ai moşii, să vorbeşti şi să dispui de avutul nostru!" Fiind „elementul extremist" speriam prin însăşi numele şi prezanţa mea elementele moderate şi personal interesate.

Ori – precum am arătat-o – Brătianu ţinea să aducă tocmai aceste elemente să consimtă la înfăptuirea exproprierii şi a votului obştesc. De aceea numele meu nu apare oficial nicăieri în această perioadă.

În al doilea rând, cele ce se petreceau în comisiile parlamentare nu mă prea interesau, fiindcă ştiam că în realitate reformele nu se elaborau acolo, ci aiurea. Într'adevăr, hotărîrile reale se luau în consiliul de miniştri sau, mai bine zis, într'un cerc restrâns compus din Brătianu, Take Ionescu şi Alecu Constantinescu, la care participau direct Vintilă Brătianu, Mârzescu şi cu mine. Ceea ce se făcea în comisie nu era decât reflexul acestor hotărîri, şi aici lupta a fost din nou aprigă.

Propunerea Ştirbey, pe care Regele şi-o însuşise în consiliul din Aprilie, căzuse în desuetudine, pot zice, prin consimţământ mutual. Nu numai Take Ionescu, dar şi prietenii lui, îşi dăduseră repede seama că era imposibil să te scobori sub cifra de 2.000.000, şi că cifrele Ştirbey erau artificii pe cari le spulberaseră presiunea evenimentelor.

Discuţiile în jurul constituirii senatului s'au cristalizat, fără prea multă greutate, în jurul formulei: „Senatul se va compune din senatori de drept şi din senatori aleşi. Legea electorală va stabili modalităţile compunerii Senatului înlăuntrul acestui cadru".

Restul era mai mult chestie de redacţie. În calitatea sa de jurist, Alecu Constantinescu a redactat de fapt cele mai multe texte şi, pe urmă, le-a revăzut cu Brătianu şi cu Take Ionescu, care ne aducea obsevaţiile prietenilor săi politici. Din când în când, ca un ecou al neînţelegerilor din lagărul conservator, mai aveam discuţii în consiliul de miniştri, dar asperităţile s'au netezit relativ repede şi uşor, aşa încât eram cu toţii îndrituiţi să credem că dificultăţile au fost definitiv învinse.

De-o dată, pe când credeam totul isprăvit, aflăm însă că au survenit noi obiecţiuni din partea lui Mişu Cantacuzino. Nu ne dădeam seama ce putea să fie, dânsul evita însă să mai vină la şedinţele consiliului de miniştri dar, după 2–3 zile, Take Ionescu apare şi, foarte încurcat, ne mărturiseşte că colegul de la justiţie ameninţă cu demisia şi nu vrea să mai dea consimţământul său reformelor proiectate.

Cerem fireşte explicaţii lui Take Ionescu, care din ce în ce mai jenat, sfârşeşte prin a ne spune că atitudinea lui Mişu Cantacuzino porneşte din voinţa lui de-a scăpa de sub expropriere vastul domeniu de terenuri petrolifere, pe care el şi fraţii lui îl moşteniseră de la răposatul lor părinte Nababul G.Gr. Cantacuzino. Această presiune exercitată în extremis şi din interese exclusiv egoiste ne-a indignat adânc. Vintilă Brătianu, cu firea lui atât de cinstită, a reacţionat violent şi a ameninţat că va denunţa opiniei publice acest adevărat „şantaj". De fapt Take Ionescu era tot atât de indignat ca şi noi, dar situaţia din partidul său îl silea să menajeze pe Mişu Cantacuzino şi, prin urmare, să se facă vrând-nevrând faţă de noi avocatul antipaticelor sale pretenţiuni.

În rândurile noastre domnea un astfel de spirit, încât la un moment dat ne-am gândit să opunem un refuz categoric cererii lui Mişu Cantacuzino, oricare ar fi consecinţele. Pe urmă însă Brătianu ne-a convocat şi, cu sânge rece, am examinat problema sub toate feţele ei. La urma urmei dilema era simplă: să primim propunerea, căutând să mai reducem ceva din proporţiile ei, sau să refuzăm, dar cu riscul de-a vedea reformele amânate, sau chiar respinse. Între aceste două alternative ni s'a părut mai cuminte, mai politic, să admitem – oricât ne-ar fi durut şi oricât ne-ar fi revoltat – prima soluţie. Am intrat deci în tratative prin Take Ionescu cu Mişu Cantacuzino, ca să vedem cum putem da o formă mai acceptabilă introducerii în Constituţie a unei dispoziţiuni cu caracter atât de vădit personal.

Dânsul, simţindu-se la strâmtoare, era de-o intransigenţă crescândă şi, uneori chiar, arogantă. Şi astfel au început nişte tocmeli dezgustătoare, de pe urma cărora tot ce am putut zmulge hrăpăreţului moştenitor al multimilionarului Nabab, a fost următorul alineat:

„Terenurile constatate petrolifere sunt excluse de la exproprierea de mai sus până la o întindere de 12.000 de hectare în toată ţara cu condiţiunea ca proprietarul care ar fi supus exproprierii unui asemenea teren, să dea o întindere egală de teren cultivabil în acelaş judeţ, sau într'un judeţ limitrof".

Cuprinsul însuşi al acestui alineat dovedea că dispoziţia privea exclusiv interesele familiei Cantacuzino, fiindcă pe toată întinderea României Mici ea singură avea terenuri cultivabile de o întindere destul de mare pentru a compensa 12.000 de hectare. Cu cinism Mişu Cantacuzino îşi salvase subsolul petrolifer şi, călcându-ne pe suflet, fusesem siliţi să trecem sub furcile lui caudine, spre a realiza scopuri mai mari şi mai înalte.

Când mai târziu după război, prin combinaţii nefericite, pornite dintr'o lăcomie exagerată, Mişu Cantacuzino şi familia sa au pierdut de fapt foloasele pe care le aşteptau de pe urma acestor dispoziţii constituţionale ad-hoc, mi-am zis că o justiţie imanentă veghează asupra faptelor şi nesocotinţelor omeneşti.

Deocamdată, dacă conflictul era însă rezolvat între noi consiliul de miniştri şi Mişu Cantacuzino, ne pândea însă un al doilea conflict cu majorităţile. Într'adevăr, prietenii noştri cum au aflat de această „afacere personală" a lui Mişu Cantacuzino, au început să protesteze cu vehemenţă şi să declare că, dacă noi am avut slăbiciunea să cedăm, ei vor şti să aibă tăria de a respinge o atare „ruşine constituţională".

Chestiunea lua o întorsătură nu numai foarte displăcută, dar chiar serioasă, căci, faţă de această înverşunare, elementele consevatoare, care dăduseră de nevoie adeziunea lor reformelor, au ridicat iar capul, sperând că poate exploatând aceste neînţelegeri, se va împiedica votarea exproprierii şi a votului obştesc. În consecinţă, intrigile au reînceput cu o îngrijorătoare intensitate, Argetoianu îndeosebi nu cruţa nici o sforţare, aţâţa pe Matei Cantacuzino, complota cu Cuza, împingea partidul muncii să înteţească opoziţia lui şi, pentru a turbura spiritele, să ceară reforme tot mai radicale, ameninţa pe Dimitrie Greceanu, coaliza pe toţi latifundiarii conservatori, mai cu seamă pe cei de la Senat, unde, precum se ştie, dispuneam de o foarte redusă majoritate şi unde, prin urmare, o deplasare de câteva voturi putea lesne periclita votarea reformelor.

Oameni ca Pavlică Brătăşanu, ca Nestor Cincu, care se mulţumeau abia cu câteva zile înainte să mârâie prin colţuri, acuma perorau în agora şi adunau adeziuni contra reformelor. Mai mult, marii proprietari începeau să şovăie cu lăuntrica nădejde că vor reuşi astfel să-şi scape moşiile. La Greceanu acasă se ţineau conciliabule, de la care ne veneau veşti rele, Take Ionescu nu îşi mai putea stăpâni oştile, alaltăieri încă domolite şi docile.

Noi toţi, în special Mârzescu şi cu mine, am trebuit din nou să colindăm prin toate unghiurile să potolim prietenii cu drept cuvânt scandalizaţi, să facem apel la simţul lor politic. Am reuşit, dar nu a fost uşor, până în cele din urmă pentru a izbuti, a trebuit şi noi să recurgem la o tranzacţie. Fiindcă reprezentanţii judeţelor de munte cereau ca în folosul sătenilor din acele regiuni să se exproprieze golurile şi poienile munţilor, am făgăduit prietenilor noştri că vom impune această expropriere conservatorilor, dacă ei îşi iau obligaţiunea formală de a vota alineatul privitor la terenurile petrolifere, din care Mişu Cantacuzino şi partizanii lui făceau o condiţie sine qua non a întregii lor colaborări cu noi. Ne-am dus deci în consiliul de miniştri şi, după displăcute şi lungi discuţii, am obţinut adeziunea conservatorilor pentru textul următor:

„Peste exproprierile de terenuri prevăzute la al.... legea va mai prevede pentru regiunile de munte înfiinţarea de izlazuri comunale formate prin

exproprierea din proprietăţile private, care nu intră în categoria de mai sus, numai a suprafeţei solului trebuincios".

Şi, astfel, încetul cu încetul, agitaţia s'a mai potolit, fără a se stinge totuşi şi, într'o atmosferă mai liniştită, comisiile care încă odată erau numai reflexul discuţiilor şi hotărîrilor noastre, a marilor auguri, au putut să-şi termine lucrările, mulţumindu-se să dea forma definitivă şi formularea juridică celor în acest fel statornicite. Dacă nu mă înşel, mai însemnate au fost discuţiile în jurul exproprierii totale a absenteiştilor şi a străinilor, în jurul fixării preţului în ultimă instanţă de către Curtea de Casaţie şi a posibilităţilor de plată în numerar.

In sfârşit, spre a da o satisfacţie lui Iorga, s'a admis cererea lui ca această expropriere să nu fie numită expropriere pentru „cauza de utilitate publică", ci „expropriere pentru cauza de utilitate naţională".

Dealtminteri, pe lângă cele două motive arătate, mai era unul pentru care prezenţa mea permanentă la discuţiile comisiilor era de prisos. Fiind intim prieten cu raportorul Danielopol, ştiam totul printr'însul. Intr'adevăr, în fiecare seară după terminarea lucrărilor, veneam cu automobilul şi plecam împreună să ne plimbăm. Descoperisem înspre Copou, dincolo de Şcoala Normală şi de via lui Kilimoglu, o minunată pajişte cu o frumoasă vedere înspre şesurile Prutului. Zilnic, săptămâni de-a rândul, ne duceam acolo pe înserate şi, la umbra unui nuc, examinam situaţia politică şi ne consfătuiam asupra măsurilor de luat. Câteodată, deşi mai rar, aduceam şi pe Vintilă Brătianu acolo. Danielopol îmi povestea cele petrecute în comisii şi îmi împărtăşea felul în care înţelegea să redacteze raportul său. Adesea îmi citea pasagiile pe care le scrisese în ajun, aşa încât pot spune că, fără să vreau, nu numai am asistat la elaborarea, dar în oarecare măsură am contribuit la redactarea raportului său. Este o lucrare serioasă, bine studiată şi bine gândită, ca tot ce făcea Danielopol, o lucrare care va rămâne pururea un document interesant de cercetat pentru toţi cei ce vor voi să cunoască cu de-amănuntul felul cum se prezenta în acea istorică epocă la noi, atât problema electorală, cât şi problema agrară. Citirea acestei lucrări dă măsura realei capacităţi a lui Danielopol şi trezeşte o vie părere de rău că o moarte prematură a lipsit înainte de vreme România de serviciile eminente a acestui om de mare valoare, care a fost netăgăduit una din podoabele generaţiunii sub care neamul nostru s'a întregit.

În raportul său G. Danielopol nu s'a mulţumit să expună cu de-amănuntul consideraţiunile de ordin superior, care au determinat înfăptuirea reformelor precum şi punctul de vedere al majorităţilor, dar el a făcut şi o analiză frumoasă a celorlalte două contra-proiecte, a proiectului partidului Muncii şi a proiectului lui Bazilescu, combătând cu argumente temeinice şi cu o logică strânsă concluziile lor.

La 20 Mai totul era terminat şi Parlamentul şi-a reînceput şedinţele. Mai era însă de îndeplinit încă o formalitate: proiectul comisiunii trebuia

să treacă şi prin discuţia secţiilor. Aceasta a durat trei zile, fără să prezinte vreun interes deosebit. În acest răstimp în şedinţă publică s'a votat cetăţenia de onoare a Generalului Berthelot, Banu fiind raportor, ceea ce a dat loc la o nouă şi foarte călduroasă manifestaţie de simpatie pentru sărbătorit, pentru Franţa şi pentru întreaga misiune militară. Iar pe de altă parte, spre a accentua şi mai bine contrastul, partidul Muncii a continuat să se dea în spectacol cu fel de fel de comunicări, de întrebări, de interpelări de întreruperi, care au scăzut nivelul moral al Parlamentului în ceasuri în care patriotismul nostru ar fi vrut să-l vadă neîntinat şi cât mai sus.

Tot în acele zile am asistat la o curioasă altercaţie între Iorga şi Cuza. Iorga patetic şi Cuza ironic, Iorga cu atât mai patetic, cu cât Cuza era mai ironic, şi Cuza cu atât mai ironic, cu cât Iorga era mai patetic. Îmi reamintesc scena, fiindcă m'am convins atunci că patetismul nu poate rezista puterii corozive a ironiei, care este în luptele parlamentare o armă neîntrecută. În fine la 24 Mai discuţia generală a reformelor a început.

Ea a ţinut până la 14 Iunie, adesea cu câte două şedinţe pe zi. Lista oratorilor a fost interminabilă, toţi au vrut să-şi spună cuvântul, de aceea reproduc această listă ca să se vadă şi mai bine cât de mare a fost dorul deputaţilor de a trece sub această formă la posteritate: Matei Cantacuzino, Pascal Toncescu, Constant Georgescu, C. Mille, (Rachi) Vasiliu, C. Basarab Brâncoveanu, Bazilescu, Becescu Silvan, M. Carp, Honoriu Bănescu, Trancu-Iaşi, Dr. Lupu, Em. Dan, N. Răut, G. Diamandy, Leonte Moldovan, Zamfir Filotti, M.G. Orleanu, V. Sassu, Julian Vrăbiescu, Gr. Iunian, Cuza, Ştefan Ioan, Al.T. Alexandrescu (Râmnicul Sărat), G.G. Burghele, Tony Iliescu, Nunuca Protopopescu, J. Bogdan, I.Th. Mitescu, Alex. Iliescu Olt, I.Th. Ghica, I.P. Rădulescu, Delavrancea — Matei Cantacuzino a doua oară — T. Emandi, Iorga, G. Danielopol, Leon Ghica-Dumbrăveni, Mişu Cantacuzino, Take Ionescu şi Brătianu.

Pe cât am urmărit de sporadic şi de puţin dezbaterile din comisii, pe atât am fost nelipsit la întreaga discuţie publică. Din punctul de vedere moral, aceste dezbateri au fost înălţătoare, fiindcă, afară de cei câţiva membri ai partidului Muncii, care au căutat să-şi facă din chestia reformelor o platformă politică pentru viitor şi, care fie zis în treacăt, au fost în manifestările lor mai mult ridicoli decât demagogici sau revoluţionari, majorităţile au avut o atitudine de o impresionantă unanimitate şi o neîntrecută abnegaţiune. Cei mai mari proprietari din Cameră au dat adeziunea lor, punând interesele superioare ale statului şi ale neamului mai presus de legitimele lor interese personale.

Am mai spus-o, dar ţin să o repet, nu cred să existe în istorie multe exemple de un aşa înalt simţ al datoriei la o clasă întreagă şi va rămâne pururea o cinste nepieritoare pentru clasele diriguitoare ale României Mici, pentru acea aşa-zisă şi atât de hulită oligarhie, care a ştiut la un moment hotărîtor al dezvoltării noastre sociale şi naţionale să consimtă

de bună voie la sacrificiile necesare, pentru a da țării întregite pacea socială şi pentru a-i asigura puternice temelii de dezvoltare viitoare.

Această rară şi grandioasă manifestațiune de luminat patriotism şi de altruism superior putea fi scutită de expectorațiunile veninoase ale unui profesoraş obsur ca Mihai Carp, de exhibițiunile caraghioase ale unui democrat ca G. Diamandy şi de violențele isterice ale unui Dr. Lupu.

În schimb, din punctul de vedere oratoric, aceste lungi dezbateri au prezentat un interes mediocru. Din nesfârşita listă a cuvântărilor ținute puține merită atenție. Voi reaminti numai pe acelea ale lui Mihai Cantacuzino, Bazilescu, Cuza, Brâncoveanu, Alex. Iliescu-Olt, Delavrancea, Iorga, D. Danielopol, Mişu Cantacuzino, Take Ionescu şi Brătianu.

Cu acest prilej Matei Cantacuzino a bătut – şi era greu – propriul său record. Că era schimbăcios ca vremea, o ştia o lume întreagă, dar că va fi în stare să facă la începutul discuției un discurs violent împotriva reformelor şi la sfârşitul discuției un discurs înflăcărat pentru reforme, aceasta depăşea aşteptările noastre ale tuturora. Şi totuşi părerea pe care personal o aveam despre Matei Cantacuzino era atât de rea, încât mărturisesc că nu m'a mirat de loc. Îmi aduc aminte că după prima sa cuvântare, în care combătuse reformele şi se înfățişase adunării ca apostolul învoirilor politice şi morale, ameţise lumea, şi mulţi oameni credeau în sinceritatea simțămintelor sale, spuse de altfel cu talent, eleganță şi într'un limbagiu ales. La ieşire m'am întâlnit cu Simionescu, secretarul meu general de la Instrucție un suflet cinstit, dornic de bine, dar ca mulţi Moldoveni un opozant înnăscut şi iubitor de atitudini independente şi răzvrătite. Matei Cantacuzino îl zdruncinase şi nu s'a putut impiedica sa-şi exprime entuziasmul său admirativ. A părut totdeodată surprins şi displăcut impresionat, când liniştit i-am răspuns: „Nu te grăbi în aprecierile D-tale. Cunosc mai bine decât D-ta pe ruda mea Matei Cantacuzino şi, prin urmare, nu pot împărtăşi entuziasmul de care eşti cuprins. A vorbit cum a vorbit, fiindcă ne-a scăpat din mână şi a stat sub influența adversarilor noştri politici. Până la vot vor mai trece câteva săptămâni, nu am pierdut nădejdea să-l readucem la alte sentimente şi să nu te miri dacă până la urmă îl vei vedea pe Matei Cantacuzino al D-tale, votând în favoarea reformelor."

În adevăr şi Mârzescu şi eu îl neglijasem în ultimul timp şi astfel, Argetoianu pe de-o parte, ginerele său Grigore Filipescu pe de altă parte, l-au ațâțat atât de tare împotriva guvernului, încât nu s'a mulțumit să combată reformele, dar a rostit o adevărată filipică împotriva noastră, o filipică plină de insinuări, de aluzii şi de răutăți.

Imediat după discurs ne-am pus, deci, din nou în mişcare. Am mobilizat toate persoanele ce puteau avea succes şi trecere la „Conul Matei", şi rezultatul final a fost al doilea discurs şi votarea reformelor. Delicios era felul prin care Conul Matei justifica conversiunea: „Pricepi", spunea el solemn şi cu aristocratica sa superioritate, „am vrut să dau domnilor aceştia

de la guvern o lecţie, o lecţie pe care cred că o merită. Odată lecţia dată, eu nu pot să stau să mă răzbun pe reforme din cauza lor. Eu sunt de mult un partizan al reformelor. Pentru ele m'am înscris la 1913 în partidul liberal, pe baza acestor reforme am solicitat încrederea alegătorilor şi mă găsesc astăzi în acest Parlament. Nu pot deci să nu votez exproprierea şi votul obştesc, fiindcă nu îmi place cum guvernează Brătianu cu Constantinescu Porcu şi cu acel Take Ionescu, care de atâţia ani îmi inspiră o adevărată aversiune". În asemenea condiţii este lesne de înţeles că dispreţul meu pentru Conul Matei nu putea decât să crească. Din nefericire viitorul nu mi-a îngăduit să-mi schimb simţămintele.

Bazilescu şi Cuza s'au ilustrat prin lungimea cuvântărilor, amândoi au vorbit trei zile în şir, un adevărat chin. Şi unul şi altul au fost deopotrivă de plicticoşi. Din partea lui Bazilescu nu ne-a mirat, dar am fost cu toţii surprinşi că A.C. Cuza a fost atât de monoton şi de searbăd. El a reeditat vechile lui clişee anti-semite, ne-a declarat că este reacţionar democrat şi, după o înspăimântătoare logomachie, a sfârşit prin a conchide că nu va vota reformele, fiindcă nu am enunţat decât principii. Vădit Cuza se urcase la tribună cu intenţii obstrucţioniste şi aşa fiind, nu a mai putut fi nici măcar ironic şi spiritual. Fiindcă trebuie să mărturisesc că în toată perioada de la Iaşi, negativ destructiv cum este Cuza, fusese însă necontenit plin de spirit. A avut în acest răstimp o serie de întreruperi şi de replici minunate, de o spontaneitate ameţitoare care dezarmau pe adversar şi provocau ilaritatea tuturora. Singur discursul său privitor la reforme nu s'a bucurat de aceste privilegii.

Brâncoveanu nu a ţinut un discurs propriu zis, a făcut mai mult o declaraţie, dar o declaraţie care era profund impresionantă. El era la epoca aceea cel mai mare latifundiar din ţară. Stăpânea 80.000 de pogoane arabile, şi ce pământ, cele mai frumoase, cele mai rodnice moşii din valea Dunării, proprietăţi cari îi veneau în linie directă de la Constantin Vodă Brâncoveanu. Oricât de străin ar fi fost accentul lui când a declarat că face cu inimă uşoară sacrificiul acestor imense averi în interesul ţărănimii care constituie temelia acestei ţări şi care îi apără astăzi atât de vitejeşte hotarele, mărturisesc că Brâncoveanu m'a mişcat şi că l-am găsit mai elocvent decât toţi retorii cu declamaţiunile lor meşteşugite şi toţi marii oratori „proprietari de idei".

Declaraţia lui Brâncoveanu mai era şi un simbolic contrast. Tot aici în Iaşi la 1859 cu prilejul Unirii Principatelor, cel mai mare latifundiar liberal Balş, se împotrivise pe temeiul celor 80.000 de fălci la uniunea Moldovei cu Muntenia; acuma la 1917, în acelaşi Iaşi, cel mai mare latifundiar al zilelor noastre, boierul Basarab Brâncoveanu, nu se opunea votării reformelor democratice, deşi trebuia pentru aceasta să sacrifice cele 80.000 de pogoane ce îi aparţineau. Gestul lui Brâncoveanu îi face mare cinste şi răscumpără cu prisosinţă multe inconsecvenţe ale vieţii sale politice.

Deoarece am vorbit de Brâncoveanu, ţin să adaug câteva cuvinte despre celălalt mare latifundiar din constituanta de la Iaşi, Jean Dinu Michail, care printr'o serie neobişnuită de moşteniri mănoase avea o avere imobiliară aproape tot atât de mare ca şi a Principelui Basarab Brâncoveanu. Fiind cunoscut pentru zgârcenia lui, ne temeam ca nu cumva să refuze a vota reformele. Brătianu care ţinea însă tocmai să aibă votul personalităţilor mai reprezentative ale marii proprietăţi, mă cheamă într'o zi şi, ştiind că am relaţii bune, amicale chiar pe cât pot fi amicale relaţiile cu acest ciudat multimilionar craiovean, mă roagă să iau contact cu el, să văd în ce stare de spirit se află şi să caut a mă asigura de votul său. În consecinţă, convoc într'o dimineaţă la mine în Strada Păcurari pe Jean Michail şi cu precauţiuni oratorice încerc să sondez părerile lui, când de-o dată mă întrerupe şi îmi zice: „Eu sunt contra exproprierii, nu îmi plac măsurile pe care le-aţi luat în această privinţă". Fireşte mă străduiesc imediat să-i explic necesitatea reformelor, abnegaţiunea de care proprietarii trebuie să dea dovadă în interesul armoniei sociale şi, în ultimă analiză, în propriul lor interes. Dar nu îmi sfârşisem încă bine tirada, când Michail îmi spune: „Nu este vorba de aceasta, nu m'ai înţeles. Eu nu plâng că ne luaţi atâta, eu aş fi preferat să ne expropriaţi cu totul". Şi cum mă uitam la el surprins, întrebându-mă oare vorbeşte serios, sau vrea să-şi bată joc de mine, amicul Michail adaugă: „Este foarte serios ceea ce îţi spun. Am atâtea moşii, asta reprezintă atâtea griji, atâtea procese, atâţia administratori de supravegheat, atâţia logofeţi care te fură, încât eu aş fi mult mai mulţumit şi mult mai liniştit dacă aţi expropria tot şi aţi plăti cât face pământul. Aşa aş pune bonurile în lada de fier, aş tăia de două ori pe an cupoanele şi nu aş mai avea nici o bătaie de cap!".

Jean Michail era desigur un latifundiar sui generis, dar oricum fără să-şi dea seama de sentinţa groaznică de moarte ce rostise împotriva marii proprietăţi. Ce proprietate mare mai era aceea care în vremuri obişnuite nu ştia să-şi exercite funcţiunea socială şi, care în ceasul pericolului său, îşi punea singură capul sub sabie, sau se jelea printr'unul din reprezentanţii ei cei mai de seamă că nu vrem să o desfiinţăm cu desăvârşire? Vădit nu mai merita să trăiască. Michail trădase cu mai multă elocinţă decât oricine starea de organică şi iremediabilă descompunere a proprietăţii latifundiare române. Însufleţit de aceste sentimente, Jean Dinu Michail a votat hotărît, deşi fără ostentaţiune, reformele şi, suprema ironie a soartei, în parlamentul în care până şi Diamandy şi Lupu înţelegeau să salveze câteva crâmpeie din proprietatea mare, el reprezentant al latifundiarilor mari ceruse exproprierea totală, nemulţumit şi întristat că trebuie să se mulţumească cu jumătăţi de măsuri.

Cuvântarea lui Alexandru Iliescu nu o pot uita, fiindcă a fost episodul vesel al întregii discuţii. Încă din 1913, de la întrunirea de la Liedertafel, neîntrecutul potentat din Olt se rostise categoric pentru reforme. În conse-

cinţă ţinea să facă paradă în toate împrejurările de sentimentele sale democratice şi să se afirme pretutindeni ca un călduros apărător al exproprierii şi al votului obştesc. Aşadar, de îndată ce a început discuţia reformelor, Alexandru Iliescu a anunţat urbi et orbi că va rosti un mare discurs şi ca să pregătească atmosfera şi să strângă rândurile majorităţii, a organizat o serie de mese prieteneşti la el acasă. În cele trei odăiţe ce le ocupa în strada N. Gane am defilat deci cu toţii. Având o moşie la Sângeru, în Judeţul Iaşi, prin nenumăraţii săi agenţi electorali şi fini procurându-şi din belşug alimente din toate părţile Moldovei, aveam prânzind la el impresia că trăiam în vremurile fericite dinainte de război. Senzaţie nepreţuită pe acele vremuri de lipsuri şi de subalimentare. George Danielopol în calitatea sa de deputat de Olt, ales sub părinteasca ocrotire a lui Alexandru Iliescu, şi eu ca Ministru mai tânăr, anume însărcinat de Brătianu să mă ocup de menţinerea solidarităţii în rândurile majorităţii, nici nu aveam voie să lipsim de la aceste agape, care de altfel erau pline de haz, din cauza scenelor tipice cari se desfăşurau în acel mediu şi din cauza personalităţii plină de pitoresc a lui Alexandru Iliescu, pe care prietenii îl lăsau să spere perspectiva unui portofoliu ministerial.

Bineînţeles Alexandru Iliescu era absolut incapabil să ţină un discurs, nici mare, nici mic. Era lipsit cu desăvârşire de cultură şi, lucru mai rar la noi, chiar de acea uşurinţă de vorbă ce se întâlneşte pretutindeni şi în toate straturile sociale. În ocazii însemnate ca acestea, Alexandru Iliescu punea deci pe vreun secretar al său ca Ionescu Olt sau Marin Ilinca, să îi facă un discurs. Îl corecta pe urmă, introducea ideile care i se păreau mai nimerite, îl arăta unor prieteni mai cu suprafaţă, îl învăţa pe dinafară şi, nereuşind, se căznea — lucru greu de obţinut şi acela — să-l citească cel puţin cu glas tare şi fără a stâlci prea mult neologismele şi cuvintele mai complicate.

Diavolii de băieţi introduceau deci dinadins în textul discursului expresiile cele mai încâlcite. În ziua indicată, toţi prietenii fuseseră convocaţi ca să asiste la exhibiţia lui Alexandru Iliescu. Văd încă scena, era la şedinţa de noapte, toţi prezenţi la apel, în loge devotaţii de la Olt, finii şi agenţii, câteva cucoane protejate, în frunte cu Elvira Popescu. Alexandru Iliescu în redingotă, ştergându-şi sudorile cu batista, citind, mai exact masacrând, textul pregătit. Camera întrerupându-l ironic la fiecare frază cu aplauze zgomotoase, el în culmea fericirii surâzând mereu cu unchiul Elvirei Popescu, care nu îşi mai putea stăpâni râsul. Vremurile erau destul de grave şi destul de triste, ca să fi avut şi noi dreptul să mai râdem câteodată.

Şi totuşi personajul, cu toate netăgăduitele sale părţi ridicole, era o figură extrem de interesantă, de o reală inteligenţă, de o surprinzătoare perspicacitate psihologică, un prototip al unui anume mediu românesc, o figură care merita o analiză mai amănunţită, pe care de altfel îmi şi rezerv a o face cu un alt prilej.

Delavrancea şi Iorga au rostit discursuri slabe, Delavrancea vrând să ne convingă că originea sa ţărănească îl obligă să voteze reformele, Iorga făcând digresiuni istorice, fără a se ridica însă la nivelul altor cuvântări ale lui. După discursul său din Noiembrie a fost fireşte o deziluzie. Cât priveşte pe Delavrancea, mărturisesc că am avut chiar o impresie dureroasă. Vedeai că bietul om face sforţări supraomeneşti ca să fie la înălţimea renumelui său oratoric de altădată şi nu reuşea. Izvorul era vizibil şi definitiv secat. Fără să vrei te cuprindea, ascultându-l, un sentiment de adevărată şi adâncă melancolie.

George Danielopol a rostit o cuvântare lungă, documentată şi foarte interesantă. Ca construcţie, ca logică, ca înşirare de argumente a fost fără îndoială remarcabilă. După părerea mea i se puteau face două critici întemeiate. În primul rând era prea advocăţească mai mult ca o pledoarie la bara justiţiei, decât ca un discurs parlamentar şi, în al doilea rând, era lipsită de avânt. Problema şi împrejurările cereau înaripare, căldură sufletească, nu numai raţionament rece şi bine înlănţuit. Oricum, discursul lui Danielopol era masiv, armonios şi cugetat. Camera a avut justificata impresie că raportorul ei fusese la înlăţimea misiunii de cinste pe care i-o încredinţase.

Mişu Cantacuzino, searbăd şi declamatoriu, merită o menţiune pentru să s'a ferit să facă vreo aluzie la rolul puţin simpatic pe care îl jucase în chestia terenurilor petrolifere şi fiindcă, în asemenea condiţiuni, tiradele sale democratice sunau fals şi indispuneau fireşte majoritatea, care ştia ce se ascunde sub aceste cinice declamaţiuni.

Cu totul altfel s'a prezentat discursul lui Take Ionescu, care de fapt a rostit un foarte însemnat discurs cu viziuni profetice, punând reformele în cadrul cel mare al vremurilor care se zămisleau. El merită să fie recitit azi în lumina desfăşurării ulterioare a evenimentelor, dar atunci pe loc nu aş putea spune că a produs impresia pe care ar fi trebuit să o producă. Pe de-o parte, fiindcă nu l-a debitat cu verva lui obişnuită, părea obosit şi rău dispus şi, pe de altă parte, fiindcă a introdus în vorbirea lui două chestiuni desigur drepte, dar a căror oportunitate nu era tocmai fericită în mediul şi în atmosfera de atunci. Într'adevăr, a vorbit de necesitatea rezolvării, în spiritul cel mai larg, al chestiunii evreieşti şi de chestiunea bisericească, declarându-se, în România întregită de mâine, partizan al bisericilor libere într'un stat liber.

Rezultatul: nemulţumirea tuturor acelora — şi erau numeroşi — care socoteau că ceasul unor angajamente prea precise privitor la chestia evreiască nu a sosit încă, şi indignare violentă a întregului cler, care vedea în cuvintele lui Take Ionescu o adevărată ofensă adusă bisericii noastre strămoşeşti. Spre a şterge reaua impresie produsă, Brătianu a trebuit să intervie ulterior, să arate că în guvern existau păreri personale şi păreri care reprezintă punctul de vedere al întregului minister, reuşind astfel prin artifi-

Fig. 10: Regina Maria pe front lângă Oituz

cii oratorice să mulţumească majorităţile, fără a'şi dezavua prea tare colegul. De fapt, evident că Take Ionescu avea dreptate, dar Brătianu trebuia să se gândească la votul Senatului şi, prin urmare, oricare ar fi fost simţămintele lui intime, să nu se expună a pierde câteva voturi indispensabile pentru obţinerea majorităţii de două treimi în Maturul Corp.

Discursul lui Brătianu a fost o adevărată lovitură de teatru, se ştia că el voieşte să ţie o mare cuvântare să răspundă tuturor criticelor aduse, să expună punctul de vedere în privinţa reformelor şi să facă declaraţii asupra politicii generale interne şi externe. Aşa fiind, Teatrul Naţional era plin de lume, de doamne, de oameni politici nerăbdători să asculte pe şeful guvernului. Dimineaţa Brătianu îmi comunicase că în ultimul moment s'a hotărît să nu mai ţie un discurs, să spună numai câteva cuvinte. Ideea lui mi se părea greşită şi am insistat să vorbească, spunându-i că opinia publică aşteaptă cuvântarea lui cu interes şi curiozitate, că mărginindu-se la o scurtă declaraţie va produce o inutilă deziluzie şi în rândurile majorităţii şi în public.

Brătianu a fost însă intransigent şi poate că a avut dreptate. Precum a mărturisit-o în Cameră, aducându-şi aminte de zăngănitul armelor şi-a zis că nu este ceasul vorbelor, a rupt notele sale şi, constatând că nevoia reformelor a fost unanim recunoscută, a cerut adunării să le voteze fără întârziere şi a terminat cu afirmarea nezdruncinatei sale încrederi în triumful cauzei pentru care luptăm.

De bună seamă lumea adunată la Teatrul Naţional a plecat dezamăgită. Spectacolul la care se aştepta nu a avut loc, dar mai puţin decât oricând Brătianu se gândea atunci la succese oratorice, alte griji mai însemnate, mai serioase şi mai grave îl covârşeau.

Discuţia generală fiind terminată, s'a procedat la votul prin apel nominal. Au fost două voturi: Unul la luarea în consideraţie, celălalt la votul în total. Prima oară majoritatea a fost de 129 de voturi, 9 abţineri şi 2 voturi contra (Nistor Cincu şi Cuza). A doua oară majoritatea a fost de 130 voturi, 14 voturi contra şi numai o singură abţinere (Bazilescu).

Diferenţa aceasta se explică prin faptul că la primul vot partidul Muncii s'a abţinut, pe când la al doilea vot a votat contra. Nistor Cincu şi cei doi Marghilomanişti aflători la Iaşi, Nicu Ghika Comăneşti şi aghiotantul său de la Bacău, Căpitanul N. Krupenski. Încolo nu a fost nici o defecţiune, majoritatea a rămas compactă până la capăt. Am avut însă o emoţie la ultimul moment: câţiva prieteni în frunte cu Tony Iliescu, Marius Roşca, Christoveanu şi alţii au vrut să propuie un amendament în virtutea căruia să se exproprieze tot ce trece peste 500 hectare de fiecare proprietar. Era o ultimă tentativă de a scăpa cel puţin proprietatea mai mijlocie. În urma intervenţiilor noastre a tuturora cu Brătianu în frunte, prietenii şi-au retras amendamentul.

Partidul Muncii şi-a schimbat atitudinea de la o zi la alta, fiindcă i s'a

arătat că abţinerea va fi interpretată ca o lipsă de curaj din partea lor. De fapt abţinerea sau votarea contra era tot una, sub cuvânt că vor reforme mai înaintate reprezentanţii săi se găseau alături de cei mai reacţionari latifundiari, Ghika Comăneşti şi Nestor Cincu. Această supremă nedibăcie a dat ridicolei înjghebări a partidului Muncii lovitura de moarte, din aceea clipă procesul de descompunere a început în rândurile lor, iar creaţiunea lui Diamandy şi a lui Lupu a rămas o tristă amintire din vremurile mari, dar zbuciumate, ale războiului nostru de întregire.

La drept vorbind prefer atitudinea de consecvenţă intransigentă a lui Nestor Cincu, de altfel psihologiceşte a fost un interesant caz de conştiinţă. Devotat lui Take Ionescu, solicitat stăruitor de el să voteze reformele, Cincu ar fi vrut să complacă şefului său iubit, dar dragostea lui de pământ, dragostea lui dârză de fiu de arendaş îmbogăţit, amestecată cu acea tenacitate încăpânţânată pe care o datora originii sale bulgare, nu îl lăsa să facă gestul de dezinteresare ce i se cerea. Îl văd în bancă, roşu, congestionat, tremurând, asudând, în prada celui mai mare zbucium sufletesc, înconjurat de prietenii cari îl rugau să cedeze, voind şi totuşi neputând capitula. Ultima Rezistenţă a marei proprietăţi române, personificată printr'un Bulgar de curând pripăşit, îmbogăţit şi încetăţenit în veşnic îngăduitoarea şi ospitaliera Românie. Ce lecţie şi ce ironie!

Bătălia de la Cameră fiind câştigată, ne aştepta alta grea, aceea de la Senat. Opoziţia îşi concentrase ultimele speranţe în această redută, majoritatea de două treimi fiind, precum se ştie, în funcţie de câteva voturi abia, trebuia dusă o luptă strânsă şi extrem de prudentă. Pe când avea loc discuţia de la Cameră, Senatul ţinea şedinţe numai din când în când, dar vrăjmaşii neîmpăcaţi ai reformelor profitaseră de aceste şedinţe răzleţe pentru a pregăti o atmosferă cât mai ostilă guvernului. Se încerca dărâmarea reformelor cel puţin prin ostilitatea împotriva ministrului, dacă nu se putea obţine pe altă cale.

Argetoianu era iarăşi cel mai înverşunat, a citit o declaraţie în numele lui şi a câtorva prieteni că vor vota reformele, cu condiţia ca guvernul să se retragă. Enăşescu de la Botoşani sub cele mai naive pretexte căuta să amâne şi să ceară înlăturarea proiectului, Paul Bujor, un fel de Matei Cantacuzino fără prestanţă şi fără talent, a protestat împotriva reformelor, deşi declarase cu câteva zile înainte lui Brătianu că este de acord cu proiectul nostru. Marghilomaniştii din Senat au declarat că vor vota contra, pe urmă unii dintre ei au revenit asupra declaraţiilor lor. Era un spectacol penibil. În sfârşit după aceste mici lupte preliminare, discuţia publică a început la 15 Iunie şi a ţinut până la 20 Iunie, dar nu a prezentat nici un interes; au vorbit Episcopul Nifon, Dr. Toma Ionescu, C. Alexiu de la Brăila, Dissescu, P. Missir, C. Pariano, amicul Drăghicescu, Generalul Dobrescu, P. Brătăşanu, Dr. Sadoveanu de la Constanţa, Mitropolitul Pimen, N. Xenopol, N. Enăşescu, Paul Bujor, Athanasovici care înlo-

cuise pe raportorul Costescu Comăneanu bolnav, Argetoianu şi Brătianu.

Nici unul din aceste discursuri nu merită vreo menţiune, incontestabil dezbaterile au fost cu mult mai interesante la Cameră. De relevat ar fi cel mult răutatea lui Alexiu, până ieri prietenul şi obligatul nostru, acuma mai hain şi mai perfid insinuant decât cel mai aprig duşman: şi Argetoianu care, neştiind să-şi stăpânească necazul, recurgea la artificii pe cât de neputincioase, pe atât de nedemne de un om inteligent. În genere de ceea ce învinuiam mai mult în această epocă pe Argetoianu nu erau atât ideile lui, căci respect orice credinţe adânci, cât faptul că nu a avut curajul să aibe o atitudine curat intransigentă, nici cel puţin eleganţa să-şi mascheze paraponul şi patimile. Spectacolul necazului neputincios era desigur cel mai întristător.

Rezultatul votului a fost 84 votanţi, 79 voturi pentru şi 5 contra. Nu au votat contra decât Argetoianu, Mişu Chintescu de la Romanaţi, Pariano de la Constanţa, Marghilomanistul Saftor şi profund reacţionarul Ionaş Grădişteanu.

În seara votului îmi aduc aminte că împreună cu George Danielopol am mers — precum adesea — să prânzim la Uricani lângă Iaşi, unde într'o vale Nicu Berindey, un prieten comun, se afla cu unitatea sa în refacere. Îşi clădise din trestii o delicioasă colibă cu înfăţişare preistorică şi era pentru noi o fericire când, putând scăpa de atmosfera înăbuşitoare a Iaşilor, aveam fericitul prilej să petrecem acolo câteva ceasuri liniştite şi bucolice. Veseli că marele act al votării reformelor era fapt îndeplinit, seara aceea de la Uricani a fost pentru noi o adevărată sărbătoare. Nu voi uita niciodată soldaţii jucând hora în jurul nostru până noaptea târziu. Berindey le explicase ce zi mare era pentru ei, nu aveam însă de loc conştiinţa că pricep epocala ei însemnătate. Sunt sigur că niciunul din scoborîtorii de clăcaşi ce bătea talpa cu atât foc în mijlocul atâtor chiote de veselie, nu îşi dădea seama că trăieşte ceasul definitivei sale emancipări, după un proces de seculară evoluţiune. Nici Danielopol nici eu nu ne făceam vreo iluzie, ştiam că aceşti fii de ţărani nu înţeleg că au în faţa lor pe raportorul reformelor, pe unul din cei mai aprigi şi hotărîtori apărători ai lor, că le suntem deopotrivă indiferenţi şi anonimi, şi că ar fi o supremă naivitate să aşteptăm vremelnica sau postuma lor recunoştinţă.

Dar eram fericiţi, fericiţi ca arareori în viaţa noastră. Aveam voluptatea nespusă a conştiinţei împăcate şi, pe când sub bolta înstelată hora se întorcea, într'una mulţumeam şi unul şi altul providenţei că ne-a dat să trăim ceasul împlinirii visurilor noastre din tinereţe şi, mai ales, că ne-a hărăzit nepreţuitul privilegiu de a fi fost părtaşi înfăpturii votului obştesc şi al exproprierii. Răsplata soartei ne era de ajuns.

CAPITOLUL TREIZECI ŞI ŞASE

1917
CRIZA MINISTERIALĂ
OFENSIVA PE SIRET. MĂRĂŞTI. MĂRĂŞEŞTI

Înainte chiar de a se fi terminat votarea reformelor au mai avut loc la Iaşi trei manifestaţiuni care merită să fie semnalate şi, anume, vizita D-lui Vandervelde, vizita misiunii americane în frunte cu Generalul Scott şi sosirea voluntarilor Ardeleni.

Cu prilejul vizitei lui Vandervelde şi a Generalului Scott, s'a adoptat în trăsături generale acelaşi program ca şi cu prilejul vizitei lui Albert Thomas, adică audienţă la Rege, conferinţe cu Brătianu, mese, vizită pe front şi, mai presus de toate, şedinţă solemnă la Parlament.

La şedinţa în onoarea misiunii belgiene au vorbit Brătianu, Take Ionescu, cei doi preşedinţi ai Corpurilor Legiuitoare, Porumbaru şi Morţun, şi G. Diamandy. Vandervelde a produs din punctul de vedere oratoric o impresie mult mai bună decât Thomas, dealtminteri îi şi este cu mult superior ca orator.

La şedinţa în onoarea Americanilor au vorbit Brătianu, Porumbaru, Mitescu, Take Ionescu în englezeşte, şi Generalul Scott. Acest militar era un American bătrân destul de puternic, candid, cu o privire dulce de copil care contrasta şi mai mult cu înfăţişarea lui greoaie şi masivă.

Aceste vizite au contribuit mult, ca şi cea a lui Thomas să ridice moralul nostru. Departe, înconjuraţi de o Rusie ostilă, parcă ne simţeam mai puţin izolaţi, mai susţinuţi când veneau asemenea soli şi ne afirmau solidaritatea lor cu noi. Pornind de la acest simţământ, mărturisesc că din cele trei vizite, consecutive, aceea care mi-a produs cea mai vie impresie, a fost vizita Americanilor, deşi evident că Albert Thomas şi Vandervelde erau personalităţi mai cunoscute, mai interesante şi mai seducătoare decât părintescul General Scott. Dânsul însă cu toată simplicitatea lui liniştită şi plină de încredere, mi-a dat senzaţia prezenţei lângă noi a marei democraţii americane, a cărei intrare în luptă reprezenta pentru noi siguranţa absolută a victoriei finale.

Vandervelde, care venea din Rusia şi de pe frontul rusesc, ne-a adus

ştiri bune de acolo. Leaderul socialiştilor belgieni era chiar optimist, după cum o dovedesc declaraţiile pe care le-a făcut presei noastre. Reţin între altele această frază care dovedeşte încă o dată cât de imperfectă este judecata omenească, chiar a oamenilor ce au reputaţia să fie superiori semenilor lor:

„Entuziasmul soldaţilor revoluţionari ruşi este entuziasmul armatelor revoluţionare franceze de la 1793. Lumea întreagă va rămâne înmărmurită de ce va face această armată în numele steagului ei roşu, simbolul idealului de libertate naţională şi politică a lumii".

Fie-ne îngăduit ca, fără nici o pornire răutăcioasă, să schiţăm totuşi un surâs postum în faţa acestor literare prooorociri.

Generalul Scott a fost mai sceptic în ceea ce priveşte Rusia şi foarte interesant în ceea ce priveşte sacrificiile băneşti şi militare pe care Statele Unite erau hotărîte să le facă spre a asigura Aliaţilor izbânda definitivă. Ne-a înşiruit o serie de cifre de o elocinţă netăgăduită, cu mult superioară elocinţii lui Thomas şi Vandervelde. Printre cei ce îl întovărăşau era şi un tânăr Colonel Bentley Mott, foarte inteligent şi simpatic, vorbind perfect franţuzeşte, tipul Americanului bogat şi cosmopolit, care avea legături întinse pretutindeni şi care, fără a'şi face prea mari iluzii despre Rusia revoluţionară, nu putea concepe măcar ideea că Puterile Centrale nu vor fi zdrobite. Am păstrat o bună şi înviorătoare amintire despre convorbirile mele cu dânsul.

Tot pe atunci îşi anunţase vizita la Iaşi şi Kerenski. Mărturisesc că aşteptam venirea lui cu nerăbdare, căci eram curios să cunosc pe omul care stârnise în toată Rusia atâta entuziasm, pe care lumea îl desemna ca fiind sufletul însuşi al revoluţiei. Ştiam de la Brătianu, care îl cunoscuse la Petrograd, că era mai mult un actor elocvent, decât un om de stat serios, dar curiozitatea mea subzista totuşi. Desfăşurarea evenimentelor l-au împiedecat să realizeze proiectul său şi regret, căci erau deopotrivă de interesante şi psihoza ce cuprinsese Rusia şi omul care personificase acest neînchipuit exemplu de psihoză colectivă.

Desigur că mult mai însemnată şi neasemuit mai mişcătoare a fost sosirea în ziua de 8 Iunie a voluntarilor Ardeleni. A fost o zi de neuitat, complementul serbării de la 10 Mai, desigur una din cele mai înălţătoare clipe ale întregii epoci a războiului. După cum se ştie erau în Rusia foarte mulţi prizonieri Ardeleni şi Bucovineni, cei mai numeroşi capturaţi de trupele ruseşti încă de la 1914, din primele luni ale războiului. Când ne-am retras în Moldova am aflat că mulţi din ei doreau să vie şi să lupte alături de noi pentru dezrobirea Bucovinei şi a Ardealului. Când revoluţia rusească a început să elibereze neamurile asuprite de sub sceptrul Ţarilor, mişcarea aceasta a devenit mai intensă încă. Autorităţile noastre au intervenit, le-au venit întru ajutor şi, astfel, s'a ajuns la constituirea unei legiuni de 1200 de voluntari.

La 7 Iunie după prânz au sosit în gara Iaşi, primiţi fiind de Vintilă Brătianu şi de Generalul Prezan, care a şi rostit o inimoasă cuvântare, iar a doua zi, tot pe platoul de la Sorogari, a avut loc prestarea jurământului. A fost o clipă unică, căci dacă solii din apus ne-au dat simţământul solidarităţii cu Aliaţii noştri, legionarii ardeleni şi bucovineni ne-au dat impresia vie şi îmbărbătătoare a întregirii neamului. Am trăit ceasul Unirii înainte de-a fi sunat.

Parcă văd încă Regele, Regina, familia regală, clerul în odăjdii, autorităţile militare, misiunile străine, steagurile fâlfâind şi voluntarii mândri jurând cu mâinile întinse spre cerul albastru. Mărturisesc că din mulţi ochi lacrămile curgeau în jurul meu. Pe urmă defilare, coruri masă comună şi după amiază intrarea în Iaşi, unde a fost un adevărat triumf, tot oraşul pe străzi aclamând pe fraţii ardeleni şi bucovineni, aruncându-le flori, un adevărat delir.

Punctul culminant a fost însă, fără îndoială, scena din Piaţa Unirii, toţi voluntarii adunaţi mulţimea în jurul lor şi de pe treptele statuii lui Cuza nepăsător vorbind Brătianu, Goga, Nistor, Iorga, Mitropolitul Pimen şi un voluntar Ardelean, al cărui nume în aflam pentru prima oară, Victor Deleu. Toate cuvântările au fost măreţe şi înflăcărate, dar spre uimirea generală nu au existat pe lângă aceea a lui Deleu, care a fost pur şi simplu o minune, de neuitat. Nu am avut niciodată curiozitatea să recitesc textul ei, nici nu vreau dealtminterea, ar fi să comit un păcat, micşorând impresia pe care nu numai eu, dar toţi cei ce se aflau atunci în Piaţa Unirii au resimţit-o cu atâta emoţiune. A fost una din cele mai puternice impresiuni oratorice din toată viaţa mea. Bineînţeles am căutat imediat să aflu cine este acest om înzestrat cu un atât de uimitor talent oratoric, tot ce mi s'a putut spune era că este un modest avocat din Nordul Ardealului, fără vreo reputaţie mai deosebită. După război am reîntâlnit pe numitul Victor Deleu, am fost chiar ani de-a rândul cu el în Parlament, unde, când din întâmplare a luat cuvântul, a vorbit într'adevăr ca un modest avocat de judecătorie de pace. Nici o urmă, dar nici una, a acelui minunat talent care ne entuziasmase la 8 Iunie. Am înţeles atunci pe Rouger de l'Isle, care şi dânsul a avut o noapte, una singură în lunga sa viaţă, în care geniul l-a atins şi a ieşit nemuritoarea „Marseillaise". Bietul Deleu a avut şi el un ceas de divină inspiraţie, după aceea a reintrat în acelaşi întunerec în care trăise şi până atunci.

Discursurile terminate, s'a încins o horă mare în toată Piaţa Unirii. Am jucat cu toţii, Brătianu, Take Ionescu, generalii, publicul, doamnele, până şi Alecu Constantinescu, mic, gros şi cu burta înainte, cu faţa plină de veselie şi cu o floare la butonieră. De-acolo au pornit voluntarii şi publicul într'o entuziastă învălmăşeală în sus pe strada Lăpuşneanu până la Palatul Regelui unde a avut loc o formidabilă manifestaţie. Suveranul a ieşit la balcon cu Brătianu, de-acolo la Palatul Reginei pentru o a doua

manifestaţie, apoi cortegiul s'a îndreptat spre Copou. Am renunţat să-l mai urmez, eram obosit de mulţumire şi săturat de entuziasm, ştiu însă că serbarea s'a sfârşit noaptea târziu cu cântece, declamaţiuni patriotice şi cu artiştii Teatrului Naţional.

De altfel în acele zile moralul nostru era foarte ridicat, din Apus veştile erau bune, sforţarea Americii începea să se vadă, luând proporţii uriaşe, dătătoare de atâtea speranţe. Frontul rusesc părea că se mai consolidează, în orice caz Kerenski dăduse un ordin de zi către armată în care anunţa în termeni înflăcăraţi începerea unei mari ofensive ruseşti, care de fapt a şi început pe frontul galiţian sub conducerea Generalului Brusiloff.

La noi armata minunat de bine refăcută avea moralul mai ridicat decât oricând şi, cu un avânt admirabil, se pregătea să înceapă peste câteva săptămâni ofensiva pe linia Nămoloasa.

În interior reformele erau votate, agitaţia partidului Muncii se stingea încetul cu încetul, toată lumea părea încordată numai spre forţarea ce urma să ducă la eliberarea teritoriului ocupat. Dar bucuria noastră a fost de scurtă durată. Într'adevăr, îndată ce reformele au fost votate şi ce Parlamentul s'a închis, (21 Iunie), amicii noştri consevatori ne-au comunicat că ei nu mai pot continua colaborarea lor cu noi. De ce? Invocau fel de fel de pretexte, ba că nu sunt de acord cu o politică pe care până în ajun nu încetaseră de a o aproba, ba că nu vor să mai fie solidari cu un guvern vinovat de tot ce se întâmplase în prima parte a războiului. Dezgropau de-o dată toate controversele prescrise din trecut, resentimente personale, care nu aveau nici un rost să fie invocate tocmai acuma.

Motivul adevărat era însă altul. Se pare că Take Ionescu nu obţinuse adeziunea partizanilor săi, în special a celor mai potrivnici ideilor înaintate la reforme, decât făgăduindu-le că după votarea lor va înceta colaborarea cu Brătianu. Era o răzbunare postumă fără de nici un rost, căci pe Brătianu nu îl puteau răsturna. La urma urmei ar fi avut un înţeles să-l împiedeci la înfăptuirea reformelor, dar acestea fiind votate, să refuzi a te solidariza în privinţa politicii războiului, când te solidarizaseşi cu el jumătate de an şi când nici un fapt nou nu intervenise care să justifice vreo schimbare de atitudine, era, trebuie să o mărturisim, cel puţin straniu. Dar era şi anti-patriotic, fiindcă situaţia ţării era prea gravă, ceasul era prea hotărîtor, pentru ca să nu fii dator să subordonezi interesele tale raţiunii de stat.

Nici azi nu pricep cum Take Ionescu a putut ceda pretenţiilor partizanilor săi, cum nu a înţeles că nu se cuvenea să facă un astfel de gest. Este adevărat că unii susţineau atunci că atitudinea consevatorilor pornea numai din dorinţa de a participa într'o măsură mai largă în guvern, cu alte cuvinte că totul trebuia redus la o presiune pentru a obţine mai multe portofolii ministeriale. Se poate, dar atunci nu mă pot împiedeca să regret şi mai mult purtarea lui Take Ionescu, fiindcă el ştia prea bine că Brătianu

nu era omul care să sacrifice foloasele ce le prezenta un guvern de concentrare naţională pentru o diferenţă în plus sau în minus a câtorva portofolii ministeriale. Nu îi era îngăduit să nu'şi fi dat seama că, dacă acesta era obiectivul său, nu avea decât să o spună lui Brătianu cu care s'au fi înţeles şi în câteva ceasuri totul ar fi fost isprăvit.

Indiferent de aceste consideraţiuni ne-am găsit, deci, în faţa unei crize ministeriale. Şi, spre ruşinea noastră, tocmai în ajunul zilelor în care trebuia ca armata reconstruită să-şi înceapă ofensiva, noi guvernul am stat la Iaşi două săptămâni în această situaţiune. Au avut loc discuţii nesfârşite a căror amănunte nu le-aş putea reaminti, fiindcă îmi inspirau atâta desgust, încât nici nu voiam să urmăresc de aproape toate vicisitudinile lor. Marele negociator era din nou Alecu Constantinescu, prietenia sa personală pentru Take Ionescu îl indica de altfel în mod deosebit şi permanent pentru acest rol. El alerga într'una de la Brătianu la Take Ionescu şi de la Take Ionescu la Brătianu, simţindu-se fericit să facă pe intermediarul cu dibăcie, cu energie la nevoie, şi cu o simpatică bonomie întotdeauna. De asemenea Ştirbey a intervenit şi el mult în negocierile ce se urmau, fiindcă Regele ţinea să aibă un guvern naţional şi, prin urmare, îl însărcinase să lucreze în acest sens cu toată autoritatea pe care i-o dădea calitatea sa de „homo Regius".

Brătianu vroia să păstreze direcţia guvernului, fiindcă răspunderea lui era în primul rând angajată în pregătirea, în declararea şi în conducerea războiului şi fiindcă el dispunea de majorităţile parlamentare, dar în ceea ce privea restul era dispus la concesii. În schimb intransigenţa consevatorilor mergea crescând, aşa încât după 12-13 zile ajunsesem la convingerea că va trebui să renunţăm la speranţa de a mai avea un guvern naţional şi să ne mulţumim cu un guvern de partid. Regele însuşi se raliase la această idee şi în rândurile noastre începuseră discuţiunile în vederea desemnării noilor miniştrii. Danielopol urma sigur să intre, erau însă divergenţe între Săveanu şi Suculescu de la Romanaţi, căci şi unul şi altul aveau susţinători hotărîţi. În genere preferinţele vechilor cadre se îndreptau spre Săveanu, iar tinerii din partid nu îşi ascundeau preferinţele pentru Suculescu, care de fapt era un om cu o frumoasă inteligenţă, cu o judecată limpede şi armonios echilibrată. Ca întotdeauna în asemenea împrejurări nu au lipsit scene amuzante, intervenţii de candidaţi, multe făgăduieli, protestări de amiciţii, declaraţii de devotament, dar nu vreau să mai insist asupra acestor fatale micimi omeneşti.

În momentul în care credeam totul isprăvit şi negociaţiunile definitiv rupte, înţelegerea s'a făcut de-o dată, guvernul s'a reconstituit aproape în aceleaşi condiţiuni şi cu acelaşi raport de forţe ca în trecut. Singura deosebire era că Delavrancea a intrat la Ministerul de Industrie în locul Dr-lui C. Istrate, care începuse să simtă primele simptome ale bolii de cancer care l-a răpus câteva luni în urmă, şi că Titulescu a fost numit la Finanţe,

în locul lui Victor Antonescu, care a plecat la Paris ca Ministru Plenipotențiar.

Era prima dată când Titulescu intra într'un guvern şi am aflat pe urmă —îndeosebi de la Lupu care îl vedea des pe acele vremuri — că de câteva luni chinuia pe Take Ionescu cu supărările lui izvorîte toate din necazul său că nu îl impusese în prima formaţiune a guvernului naţional din Noiembrie trecut. În fine, Take Ionescu primea ca satisfacţie de amor propriu titlul de vice preşedinte al consiliului de miniştri, titlu până atunci necunoscut în nomenclatura noastră ministerială. Ministerul de Război pe de altă parte era împărţit în două, Ministerul de Război propriu-zis, în capul căruia trecea Generalul Iancovescu fostul secretar general, şi Ministerul Muniţiilor, a cărei conducere o lua Vintilă Brătianu.

De fapt, unica concesie reală pe care Brătianu o făcuse conservatorilor era plecarea fratelui său din capul departamentului războiului. Într'adevăr, Take Ionescu şi prietenii săi nu încetaseră să-l atace în surdină, să-l acuze că nu conduce Ministerul cu destul avânt pentru asemenea vremuri în care moralul trupei juca un rol atât de însemnat ca şi buna ei stare materială, că este prea birocrat, că este prea intransigent şi aşa mai departe. Învinuirile erau cu desăvârşire nedrepte, ofiţerii şi Marele Cartier vedeau de moralul trupei şi îşi îndepliniseră atât de bine misiunea, încât soldatul nostru inspirase admiraţia tuturor celor care vizitaseră unităţile şi frontul. Datoria Ministerului de Război era să vegheze ca armata să aibă tot ce îi trebuie, ceea ce nu era lucru uşor în condiţiile în care ne aflam noi atunci în Moldova. Ori tocmai Vintilă Brătianu prin munca sa neobosită, prin exemplara sa conştiinciozitate, era omul indicat pentru această anevoioasă şi ingrată sarcină, pe care o îndeplinise foarte bine, şi trebuie să existe nedreptatea vieţii politice de la noi ca să nu i se fi recunoscut îndată aceste mari merite. Dacă armata noastră se refăcuse atât de bine şi atât de repede, aceasta se datora în bună parte sforţărilor sale. Cauza adâncă a ostilităţii conservatorilor era de fapt antipatia pe care Vintilă Brătianu le-o inspira, Take Ionescu o mărturisea făţiş în convorbiri intime. Dacă nu ar fi fost factorul acesta psihologic, sunt sigur că amicii conservatori nu s'ar fi năpustit împotriva lui şi ar fi trebuit să recunoască că lupta pe care o duceau împotriva sa nu se rezima pe nimic precis şi întemeiat. Brătianu era întotdeauna gata să facă concesii când era vorba de fratele lui ca nu cumva să se creadă că este călăuzit de consideraţiuni familiare, iar Vintilă, cu spiritul său de abnegaţie, cu lipsa lui de preocupări personale care îl caracteriza, a primit soluţia propusă cu o filozofică resemnare.

Cum s'a ajuns însă la o înţelegere cu conservatorii? Ce a determinat schimbarea de atitudine a lui Take Ionescu şi a prietenilor săi? Din nenorocire nici presiunile Regelui, nici argumentele lui Brătianu, nici meşteşugitele intervenţiuni ale lui Alecu Constantinescu, ci situaţia de pe front. Într'adevăr, veştile erau iarăşi grave, ofensiva lui Brusiloff după ce spărsese

în Galiţia frontul austriac şi dăduse cele mai frumoase speranţe se oprise. Trupele ruseşti grav contaminate de acţiunea dizolvantă a bolşevicilor, începeau iarăşi să se destrame. Unele unităţi nu mai voiau să lupte, altele nu ascultau decât în parte de ordinele comandanţilor. În acelaşi timp la Petrograd Lenin şi prietenii săi bolşevici încercaseră să răstoarne guvernul provizoriu şi, printr'o revoluţie de stradă, să puie mâna pe putere. Cu ajutorul unor unităţi credincioase Kerenski a reuşit să pareze lovitura, iar Lenin a trebuit să fugă în Finlanda, de aceea pentru câtva timp s'a putut crede că bolşevismul este înfrânt şi lichidat. Profitând de acest complex de împrejurări, Austro-Germanii au dat un contra atac violent şi armatele lui Brusiloff, din ce în ce mai dezorganizate, au fost cu desăvârşire incapabile să îi opună o rezistenţă. Invălmăşeala a început, iar Ruşii se retrăgeau pe toată linia lăsând în mâinile inamicului numeroşi prizonieri precum şi o mare cantitate de arme şi de muniţiuni.

Ne aflam deci ameninţaţi, dacă retragerea rusească nu se oprea, să vedem pe Austrieci intrând în nordul Moldovei şi întorcând întregul nostru front. Generalul Serbaceff nu ascundea Generalului Prezan îngrijorarea sa şi fără îndoială situaţia era gravă, pot zice chiar că am trăit atunci una din clipele cu adevărat dramatice din timpul refugiului nostru în Moldova. „Dacă retragerea mai continuă trei-patru zile“, declara Generalul Serbaceff, trebuie să vă gândiţi la părăsirea Moldovei şi să vă faceţi pregătirile pentru a trece Prutul“.

În faţa acestei noi şi neaşteptate întorsături a evenimentelor, Take Ionescu a priceput în sfârşit că trebuia pus capăt crizei ministeriale. Ştirbey i-a vorbit din partea Regelui în termeni drastici şi în douăzeci şi patru de ore guvernul naţional a fost reconstituit în forma mai sus arătată.

Îndată după refacerea guvernului de concentrare, două mari preocupări ne-au stăpânit. Prima, să pregătim evacuarea pentru orice eventualitate şi, a doua, să încercăm ofensiva noastră pe frontul Nămoloasa.

Pentru a înlesni evacuarea, am dispus plecarea parlamentarilor la Odesa şi la Cherson, am hotărît trimiterea la Moscova a tezaurului nostru şi am sfătuit pe toţi refugiaţii din Muntenia şi din Oltenia, aflători în Moldova, să treacă Nistrul, să plece în Rusia şi, de preferinţă dacă au mijloace, prin Rusia în Apus. Deoarece mulţi parlamentari care fuseseră deja la Cherson în timpul iernii şovăiau în hotărîrile lor, a trebuit să exercităm o adevărată presiune asupra lor. I-am convocat în aula Universităţii şi am făcut apel la ei, adesea într'o formă aproape ameninţătoare. Cei mai mulţi au cedat stăruinţelor noastre, alţii, ca de pildă Cuza, nu s'au sfiit să ne declare categoric că preferă să sufere consecinţele unei eventuale ocupaţii germane, decât să părăsească pământul Moldovei. Totdeodată mulţi particulari s'au decis să plece la Odesa şi la Paris. Cu ajutorul guvernului rusesc s'au constituit trenuri speciale şi încetul cu încetul Iaşii s'au golit, am rămas numai noi guvernul, autorităţile a căror servicii erau indispensabile şi, bineînţeles, autorităţile militare.

Din autorităţile civile multe au fost trimise la Cherson, aşa spre pildă am pornit acolo pe Gârboviceanu şi i-am încredinţat capul lui Mihai Viteazul, luat de la Mânăstirea Dealului în momentul invaziei germane, ca nu care cumva acest adevărat simbol al unităţii noastre naţionale să cadă în mâinile duşmanilor şi, în special, al Ungurilor. Epopeea lui Gârboviceanu cu craniul Marelui Voievod în Rusia revoluţionară merită să fie scrisă, istorica relicvă ascunsă în cutii de pălării spre a nu deştepta atenţia agenţilor bolşevici, spaima perpetuă a sărmanului Conul Petrache, conştiinţa răspunderii ce i se încredinţase, lupta aceasta de-a ascunselea este o adevărată tragi-comedie.

În orice caz este curios şi foarte simptomatic cum simbolul unităţii noastre naţionale a trebuit să treacă prin aceleaşi neînchipuite vicisitudini prin care a trecut statul român însuşi, până să ajungă la înfăptuirea unităţii sale; iar capul lui Mihai Viteazul a fost cu alai readus în Mitropolia de la Iaşi aproape în acelaşi moment în care trupele se pregăteau să reia armele şi cu Aliaţii învingători să înainteze peste Carpaţi spre Alba Iulia şi spre câmpia de la Turda, unde spada trădătoare a lui Basta retezase acest cap omorînd Voievodul, dar neputând să distrugă marea idee politică, marele ideal naţional pe care îl întrupase vremelnic, dar cu atâta putere şi cu atâta strălucire.

Parcă văd încă pe liniile de garaj ale gării Iaşi trenurile plecând. M'am dus cu Danielopol să salut mai mulţi prieteni care pentru a doua oară luau drumul bejeniei, era într'o formă mai redusă şi mai liniştită reeditarea scenelor din Noiembrie de la Bucureşti dar pe o căldură înăbuşitoare şi o atmosferă morală mai înăbuşitoare încă. La fereastra unui vagon cu gulerul deschis şi descompus de căldură, am văzut pentru ultima oară pe George Diamandy. Avusesem cu el până la constituirea partidului Muncii raporturi amicale, la 1914 chiar, spre a îndeplini un vis al său, îl numisem director general al Teatrului Naţional. Cultura, spontaneitatea, nepăsarea sa de moarte mi-l făceau simpatic, cu toate că îmi dădeam perfect de bine seama de neperfecţiunile, de superficialitatea, de lipsa lui de convingeri adânci şi, mai presus de toate, de incorijibila lui manie de a fi sau de-a părea original. I-am strâns mâna cu o sinceră melancolie, bolnav cum era aveam presimţirea că nu îl voi mai revedea.

Aşa s'a şi întâmplat, peste câteva săptămâni trebuia să moară în condiţiuni cu deosebire patetice. Plecând de la Arhanghelsk pe un vapor spre Franţa, a avut în mijlocul oceanului Glacial un atac de cord, la care nu a putut rezista şi corpul său, conform legilor navigaţiilor, a fost aruncat în mare. Astfel s'a încheiat printr'un episod dramatic o existenţă de boier moldovean cu gusturi de sibarit şi cu porniri de tot felul, în care nota veselă predomina întotdeauna şi ridicolul nu lipsea de prea multe ori. Gândindu-mă la el, la năzuinţele lui de bine, la slăbiciunile lui inofensive, la acest tragic sfârşit departe de ţară şi de ai lui, nu mă pot impiedica să spun din adâncul inimii şi cu o sinceră emoţie, „fie-i valurile uşoare“.

Tot atunci ne-au părăsit şi o serie de oameni care nu ar fi trebuit să plece, printre aceştia voi menţiona în special două nume: Dr. Toma Ionescu şi Dr. Lupu, şi unul şi altul erau doctori în medicină şi socotesc că atunci când Franţa ne trimitea medici care îşi jertfeau până şi viaţa ca să ajute a stârpi epidemiile ucigătoare, nu era permis medicilor români să ia drumul străinătăţii. Scuza că erau totdeodată şi oameni politici nu era acceptabilă, dimpotrivă. Într'adevăr timp de doi ani Toma Ionescu, atât ca fruntaş conservator democrat, ca frate al lui Take Ionescu, şi ca rector al Universităţii, fusese unul din cei mai aprigi susţinători ai intrării în acţiune. El nu se sfiise în ardoarea lui războinică să aţâţe într'una tinerimea universitară, ba chiar să ameninţe şi să insulte pe Rege. Datoria lui era deci acuma cu atât mai mare să participe la toate mizeriile războiului, să fie cel din urmă care să plece. În orice caz era inadmisibil ca în ajunul unor noi şi crâncene lupte să lase altora grija răniţilor ce aveau să vie şi pe când duceam lipsă de chirurgi, marele chirurg, marele profesor, şeful şcolii de chirurgie române, să se plimbe în apus şi să se îndeletnicească, sub cuvânt de propagandă, cu intrigi politice şi cu polemici de Capşa. Am considerat această atitudine al lui Toma Ionescu o adevărată deserţiune şi m'am convins atunci că aveau dreptate aceia cari îmi spuseseră de mult că Toma Ionescu anulează toate meritele lui ştiinţifice prin lipsa sa de suflet şi de conştiinţă profesională.

Plecarea lui Lupu era tot atât de inadmisibilă. Am mai spus că datoria lui era să facă la 1917 ceea ce făcuse la 1913, dar după ce în ajunul ofensivei nu se sfiise să încerce prin organizarea partidului Muncii să creeze disensiuni interne, elementara lui datorie era să fie în ceasul primejdiei în ţară, astfel cum este dator căpitanul să stea pe covertă şi să părăsească vasul în ultima barcă de salvare. Lupu a pretins pe urmă că, prin propaganda pe care a făcut-o în apus şi în America, a răscumpărat cu prisosinţă gestul nefericit al plecării sale din Moldova. Să-mi fie îngăduit să nu împărtăşesc acest punct de vedere, serviciile propagandistului politician Lupu sunt problematice şi, în orice caz, foarte discutabile, dar plecarea doctorului Lupu este şi, din nenorocire, rămâne neîndeplinirea unei elementare şi adânc resimţite datorii.

Aş putea menţiona în aceeaşi categorie şi pe Dr. G. Marinescu, vestitul profesor de neurologie.

Plecarea parlamentarilor a fost pe urmă viu criticată. Critica era nedreaptă, căci admiţând că am fi fost obligaţi efectiv să evacuăm Moldova, era o datorie să salvăm şi noi ca Sârbii, măcar ceea ce putea simboliza fiinţa statului român, adică Regele, guvernul şi reprezentaţiunea naţională. Ceea ce era criticabil însă era atitudinea unora dintre aceşti deputaţi şi senatori, după ce au părăsit Moldova. Într'adevăr, sub cuvânt că Chersonul este prea departe şi prea nesigur, că la Odesa nu găsesc tot comfortul dorit, mulţi, prea mulţi din ei, au plecat în Suedia, în Danemarca, în Anglia

şi mai su seamă în Franţa, unde atitudinea lor, afară de rare excepţii, a lăsat mult de dorit şi ne-a făcut mult rău. Dar acesta este un alt capitol dureros, despre care voi vorbi la timpul său.

În sfârşit, tot în acele zile după îndemnul aliaţilor, după stăruinţele lui Kerenski, am dus la Moscova tezaurul nostru spre a împiedica Puterile Centrale să pună mâna pe el în cazul unei eventuale ocupări a Iaşilor.

Făcut-am bine sau rău? A fost şi aceasta o problemă care a stârnit în urmă nesfârşite controverse. După părerea mea nu puteam să nu transportăm tezaurul de la Iaşi, dar am făcut o greşeală să-l trimitem la Moscova. Am studiat ipoteza expedierii lui în Anglia, riscurile din cauza submarinelor din Marea Nordului erau mari şi ni s'a cerut în consecinţă plata unei însemnate prime de asigurare, care ne-a determinat să renunţăm la acest proiect. Nefericită inspiraţie, fiindcă trebuia să ştim că starea de lucruri din Rusia era prea nesigură ca să îi încredinţăm fără grijă tot tezaurul nostru. Adevărul era că ne dădeam prea bine seama că situaţia devine peste Prut din ce în ce mai haotică, dar fără să vrem ne stăpânea mentalitatea struţului. Prăbuşirea Rusiei ne apărea aşa de catastrofală, încât nici nu voiam să ne gândim la o eventualitate atât de îngrozitoare. Este instructiv cum în faţa unei privelişti înspăimântătoare omul închide ochii, de asemenea şi noi ne puneam atunci capul în nisipul voitelor noastre iluzii şi speranţe.

Protocolul transportării tezaurului la Moscova a fost întocmit şi iscălit de Titulescu în calitatea sa de Ministru de Finanţe. Am trimis stocul metalic al Băncii Naţionale, valorile Casei de Depuneri, ale Creditelor Funciare şi Urbane, ale multor bănci particulare, faimoasele obiecte bisericeşti trimise de Tzigara Samurcaş la Iaşi în momentul evacuării Munteniei, tablourile din muzee, într'un cuvânt tot ce era mai de preţ.

Din nenorocire, dintr'un exces de zel, am pe conştiinţă trei tezaure particulare, care au plecat la Moscova numai şi numai din vina mea. Colecţia lui Morţun, tablourile Dr-lui Angelescu şi manuscrisele muzicale ale lui George Enescu. Morţun adunase, precum se ştie, ani de-a rândul tablouri ale pictorilor români, reuşind astfel să aibe cea mai complectă şi cea mai frumoasă coleţie. Era unică şi cu adevărat minunată. Poseda portrete de Aman, care clasifica pe acest artist mai presus decât poate fi judecat după celelalte pânze ale lui. Avea cele mai frumoase Luchianuri şi Andreeşti, avea de Mirea lucruri delicioase, avea în fine de Grigorescu bucăţi neîntrecute, între altele portretul unui Polizu-Micşuneşti, mort tânăr de tuberculoză, poate cea mai remarcabilă operă a sa. Astfel fiind, mărturisesc că atunci când s'a hotărît evacuarea tablourilor statului la Moscova şi când Morţun m'a întrebat dacă nu aş putea trimite şi colecţia lui, nu m'am simţit în măsură să-i resping propunerea. Eram de altfel cu atât mai îndrituit să o primesc, cu cât de ani de zile dânsul spusese tuturora că şi-a făcut testamentul şi că lasă acest tezaur artistic statului român cu ştiinţa şi con-

simţământul singurei sale fiice. Nu este vorbă, în 1919 la moartea lui Morţun, nu s'a mai găsit nici un testament. Juridiceşte, deci, tablourile aparţin fiicei sale, Doamnei Matei Sassu, dar de fapt sunt la Moscova, dacă cumva nu au fost distruse sau împrăştiate prin vreo dispoziţie a guvernului bolşevic, sau prin vreo fantezie a straniilor împrejurări ce au domnit în Rusia de atunci şi până azi.

Întrucât am trimis tablourile lui Morţun, m'am crezut dator în acelaşi timp să expediez şi pe cele ale Dr-ului Angelescu, deşi dânsul lipsind din Iaşi, nu am avut din partea lui nici o cerere şi, cu atât mai puţin, o autorizaţie formală. De atunci Dr. Angelescu îmi spune în glumă din când în când că are să mă dea în judecată fiindcă eu sunt pricina pierderii tablourilor sale. De fapt sărmanul are dreptate, dar bucuria lui la început când a aflat măsura ce luasem a fost atât de mare, încât nu se simte îndrituit să fie nici măcar cu adevărat supărat azi, când împrejurările au prefăcut o amicală atenţie a mea într'o pagubă atât de reală şi de regretabilă.

Cât despre Enescu, în momentul în care se pecetluiau ultimele lăzi, m'am pomenit cu el cerându-mi stăruitor să-l las să adauge şi dânsul o lădiţă, cuprinzând toate manuscrisele lui de când era copil şi începuse să compună. Aspectul modest al acestei cutii, care avea înfăţişarea lădiţelor cu care fiii de ţărani vin la inserate ca să înveţe carte şi în care părinţii lor au strâns cu drag din sărăcia lor ce era mai bun şi ce aveau mai scump, m'a mişcat adânc. Astfel manuscrisele amicului Enescu au pornit cu tezaurul statului şi au fost depozitate în Kremlin.

Mai norocos însă decât Morţun şi decât Dr. Angelescu, el şi-a redobândit după război manuscrisele. Prieteni francezi au intervenit, după reluarea relaţiilor diplomatice dintre Franţa şi Rusia, la căpeteniile sovietice, care invocând respectul lor pentru artă, s'au grăbit a restitui lui Enescu lădiţa cu manuscrisele intacte. Presupun că dânsul niciodată nu a trebuit să resimtă mai plăcut beneficiile privilegiului de a fi un apostol al artei, dar în orice caz gestul onorează Sovietele. Singura mea circumstanţă uşurătoare este că cel puţin eu nu am profitat de situaţia mea pentru a trimete nimic, dar absolut nimic din lucrurile mele personale la Moscova.

Şi astfel virtutea mea a fost răsplătită, fiindcă am salvat puţinul, foarte puţinul pe care îl am pe când mulţi din colegii mei au suferit pierderi simţitoare. Cel mai crud pedepsit a fost însă Barbu Ştirbey. Tot ceea ce evacuase de la Buftea şi de la Bucureşti, adică o minunată argintărie care îi venea de la Vodă Ştirbey, tapiţerii de Gobelins pe care le-am văzut în toată copilăria mea atârnate în Palatul Ştirbey, tablourile de familie şi altele. Barbu Ştirbey, neîncrezător în soarta tezaurului român, le-a încredinţat bunului său prieten Baronul Fasciotti, Ministrul Italiei, care le-a expediat la Ambasada Italiană din Petrograd. Rezultatul a fost că bolşevicii nesocotind principiul exteritorialităţii, Ştirbey nu a mai putut da niciodată de obiectele lui. Târziu de tot, la un vânzător de tablouri din Berlin a dat

de portretul soţiei sale de Schwarz, care pictase pe Împăratul Wilhelm şi pe membrii familiei noastre regale, astfel putând răscumpăra ceva din depozitul ce-l încredinţase Ambasadei Italiene.

Mai nefericită însă a fost inspiraţia lui de a fi trimis la Moscova cu tezaurul statului toate bijuteriile Reginei Maria, care erau de o mare valoare. Dânsa, mai intuitivă, refuzase să asculte de sugestia sa, şi astfel a trebuit să exercite asupra ei o adevărată presiune. Când războiul s'a sfârşit era întristător şi impresionant în acelaşi timp să vezi pe Regina României apărând la ceremoniile oficiale ca o femeie săracă, fără nici o bijuterie, fără nici unul din atributele sclipitoare ce fac parte integrantă din veşmintele regalităţii. Această silită simplicitate era tributul material al Reginei Maria la înfăptuirea unităţii noastre naţionale, cu sculele ei personale plătise Coroana României Întregite.

Nu este vorba această simplitate a fost de scurtă durată, puţin după aceea Mama ei, Ducesa de Coburg murind, a moştenit de la dânsa o parte din fantasticele juvaere pe care Ţarul Alexandru II le dăruise unicii şi mult iubitei sale fiice şi, astfel, Regina noastră a putut să reapară la ceremoniile oficiale în toată splendoarea şi în toată strălucirea ei regală. Atunci fireşte, au încetat şi remuşcările lui Ştirbey.

Dar pe vremea aceea au plecat din Iaşi nu numai compatrioţii şi avuţiile noastre, dar şi trei din bunii noştrii prieteni, din înţelegătorii tovarăşi ai zilelor de restrişte: Ducele de Luynes, Robert de Flers şi Colonelul Thomson. I-am întovărăşit la gară şi ne-am despărţit cu emoţiune. Prin tactul, prin delicateţea sa sufletească, prin nobleţea atitudinii sale, Ducele de Luynes îşi câştigase simpatiile şi stima tuturora. Un prieten mai puţin în vremurile de atunci era mult.

Robert de Flers înflăcărat, comunicativ, călduros în toate manifestările lui, era fireşte tot atât de regretat, deşi aveam speranţa să-l vedem întorcându-se în curând printre noi.

Pe Thomson îl ştiam dus definitiv şi mărturisesc că îl vedeam plecând cu un amestec de regret, de curiozitate şi chiar de mulţumire. De regret, fiindcă ne arătase prietenie şi fiindcă personal avusesem cu el cele mai bune relaţiuni. De curiozitate, fiindcă eram convins că dânsul care era o adevărată personalitate, va ajunge departe şi eram nerăbdător să văd cum se va desemna curba ascensiunii sale. De mulţumire însă, fiindcă îmi ziceam că la Londra prin legăturile sale va şti să arate adevărata noastră situaţie, va restabili multe inexactităţi ce circulau şi va fi, astfel, în măsură să ne aducă servicii mai mari decât acelea pe care ni le putea aduce în Moldova ca simplu ataşat militar al Imperiului Britanic.

Thomson nu ne-a putut aduce seviciile pe care le aşteptam de la lealitatea şi prietenia sa, fiindcă abia sosit în Anglia, independenţa caracterului şi originalitatea convingerilor lui au indispus ierarhia solemnă de la War Office, care s'a grăbit să-l trimită într'un fel de exil disciplinar în Egipt şi în Palestina.

În mijlocul pregătirilor şi executării acestor evacuări, au început luptele care au constituit cea mai glorioasă pagină a războiului întregirii noastre. Retragerea Ruşilor în Galiţia s'a oprit, pericolul iminent al unei invazii inamice pe la Nord a fost astfel înlăturat, am putut sta iarăşi liniştiţi la Iaşi. Şi fiindcă în timpul acesta se apropia termenul sorocit pentru începerea ofensivei noastre celei mari de la Nămoloasa şi pregătirile ei erau terminate, Marele nostru Cartier, de acord cu comandamentul rusesc, a hotărît să pornească ofensiva.

Bineînţeles că nu am de gând nici să fac istoricul acestor lupte, ceea ce nu ar intra în cadrul memoriilor mele, nici să mă transform în criticul unor operaţiuni militare, care vădit nu sunt de competenţa mea. Vreau numai să reamintesc caracterul lor esenţial, cât şi repercusiunile pe care le-au avut asupra situaţiunii noastre morale şi politice.

Planul era următorul: Averescu să întreprindă în direcţia Mărăşti un atac violent care să fixeze în acea direcţie toată atenţia şi toate forţele inamicului, iar în timpul acesta, după o puternică pregătire de artilerie, grosul armatei noastre împreună cu Ruşii să dea atacul hotărîtor pe sectorul Galaţi-Nămoloasa-Focşani, spre a pătrunde pe acolo în câmpia Munteniei.

Averescu a pornit şi, fiindcă nu avea forţe numeroase în faţa lui, a putut înainta relativ uşor, asigurându-ne astfel victorii care, fără îndoială, aveau o mare valoare morală pentru noi. Restul înaintării lui era însă pur demonstrativ, adevărata bătălie urmând să se dea pe frontul Nămoloasa. Bombardamentul nostru începuse în cele mai bune condiţiuni şi trupele noastre pline de avânt erau nerăbdătoare să iasă din tranşee şi să pornească la atac. Pe când totul era gata şi entuziasmul la culme, Generalul Serbaceff primeşte însă direct de la Kerenski ordinul telegrafic de-a opri orice ofensivă. Situaţia din Rusia se înrăutăţise iarăşi în aşa fel, încât Kerenski nu credea armata rusească în măsură să întreprindă o operaţie militară mai însemnată. Deziluzia în rândurile noastre a fost bineînţeles grozavă, dintr'o dată toate speranţele noastre de reocupare a Munteniei se năruiau. Încă o dată lipsa de solidaritate a Ruşilor ne paraliza mişcările şi ne expunea la cele mai grave consecinţe pentru viitor.

Generalul Prezan mi-a spus că era la un dejun la legaţia americană împreună cu Serbaceff, când telegrama lui Kerenski i-a fost remisă. Primul gest a fost să nesocotească ordinul şi să lase ofensiva să-şi urmeze cursul. În asemenea condiţii raţiunea trebuia însă să învingă pornirile generoase şi, de bună seamă spre desperarea noastră, atacul să fie oprit.

Urmarea logică era că Averescu a fost nevoit să se oprească şi el, fiindcă înaintarea lui nu mai avea nici un rost de îndată ce planul general fusese nimicit prin atitudinea Ruşilor. Când colo Averescu a continuat să înainteze, sub cuvânt că nu înţelege ordinele Marelui Cartier, sau că trebuia să consolideze noile poziţii pe care le-a cucerit. De fapt dânsul era

preocupat exclusiv de gloria lui personală. Această lipsă de supunere, această lipsă de solidaritate cu interesele generale ale întregului front, au indignat profund şi pe Generalul Prezan şi pe Generalul Berthelot. Simţămintele intime ale celui dintâi în această privinţă le aveam nu numai prin Brătianu, care împărtăşea în totul indignarea Marelui Cartier, dar mai ales prin D-na Petrescu, sora D-nei Prezan. Într'adevăr, Buduresci contractase tifosul exantematic şi era îngrijit în spitalul instalat la Şcoala Normală de la Copou, de care dânsa se ocupa. Fiind deja convalescent mă duceam în fiecare zi să-l văd şi la căpătâiul lui găseam regulat această D-nă, care îmi transmitea cu femenina indiscreţie tot gândul cumnatului său, cu care de altfel locuia la o vie vecină.

Cât despre Generalul Berthelot, cu rectilinitatea care în asemenea materii caracterizează pe Francezi, el nu s'a mulţumit să exprime indignarea sa în vorbe vehemente, el a cerut pur şi simplu Regelui să-i ia comanda lui Averescu. Regele, după îndemnul lui Brătianu, a refuzat să recurgă la o asemenea măsură atât de extremă, căci Averescu precum se ştie era, pe drept sau pe nedrept, foarte popular în oştire, socotit fiind ca eroul militar al războiului, de aceea îndepărtarea lui ar fi privită ca o nedreptate cu atât mai mare, cu cât se spunea că Brătianu îl persecuta. Aşa fiind aceasta ar fi putut influenţa în rău moralul trupei, care primise o lovitură puternică şi prin oprirea marei ofensive. În sfârşit Averescu având legături intime cu unii din colegii noştri conservatori, sacrificarea lui ar fi slujit drept pretext unor noi dificultăţi ministeriale, ori în acele momente, mai mult decât oricând eram datori să evităm orice fel de criză de guvern şi să menţinem strânsă unitatea ministerului de concentrare. Pentru toate aceste motive sfatul lui Berthelot nu a fost urmat şi Averescu a continuat să comande armata II şi, încununat cu laurii de la Mărăşti, să ia din ce în ce mai mult la Bacău aere de sfidătoare independenţă. Nu este mai puţin adevărat că de pe urma acestor evenimente a rezultat o înăsprire regretabilă a raporturilor dintre Brătianu şi Averescu, precum şi o duşmănie până la moarte între Berthelot şi Averescu.

La Bucureşti Mackensen văzând că ofensiva noastră a fost oprită în loc şi ştiind desigur în ce stare de spirit sunt trupele ruseşti de pe frontul nostru, a socotit că momentul este prielnic — intervertind astfel rolurile — să ne atace şi să ne izgonească cu totul din Moldova. Se afirma că el avea convingerea că nu îi vor mai trebui mai mult de două săptămâni ca să intre triumfător în Iaşi, cum intrase cu câteva luni înainte triumfător la Bucureşti. Germanofilii din teritoriul ocupat se şi bucurau în aberaţia lor de acest rezultat, în care vedeau, după vocabularul lor, eliberarea ţării de pericolul rusesc.

Şi într'adevăr, la scurtă vreme după oprirea ofensivei de la Nămoloasa, ne-am pomenit pe tot frontul cu un formidabil atac al armatelor germane. Sarcina noastră a fost cu atât mai grea, cu cât trupele ruseşti în mare par-

te au părăsit poziţiile şi a trebuit tot noi să umplem golurile. Armata s'a arătat la înălţimea aşteptărilor, de la primele ciocniri soldaţii au pus în apărarea pământului strămoşesc ce rămăsese liber o îndârjire şi o vitejie demne de cele mai glorioase tradiţii ale trecutului nostru istoric.

Luptele au ţinut vreo două săptămâni şi au culminat în eroica rezistenţă de la Mărăşeşti, unde trupele române s'au întrecut, unde au sfidat mitralierele şi baionetele, unde lepădându-şi tunicele au luptat corp la corp cu inamicul şi unde, după o bătălie desperată de mai multe zile, au înfrânt pe Mackensen şi l-au silit să renunţe la visurile lui de cucerire a Moldovei.

Oştirea română înscrisese în cartea neamului o nouă pagină de glorie nepieritoare.

Două episoade mai deosebite au caracterizat aceste lupte şi trebuiesc menţionate pentru a putea reda fizionomia generală a acelor zile. În primul rând luarea comandei Generalului Cristescu şi, în al doilea rând atacul austro-german de la Târgul Ocna, care era cât pe aci să ne spargă frontul şi să ne anuleze rezultatele izbânzilor minunate de la Mărăşeşti.

Când s'a hotărît ofensiva de la Nămoloasa, Marele Cartier a dat comanda armatei ce trebuia să o execute, Generalului Cristescu, care trecea drept un foarte distins şi cult ofiţer de stat major. Ca ajutor al Generalului Prezan dânsul prezidase în Moldova la opera de refacere a armatei noastre, lucrase cu Ruşii la stabilirea planului de ofensivă pentru eliberarea teritoriului ocupat, era deci indicat din toate punctele de vedere să conducă armata chemată să îndeplinească aceste operaţiuni. De îndată ce ofensiva lui Mackensen a început, am aflat că Generalul Prezan luase comanda Generalului Cristescu şi că numise în locul său pe Generalul Eremia Grigorescu. De ce? Ce se întâmplase? Se spusese că el avusese un conflict cu Generalul rus Rogoza şi că acesta ceruse Marelui nostru Cartier îndepărtarea lui. În jurul lui Prezan se spunea că Ruşii nu au avut nici un amestec şi că a trebuit să se recurgă la această măsură dureroasă fiindcă Cristescu îşi pierduse capul, căci la mulţi ofiţeri de birou, ca şi la mulţi savanţi în arta militară, dânsul nu avusese nervii destul de tari ca să reziste emoţiilor frontului.

Reîntors la Iaşi, Generalul Cristescu se apăra cu indignare împotriva acestor învinuiri, declarând pretutindeni că este victima unei strigătoare nedreptăţi. A venit şi la mine, când peste un ceas cu creionul în mână a căutat să-mi demonstreze că bătălia s'a câştigat urmând indicaţiunile şi ordinele sale, că succesorul lui nu a modificat nimic din cele plănuite şi începute de el, că nici un moment nu se arătase descurajat, că nici un gest al său nu autoriza Marele Cartier să-l acuze de lipsa de energie şi de sânge rece. Că totul era o înscenare odioasă şi o răzbunare a Generalului Prezan gelos pe el, care de fapt reorganizase armata şi întocmise toate planurile mai însemnate de lupta.

Bietul om îţi făcea milă, era descompus, rătăcea pe străzi, în civil, vorbindu-mi avea lacrămile în ochi şi sub impresia emoţiunii bâlbâia de abia puteam înţelege cuvintele lui. Mărturisesc că m'a mişcat, am căutat să aflu adevărul, dar mi-a fost cu neputinţă chiar azi nu pot şti dacă a fost sau nu a fost o victimă. Brătianu care nu se amesteca în asemenea chestiuni, înclina să creadă că, deşi aspră, măsura luată împotriva lui Cristescu, nu era nejustificată. Eu, poate din cauza impresiei pe care mi-o făcuse apărarea lui, sunt mai mult ispitit să cred că Generalul Prezan a purces cu o neîndreptăţită severitate, dar recunosc că nu sunt în această privinţă cel mai bun judecător, fiindcă presupunerea unei nedreptăţi răscoleşte sentimentalismul meu şi turbură seninătatea judecăţii mele.

Nu este vorbă, după război Generalul Cristescu a fost reabilitat,inamicii Generalului Prezan fiind încântaţi să manifeste împotriva lui încredinţând cele mai înalte însărcinări presupusei sale victime şi Generalul Cristescu a murit şef al Marelui Stat Major. În sufletul lui a rămas însă nestins regretul că nu a fost lăsat să fie şi eroul de la Mărăşeşti, oricâte onoruri i s'au adus a închis ochii cu inima zdrobită. Şi fiindcă la mijloc subzista o îndoială, fiindcă cel puţin în sufletul lui exista conştiinţa nedreptăţii, soarta acestui fiu de ţăran ridicat prin muncă şi străduinţele lui păstrează, orice s'ar spune ceva mişcător şi tragic.

Mai tragică prin urmările ei era însă să fie străpungerea frontului de la Târgul Ocna. Într'adevăr, concomitent cu atacul de la Mărăşeşti, Puterile Centrale au căutat să spargă frontul şi pe linia Oneşti-Târgul Ocna. Înaintând mai mult decât trebuia, Averescu subţiase frontul său în aşa fel, încât simţind punctul slab, Austro-Germanii au dat în acea direcţie o puternică lovitură. Acţiunea lor era cât pe aci să reuşească, Marele Cartier trebuind în grabă să adune toate rezervele de care mai dispuneam pentru a restabili situaţia şi a repara astfel consecinţele greşelii lui Averescu.

Îmi aduc aminte că în ziua cea mai critică eram poftit pentru ceai la Stânca împreună cu Generalul Prezan. Dimineaţa la consiliul de miniştri Brătianu ne dăduse veşti atât de rele, încât mă gândisem să nu mai merg şi, în orice caz, eram convins că Generalul Prezan nu va veni. În cele din urmă m'am hotărît totuşi să mă duc şi nu mică mi-a fost mirarea când îndată după mine am văzut venind pe General cu Colonelul Antonescu, ajutorul său. Ne-am plimbat împreună în vie pe un minunat sfârşit de zi de vară, Prezan ţinând să apară liniştit şi surâzător, de fapt avea multă stăpânire de sine, dar în aceea zi a fost singura dată când simţeai sforţarea pe care o făcea pentru a-şi ascunde îngrijorarea. Mi s'a plâns amarnic de Averescu şi mărturisesc că avea deplină dreptate când îmi spunea: „Avem destule greutăţi, dar ce mă doare este că pe aceasta ne-am pricinuit-o singuri. Dacă Averescu ne asculta, dacă pentru a-şi face reclamă nu înainta la Mărăşti mai mult decât trebuia, dacă cu alte cuvinte nu îşi subţia fără rost frontul, Germanii nu s'ar fi gândit să concentreze forţele lor în acest punct

slab, în momentul chiar al atacului am fi avut acolo trupele necesare pentru a rezista. Pe când acuma vezi Târgul Ocna este aproape ocupat şi trebuie să fac sforţări supraomeneşti ca să impiedic o adevărată şi gravă rupere de front“.

Prezan adăogă apăsat şi cu drept cuvânt: „Când Averescu îmi tot cere rezerve îmi vine să îi răspund — de ce nu m'ai ascultat când îţi ceream după Mărăşti să te opreşti şi să nu îmi degarniseşti frontul? — Acuma ca să-l scap din încurcătură sunt bun, atunci însă eram colegul care din gelozie nu vrea să-l lase să culeagă laurii marilor sale izbânzi!“

Dar afară de aceste emoţii, de altfel de scurtă durată, şi de epoca marilor lupte din Iulie-August 1917, vara s'a scurs într'o atmosferă relativ liniştită. Când stau acuma să mă gândesc ce gravitate, ce hotărîtoare însemnătate aveau acele lupte, şi când îmi reamintesc cât de puţin îngrijoraţi eram, cum zilele se scurgeau fără vreo înfrigurare deosebită, cum nopţile nu ne erau tulburate de nesomn, cum eram aproape liniştiţi, rămân şi azi uimit.

Şi totuşi aşa a fost. Nu ştiu, parcă aveam o presimţire că nu trăiam ceasuri de pericol, ci ceasuri de izbândă. Ciudat, pe cât ceva trainic ne făcea să prevedem înainte de retragerea în Moldova rău şi numai rău, acuma priveam viitorul imediat cu sufletul nezbuciumat. Şi deşi mintea ne arăta pericole tot atât de mari, ceva ne îndemna să fim plini de încredere şi de speranţă. În această stare de spirit, pe o căldură tropicală şi într'un Iaşi golit, am trăit zilele cele mai glorioase ale războiului.

Când vestea strălucitelor victorii ne-a venit am fost fireşte fericiţi şi mândri, aceste izbânzi ne răzbunau de toate înfrângerile din prima parte a campaniei, aceste izbânzi ne arătau că armatele române nu erau mai prejos de gloriosul lor trecut, aceste izbânzi ne dădeau în faţa Aliaţilor dreptul să susţinem cu fruntea sus revendicările noastre, aceste izbânzi ne înfăţişau lumii civilizate ca un popor demn să aspire la integritatea sa naţională şi la un viitor mai de seamă.

Dar totuşi bucuria noastră nu a fost atât de vie, pe cât s'ar fi cuvenit să fie. Printr'o firească alternanţă aceeaşi presimţire care ne spunea în ajunul izbânzii să fim liniştiţi, căci nu ne aşteaptă zile de răstrişte, aceeaşi presimţire ne spunea acuma, a doua zi după izbândă, să nu ne veselim prea tare, căci valoarea acestor izbânzi este mai mult de ordin moral şi că grele încercări ne aşteaptă în curând.

Şi într'adevăr, cum putea să fie altfel, când unităţile noastre care sărbătoreau nemuritoarele lor victorii, auzeau răsunând în lagărele aliaţilor noştri Ruşi tot mai puternic strigătul de destrămare al lui Lenin: pace şi pământ. Şi când alături de steagurile noastre tricolore sfâşiate de gloanţe, dar acoperite de glorie, fâlfâiau tot mai sfidătoare steagurile roşii ale unei revoluţii epocale, care nu înţelegea să se încurce în mersul ei triumfător cu războaie pe care nu le declarase, cu tratate pe care nu le iscălise, cu alianţe care nu o interesau şi cu idealuri pe care nu le împărtăşea.

CAPITOLUL TREIZECI ŞI ŞAPTE

1917
AUGUST – SEPTEMBRIE

Deşi pentru noi luptele s'au terminat cu Mărăşeşti, de fapt ele au mai continuat în tot timpul lunii August şi aproximativ până la mijlocul lui Septembrie, cele mai însemnate dându-se la Varniţa, la Muncelu şi la Cireşoaia. Au fost de-o parte şi de alta atacuri neizbutite, care au dus cel mult la rectificări de front, iar de la mijlocul lui Septembrie totul a reintrat în linişte. Dealtminteri era şi firesc să fie astfel, fiindcă cu cât trecea vremea, cu atât destrămarea frontului rusesc devenea mai evidentă. Serbaceff nu ne ascundea că autoritatea sa scădea mereu şi că ajunsese să fie iluzorie, de altfel informaţiile pe care Marele nostru Cartier le obţinea de la diferitele unităţi erau de asemenea din cele mai pesimiste. Soldaţii ruşi plecau de pe front, se întorceau acasă în fundul Rusiei, se întorceau sau nu se întorceau după cum le convenea. Nimeni nu le cerea socoteală şi, cei ce ar fi putut să le ceară socoteală nu o făceau, fiindcă îşi dădeau seama că nu li se mai ascultau ordinele.

Era destul să stai 24 de ore în gara Iaşi şi rămâneai înspăimântat de ceea ce vedeai perindându-se în faţa ochilor, căci aveai oglinda credincioasă a stării de pe front. Pe de altă parte ştirile din interiorul Rusiei erau tot atât de îngrijorătoare, cei ce fuseseră acolo câteva luni înainte erau izbiţi de progresele procesului de destrămare. Amicii plecaţi în Franţa ne comunicau că la Petrograd anarhia era desăvârşită, o dovadă între altele multe fiind că Nicu Cocea era directorul şi proprietarul celui mai mare ziar francez din capitala Rusiei, unde cu ajutorul lui Baher şi a altor indivizi suspecţi de aceeaşi categorie, crea opinia publică, dădea conducătorilor Rusiei revoluţionare sfaturi directe, sau îi ameninţa.

Lenin era tot în Finlanda, dar slăbiciunea guvernului provizoriu era atât de mare, încât prietenii lui începuseră din nou să ridice capul şi părea tot mai vădit că se pregăteşte neturburat reîntoarcerea lui triumfală.

Kerenski convocase în marele teatru din Moscova o adunare a reprezentanţilor tuturor partidelor şi tuturor categoriilor sociale din Rusia, la care trebuia să participe şi Generalul Korniloff, comandantul suprem al

oştilor ruseşti. S'a crezut la un moment dat că din această întrunire va ieşi o îmbunătăţire a situaţiei, că se vor lua hotărîri importante atât în ceea ce priveşte armata, cât şi în ceea ce priveşte reorganizarea internă, în sfârşit că se va simţi acea acţiune de guvern, acea energie după care se suspina în zadar de atâtea luni. Iluzia a fost încă de scurtă durată. La Moscova iarăşi nu s'au auzit decât vorbe, vorbe şi iarăşi vorbe, Kerenski s'a mulţumit cu discursuri şi peroraţii, când a trebuit însă să treacă de la declaraţiuni la fapte, s'a adeverit aceeaşi organică neputinţă. Congresul s'a împrăştiat fără să fi putut vota nici o moţiune, cu alte cuvinte fără să fi putut concretiza vreo politică hotărîtoare. Şi am trebuit să ne mulţumim cu un comunicat în care, după fraze sforăitoare şi după afirmarea încă odată în mod solemn a hotărîrii Rusiei Revoluţionare de a duce războiul alături de Aliaţi până la capăt, ne era dat să citim această concluzie simptomatică:

„Faptul că nu s'a votat nici o moţiune este departe de a anihila lucrările congresului, care a fost consultativ, un sfat al întregii Rusii. Totul era să se cunoască sentimentele politice ale maselor reprezentate. Formula de încheiere rămânea implicit să fie găsită de către Guvernul Provizoriu în unire cu generalisimul, ceea ce s'a făcut".

„Se aşteaptă aici curând promulgarea noilor măsuri militare ieşite din înţelegerea dintre guvern şi şeful suprem al armatelor. Toţi comisarii generali au fost convocaţi pentru a primi noile ordine de care duşmanii Rusiei nu au nimic bun de aşteptat".

„Sentimentul general este că Revoluţia prin Kerenski şi Kornilof va triumfa de indisciplina armatei şi de intrigile spionilor duşmani".

Dar mai puţin dătătoare de speranţe decât acest comunicat oficial erau informaţiile pe care le primisem direct de la Moscova. Din ele rezulta lămurit că marele congres dovedise complecta dezorientare şi neputinţă a regimului Kerenski şi că, aşa fiind, era o naivitate să mai aştepţi ceva de la el. De fapt congresul a pecetluit soarta guvernului provizoriu, căci după aceea regimul Kerenski a intrat în faza agoniei şi pe la mijlocul lui Septembrie, când Lenin s'a reîntors la Petersburg sfidător, el a găsit un organism în adevărată descompunere şi nu i-a trebuit decât cel mult o lună să îi dea lovitura de moarte.

Fireşte faţă de această situaţie îngrijorarea noastră nu putea decât să sporească şi, totuşi, lucru ciudat, eram mai plini de speranţe decât oricând, nu în ceea ce priveşte viitorul imediat – ştiam că ne aşteaptă cumplite încercări – dar în ceea ce priveşte rezultatul final. Ca să ilustrez starea noastră de spirit, voi reaminti aici prezicerile pe care le-am făcut unor prieteni intimi în acele zile, preziceri care sunt cu atât mai caracteristice, cu cât nu treceam drept un optimist şi, mai puţin încă, nu eram dintre aceia cărora le place să facă profeţii.

Într'adevăr, ducându-mă în acele vremuri să văd un prieten care locuia cu ai săi într'o casă ţărănească de pe dealul Uricanilor lângă lagărul lui

Nicu Berindei, voiam între altele, fiindcă era parlamentar, să-l conving să plece la Odessa. Aceasta nu mi-a fost prea greu, dar ceea ce a fost greu a fost să înlătur adâncul pesimism care îl cuprinsese. Ca mulţi alţii socotea din nou totul pierdut şi văd încă uimirea lui când i-am expus pe larg punctul meu de vedere că niciodată viitorul românismului nu îmi apare mai strălucit decât acuma. Era convins că aiurez, citeam în ochii lui ceea ce gândea: ţara este la marginea prăpastiei, în Apus Aliaţii de trei ani nu pot înfrânge pe Germani, iar aici pe frontul de răsărit armata rusească se descompune; peste câteva săptămâni, peste câteva luni va trebui să capitulăm, toată România va fi ocupată de Puterile Centrale şi acest ministru şi-a ales acest moment tragic ca să-mi spună că viitorul românismului nu i-a apărut niciodată mai strălucit — sărmanul, se vede că din cauza emoţiilor şi grijilor ce îl copleşesc de la intrarea nostră în război judecata i s'a întunecat.

Şi totuşi eu, nepăsător de vizibila compătimire cu care mă privea, continuam să justific optimistele mele preziceri. „Descompunerea frontului rusesc nu mă sperie, dimpotrivă mă bucură, Rusia prăbuşindu-se noi vom putea ocupa în curând Basarabia şi, cu Rusia sau fără ea, Aliaţii vor birui în cele din urmă, deci, la sfârşitul războiului vom lua Ardealul şi astfel, din această restrişte va ieşi ceea ce nu am îndrăznit să sperăm nici în visurile noastre cele mai înflăcărate: unirea tuturor Românilor de la Nistru până la Tisa — şi când văd că pentru prima dată în viaţa mea şi în cursul acestui conflict se deschide în faţa ochilor mei perspectiva acestei posibilităţi, adică mai mult decât ne-am fi putut închipui în ceasul intrării noastre în acţiune — cum vreţi prin urmare să nu fiu fericit, fericit cum nu am fost niciodată. Vă îndemn deci şi pe voi să scuturaţi pesimismul ce v'a cuprins şi, privind lucrurile de sus, să vă bucuraţi, nu să vă întristaţi. Încercări grele ne mai aşteaptă desigur, poate chiar un dureros exil, dar ce înseamnă toate acestea dacă la capătul drumului văd şi ştiu că este întregirea, desăvârşita întregire a neamului?“

La sfârşitul războiului prietenul de la ţară de unde era ca şi cum ar fi vrut să se scuze, s'a grăbit cu lealitatea ce îl caracteriza să-mi reamintească profetica noapte de la Uricani. Dar dacă nouă ne era oarecum îngăduit să aşteptăm desfăşurarea evenimentelor cu un fatalism senin şi plin de cele mai strălucitoare speranţe, lui Brătianu nu îi era permis să stea într'o inacţiune resemnată. Ca şef al guvernului, ca om direct răspunzător de soarta ţării, el trebuia, examinând diferitele eventualităţi posibile, să cerceteze care ar fi atitudinea pe care trebuie să o adoptăm, după fiecare caz în parte. Şi pe la mijlocul lui Septembrie, deşi nu voia să ne spună nimic pentru a nu ne descuraja, deşi arăta un optimism care de mult dispăruse din sufletul său, am simţit că dânsul nu mai are decât o preocupare, una singură, să găsească soluţia cea mai corespunzătoare intereselor ţării faţă de evidenta şi apropiata prăbuşire e frontului rusesc. Ceea ce înlesnea meditaţiunile

lui a fost că la această epocă s'a îmbolnăvit şi că indispoziţia sa l-a condamnat să stea vreo două-trei săptămâni în casă şi în pat. Parcă îl revăd în odaia lui de culcare din casele Levin din strada Romană, surâzător în aparenţă, dar adânc frământat sufleteşte şi mai tăcut, mai impenetrabil decât oricând.

Încă o dată Brătianu era într'o fază de gestaţiune, într'una din cele mai chinuitoare gestaţiuni din întreaga lui viaţă politică. Abia mai târziu a început să ne dezvăluie gândul său, rodul acestor lungi şi laborioase meditaţiuni de la sfârşitul toamnei din 1917.

Pe când situaţia politică era stăpânită de aceste perspective şi preocupări, zilele se scurgeau împlinite cu fel de fel de ştiri, vizite, fapte diverse, unele vesele, altele triste, care ocupau atenţia noastră şi ne înlesneau să înfruntăm urgia vremurilor ce se pregăteau.

Întâi în August am avut de înregistrat două morţi, a lui Iancu Procopiu şi a lui Alexandru Iliescu. Precum am arătat-o aiurea, Procopiu rămăsese la Bucureşti din îndemnul lui Brătianu ca să poată sta în ajutorul tuturor acelora pe care nu îi puteam evacua în Moldova. Sacrificiu zadarnic, fiindcă Germanii s'au grăbit să-l aresteze, să-l ţie închis ca ostatic şi să-l supună unui tratament neomenos. Fiind serios bolnav de inimă, săracul Procopiu nu a putut rezista fiziceşte unui atare regim şi indirect ne-a venit vestea că este atât de greu suferind, încât însuşi comandantul german a fost silit să-l pună din nou în libertate, spre a-l lăsa să zacă în casa lui. În cele din urmă am primit ştirea că a murit în mijlocul celor mai groaznice dureri.

Acest sfârşit în Bucureştii ocupaţi, singur, departe de familia, de prietenii lui, ne-a zdruncinat pe toţi, fiindcă aveam conştiinţa că purtăm şi răspunderea lui. Îi cerusem lui Procopiu să se jertfească, fără o clipă de şovăire a făcut-o şi se jertfise până la moarte. Probabil că dacă nu s'ar fi impus acest sacrificiu, probabil că dacă ar fi venit cu noi în Moldova, boala sa nu s'ar fi agravat şi că Procopiu ar fi putut vedea întregirea neamului, murind liniştit şi mulţumit ca cetăţean al României Mari.

Cu câteva zile înainte, la Botoşani, unicul său fiu, un tânăr abia major, a murit într'un accident de avion. Din fericire Procopiu a închis ochii fără să fi ştiut că soarta nu îl cruţase nici de această lovitură, a fost singura indulgenţă pe care providenţa a avut-o faţă de el. O viaţă de cinste, de bine, de înalte şi curate aspiraţiuni, merita un alt sfârşit.

De la începutul carierei mele politice Procopiu mă înconjurase cu o afectuoasă prietenie, iar eu m'am simţit îndată atras de sufletul său ales şi de caracterul său rigid, uneori sectar, dar demn de toată stima în vremurile noastre de materialism, de oportunism, de ambiţii meschine şi de egoism feroce. De aceea s'a stabilit repede, cu toată deosebirea de vârstă, o intimitate bazată la el pe o frăţească solicitudine şi la mine pe o sinceră consideraţiune. Inamicii lui Procopiu ironizau însuşirile lui intelectuale, desi-

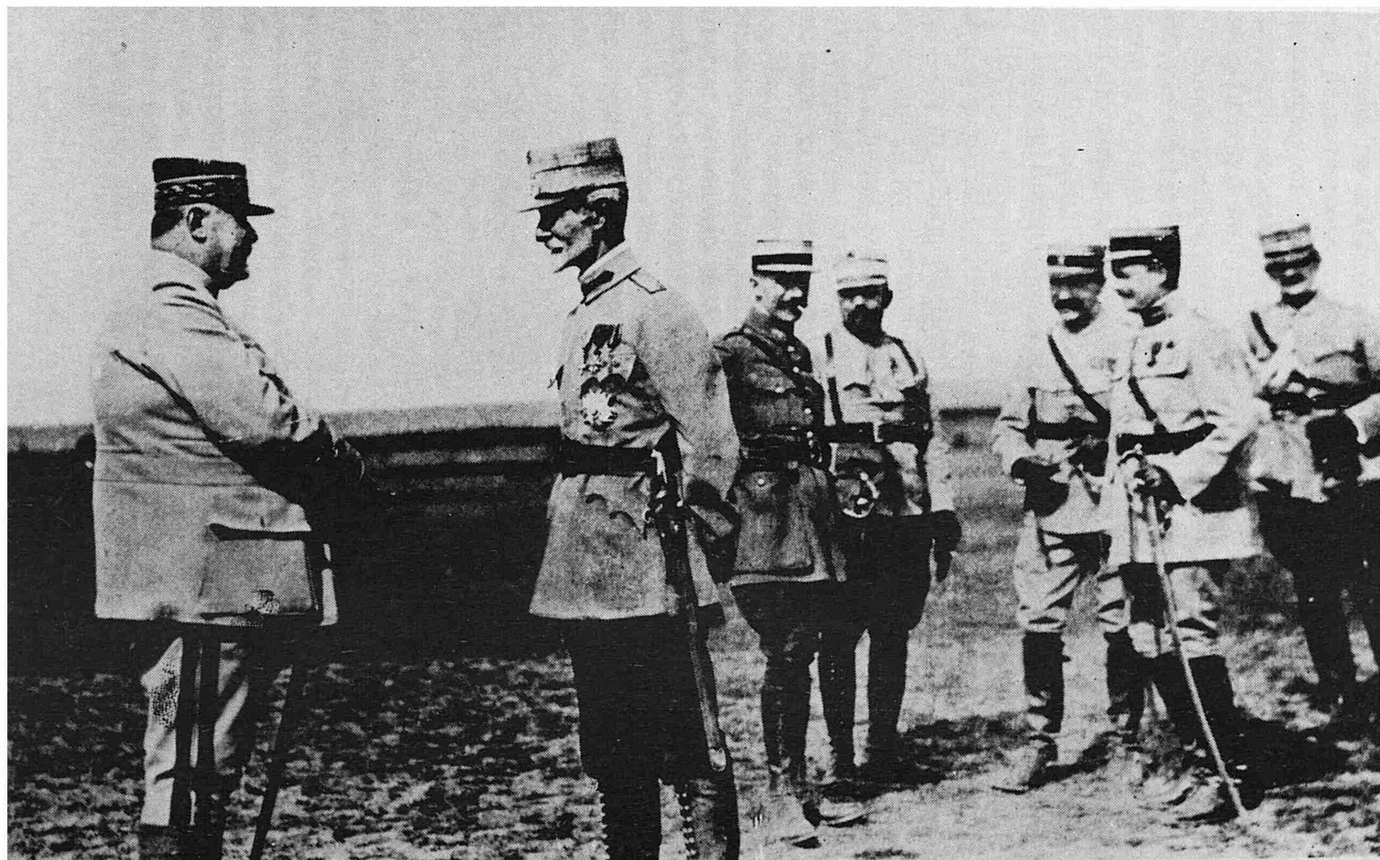

Fig. 11: Generalii Berthelot şi Averescu

gur ele nu erau deosebit de strălucite, deşi superioare multora din acei cari îl criticau cu atâta uşurinţă. Dar în ţara noastră unde inteligenţele sunt atât de numeroase, resimţeam o adevărată voluptate să mai întâlnesc şi un caracter, un om la care rectitudinea să preţuiască mai mult decât speculaţiunile intelectuale, decât repeziciunea în pricepere şi decât spontaneitatea în tălmăcire.

Sub impresia tristei dureri pe care moartea lui Procopiu mi-a pricinuit-o, am schiţat în grabă pentru „Mişcarea" un portret al lui, ce s'ar fi cuvenit să fie mai complet, dar am tot omis-o. De asemenea întors la Bucureşti am dispus să îi ridicăm în club o piatră comemorativă, am aşezat-o, dar s'a tot amânat cuvenita ei inaugurare. În amintirea despărţirii noastre la restaurantul Europa în ziua plecării din Bucureşti, depun în fiecare an câteva flori pe mormântul lui, am conştiinţa însă că nu răsplătesc îndeajuns ceea ce personal datoresc memoriei lui.

Cam în acelaşi moment a murit la Iaşi şi Alexandru Iliescu. Ţin să acord morţii lui o menţiune specială, întâi fiindcă a fost un tip cu totul deosebit, sinteză minunată a unui mediu, a unei epoci şi, al doilea, fiindcă testamentul său este fără îndoială cel mai frumos care l-au lăsat în vremurile mele cei adormiţi întru Domnul.

Da, Alexandru Iliescu a fost o figură, alegătorii săi din Olt îl urmau orbeşte, publicul îşi bătea joc de el, pentru unii era o providenţă, pentru alţii un personagiu de Caragiale. Vicisitudinele vieţii mele politice mi-au îngăduit să-l cunosc de aproape şi puţini oameni m'au interesat şi, în acelaşi timp, m'au amuzat mai mult decât dânsul. Este adevărat că judecat după aparenţe părea ridicol, fiindcă era deopotrivă incult şi vanitos. Fusese incapabil să-şi termine liceul şi aş ţine rămăşagul că în viaţa lui nu a citit o carte. Gurile rele afirmau că abia ştia să iscălească, de fapt iscălitura lui după Al Il.... se topea într'o parafă, care legitima toate suspiciunile. Într'o ţară în care ultimul învăţător de sat vorbeşte cu volubilitate, Alexandru Iliescu era incapabil să lege două fraze, mai mult, binevoitorii spun că pentru a face pe spiritualul, răuvoitorii susţin că din ignoranţă, masacra toate cuvintele care exprimau o noţiune mai complexă, sau care derivau dintr'o rădăcină străină. Unele din expresiile lui au trecut la posteritate, începând cu „la Veneţia hotelul, mâncarea şi tout à l'égout m'a costat atâtea lire pe zi", trecând prin „biserica noastră autofecală română", şi sfârşind cu delicioasa lui locuţiune: „azi băieţi să vă ţineţi bine că eu viceprezidez şedinţa la Cameră!"

În fine, în mijlocul unui popor de bun simţ, de oameni care au instictiv sentimentul realităţilor şi al proporţiunilor, Alexandru Iliescu era cu desăvârşire lipsit de orice noţiune a ridicolului. Eu şi atâţia alţii am văzut la sfârşitul unui banchet lacrimile lui picurând de emoţie, de sinceră emoţie în cupa lui de şampanie, când Titu Frumuşanu cu diabolicul lui spirit satiric i-a spus: „Nenea Alexandru, nenea Alexandru al nostru trebuie să

intre în minister. Ne-am săturat de Costinescu, lui i se cuvenea departamentul finanţelor fiindcă cine a numit mai mulţi agenţi de percepţie decât el?“ Tot astfel când cu greu schingiuind fiecare cuvânt citea prin întruniri discursuri pregătite de alţii în aplauzele ironice ale adunării, cuprins de beatitudine socotea sincer că aceste aplauze sunt un omagiu adus talentului său.

Şi totuşi acest om incult, acest om cu desăvârşire lipsit de orice simţ al ridicolului, era înzestrat cu un instinct psihologic cum rar mi-a fost dat să întâlnesc, citea în sufletul oamenilor cum ar fi fost cu totul incapabil să citească într'un abecedar. Dacă abia putea silabisi într'unul, în celălalt — cu o minunată intuiţiune — despica patimile care clocoteau, ambiţiile care se între-ciocneau, intrigile care se ţeseau. Şi cu o măestrie neîntrecută adevărat uluitoare, acest primitiv juca pe clapele nesfârşite ale sufletului omenesc şi obţinea, fără greutate şi cu o preciziune quasi matematică, toate rezultatele care puteau intra în sfera mărginită a subalternelor sale preocupări.

Aşa se şi explica cum Alexandru Iliescu incultul, ridicolul, a putut ani de-a rândul prin singurele lui mijloace, fără sprijinul nimănui să stăpânească judeţul Olt, cum niciodată sub regimul cenzitar vreun satrap electoral nu a fost în stare să-şi stăpânească judeţul. Îmi aduc aminte şi acuma scena la care am asistat în primăvara 1914 când m'a invitat să particip în calitatea mea de ministru de Culte şi Instrucţie la un banchet politic în Slatina. Dacă nu aş fi văzut cu ochii mei ceea ce mi-a fost dat să văd, nu aş crede-o nici astăzi: o sală de 200-300 de tacâmuri, la masă doctori în medicină, licenţiaţi şi doctori de la marile Universităţi din Apus, tineri plini de prezumţii, bătrâni plini de experienţă, proprietari de mii de pogoane, milionari în franci aur şi mulţimea aceasta cultă, selectă, materialiceşte independentă, izbucnind în aplauze când Alexandru Iliescu ridica degetul, apoi încetând să aplaude ca sub o hipnotică sugestiune, când sacadat şi poruncitor degetul său se scoboară. Mi se părea că visez.

Întrebându-l în urmă cum a putut ajunge la acest surprinzător rezultat de disciplină colectivă, mi-a răspuns: „Să nu te miri, ca să pricepi trebuie să ştii că fiecare din cei 200-300 de oameni pe care i-ai văzut adineaori mişcându-se după degetul meu reprezintă cel puţin 20-30 de scări urcate de mine pe la toate autorităţile şi pe la toate băncile. Pe toţi oamenii aceştia de ani de zile, pe unii chiar din tată în fiu, eu i-am ajutat, tuturora le-am adus nenumărate şi nepreţuite servicii şi nimănui, dar absolut nimănui, nu i-am cerut în schimb altceva decât votul său“.

Şi adevărat, viaţa lui Alexandru Iliescu era un lanţ nesfârşit de intervenţii pentru toţi chemaţii şi nechemaţii din judeţul său, el nu avea nici altă preocupare intelectuală, nici altă pasiune omenească, decât colegiile lui electorale. Pentru ele trăia, pentru ele se trudea, ele erau bucuria şi ele singure puteau fi nenorocirea lui, neavând nici nevastă, nici copii, îi ţineau

loc până şi de familie. Era deci firesc ca pentru alegătorii lui el să nu considere nici o trudă de prisos. Înzestrat de simţul realităţilor caracteristic ţăranului nostru, Alexandru Iliescu ştia că în Regatul României până la Dumnezeu te mănâncă Sfinţii şi, prin urmare, nu îşi pierdea vremea în anticamerele miniştrilor trecători, ci la guvern şi la opoziţie îşi făcea treburile cu birourile, cu permanentele birouri. Era prietenul intim al tuturor direcţiilor din ministere, de Anul Nou, de Paşti, de respectivele zile onomastice le trimetea damigene de ţuică, butoiaşe de vin, fruncte şi curcani, vânaturi şi trufandale, la nevoie flori pentru neveste şi jucării pentru copii.

Iar serviciile alegătorilor erau consemnate într'o adevărată contabilitate, fiecare îşi avea dosarul şi partida ţinută la zi. Indiferent de ce putea surveni, trebuia în orice clipă să se poată stabili ceea ce au cerut, ce s'a făcut şi ce nu s'a făcut pentru fiecare. Rezultatul acestei stranii şi prodigioase activităţi electorale era că Alexandru Iliescu dispunea în chip permanent de circa două treimi din alegătorii cenzitari de la Olt. Aşa încât — nou paradox Iliescian — pentru dânsul problema electorală nu consta în a câştiga voturi, fiindcă a priori avea majoritatea lor, ci în a nu le pierde, sau, cum spunea în pitorescul său limbagiu: „Nu mă zbat să iau voturi, eu mă lupt numai ca opoziţia să nu-mi fure voturile!“

In consecinţă, cu câteva zile înainte de orice alegere, la ore fixe şi după itinerarii stabilite cu o militărească preciziune, toţi alegătorii trebuiau să vină la Slatina şi să stea închişi în localurile desemnate de el. Acolo mâncau, dormeau, se bărbiereau, chefuiau cu lăutari, porneau la vot grupuri-grupuri sub conducerea unui om de încredere. A ieşi din localuri, a circula pe stradă, a se expune posibilităţii „furtului“, a ispiti ademenitorii opoziţiei, era o crimă electorală care în concepţia lui Alexandru Iliescu nu merita nici iertare, nici indulgenţă. Sunt nesfârşite anecdotele privitoare la executarea în practică a acestei metode electorale sui generis, ele sunt deopotrivă din domeniul comediei, al satirei şi al tragi-comediei. În toate cazurile însă dânsul a ştiut să dezvolte o ingeniozitate, un spirit inventiv, un amestec de şiretenie nuanţată, de autoritate implacabilă, de subtilităţi bizantine uimitoare, care dezarmau pe toţi adversarii lui, oameni de o cultură superioară, politicieni de o abilitate recunoscută.

Colegiile cenzitare nu au avut un mânuitor care să se fi putut asemui cu Alexandru Iliescu, a fost neîntrecut. Danielopol s'a întors ameţit din campania electorală de la 1914 şi când mi-a povestit amănuntele ei, mi-am dat seama că Dissescu nu exagerase, când cu câţiva ani înainte îmi spusese: „Du-te, dar du-te negreşit să asişti la o campanie electorală a lui Alexandru Iliescu, este ceva de necrezut! Precum la Paris trebuie să te duci la Louvre, precum la Londra trebuie să vizitezi British Museum, precum la Roma trebuie să te plimbi pe Capitoliu şi la Atena pe ruinele Panthenonului, tot astfel în România nu îţi este îngăduit să nu cunoşti o alegere la Slatina sub egida lui Alexandru Iliescu!“

De altfel personalitatea primitivului Alexandru Iliescu era de o surprinzătoare complexitate. Dezinteresarea lui electorală se îmbina cu un simţ acut al afacerilor. Pornit de jos şi de la nimic, Alexandru Iliescu prin fel de fel de combinaţii — dealtminteri nu necinstite — reuşise să agonisească avere destul de mare. Se poate spune despre el că era hrăpăreţ cu o mână şi oarecum darnic cu cealaltă. În genere era vanitos, iubea linguşirea, dar prea şiret şi prea realist ca să se strecoare între dorinţi şi realităţi, să reducă pururea vanitatea lui la proporţiile unor dulci distracţii, sau unor inofensive voluptăţi.

În sfârşit era înţelegător, bun şi cu această calitate poate mai mult decât oricare alta a biruit, fiindcă a cucerit sufleteşte toate păturile sociale din judeţul său. Făcea parte din aceea categorie de oameni care nu se dau niciodată în lături când pot face un bine semenilor. Judeţul Olt este şi astăzi plin de tineri pe care Alexandru Iliescu i-a trimes pe socoteala lui în străinătate ca să înveţe, iar dispoziţiunile testamentului său, de la care fireşte nu lipsesc preocupări de postumă vanitate, trădează totuşi un dor de bine, de înălţare a celor de jos, care constituie concluzia logică a întregii sale activităţi pământeşti.

În asemenea condiţiuni nu este de mirare că zece ani după ce l-am înmormântat în deal la Eternitatea, tot Oltul cu femei şi cu copii să fi alergat la Slatina, când i s'au readus osemintele spre veşnică odihnă în judeţul său iubit. A fost ultimul omagiu public al unei populaţii recunoscătoare dar în multe suflete chinuite, în multe colibe sărace,numele lui se păstrează şi azi cu o evlavie care tălmăceşte în anonimatul ei persistent tot rostul vieţii acestui tipic personagiu.

S'a pus adesea de către electorii votului obştesc întrebarea dacă Alexandru Iliescu, neîntrecutul maestru al colegiilor cenzitare, ar fi ştiut să-şi păstreze supremaţia şi sub noul regim electoral. Întrucât mă priveşte pe mine nu mă sfiesc să afirm că da. Calitatea sa dominantă era simţul, admirabilul său simţ psichologic. Un om care instinctiv cunoştea aşa de bine sufletul contemporanilor săi, calităţile, slăbiciunile, patimele, ambiţiile, interesele lor, nu putea să fie învins prin lărgirea dreptului de vot. El ar fi îndrumat însuşirile sale fireşti către noua stare de lucruri cu acea uşurinţă de adaptabilitate care caracterizează pe Român şi, cu metode înoite, ar fi continuat — sunt sigur — să stăpânească judeţul Olt, spre mulţumirea alegătorilor, spre folosul partidului şi spre satisfacerea ambiţiilor lui satrapico-electorale.

Dar nu ar trebui să se creadă că în vremurile acelea nu domnea decât nota funebră, nota veselă nu lipsea nici ea. Aşa spre pildă pe la mijlocul lui Septembrie când luptele au încetat pe front, Take Ionescu şi Ferechide au cerut un concediu lui Brătianu şi au plecat la Odessa. S'ar fi putut crede că aceşti doi bărbaţi politici încărunţiţi în slujba Statului,treceau Nistru ca să-şi dea seama prin ei înşişi de cele ce se petrec în Rusia, sau poate

pentru a lua contact cu cercurile conducătoare ale noii Rusii. Nicidecum, preocupările lor şi ale unuia şi ale celuilalt erau mult mai idilice. Take Ionescu era nerăbdător să-şi revadă viitoarea sa soţie, pe Doamna Adina Cordescu, iar Ferechide era grăbit să se întâlnească cu o tânără prietenă a sa. De la Odessa ne venea ştirea că Take Ionescu se exhiba pretutindeni cu obiectul pasiunii sale şi că Ferechide nu se sfia să treacă pe dinaintea compatrioţilor refugiaţi pe malurile Pontelui Euxin, purtând tot felul de pachete sau jerbe de flori. Fireşte aceste atitudini provocau inutile comentarii şi aprecieri displăcute. „Ţara este în nenorocire şi miniştrii bătrâni petrec şi se ţin de aventuri amoroase!" Toţi puritanii cereau să se puie capăt „scandalului".

Evident că exhibiţiunea de la Odessa era totdeodată inutilă şi exagerată. Eu nu mă puteam stăpâni atunci, precum nu mă pot stăpâni nici acuma, să am faţă de purtarea colegilor noştri de la Odessa mai mult un sentiment de admiraţiune, decât un simţământ de indignare. Nu trebuie uitat, într'adevăr, că cei stăpâniţi de-o dată de o juvenilă ardoare aveau unul aproape 60 şi celălalt peste 75 de ani. E bine, în timpuri de scepticism sentimental este demn de laude să vezi doi bătrâni păstrând o atât de mare tinereţe, o atât de înflăcărată putere de entuziasm, un romantism atât de nebiruit, încât cu riscul de a se expune la oprobriu şi la ridicol să înfrunte toate obstacolele, spre a putea depune omagiul veşnic tinerei lor admiraţiuni, la picioarele celor ce au ştiut să le inspire asemenea pasiuni. Prefer ridicolul romantic al acestor bătrâni indiferenţei blazate a efebilor de azi, palizilor şi neinteresanţilor lor epigoni.

Pe când aventurile amoroase ale războiului îşi mutaseră sediul la Odessa în aşteptarea bolşevismului care avea să le împrăştie, desfăşurându-se liniştite şi ferice în cadrul măreţ trasat cu un secol înainte de un alt exilat, Ducele de Richelieu, noi la Iaşi primeam noi vizite. O misiune americană întâi şi pe Masaryck în urmă.

Misiunea americană se compunea din vreo 39 de persoane, medici, chirurgi, intelectuali, oameni de afaceri. Era trimisă de Crucea Roşie Americană având însărcinarea să ajute Crucea noastră Roşie cu alimente şi material sanitar. Prin aceasta noua noastră aliată, marea Republică Americană, voia să ne arate simpatia sa faţă de toate suferinţele pe care le îndurasem şi să manifeste în chip tangibil solidaritatea ei cu noi. Şi de fapt ne-au adus la Iaşi ca şi în toată Moldova un preţios ajutor prin medici, cantine şi materialul lor, totul fiind organizat cu acea perfecţie caracteristică Americanilor.

În capul misiunii era un anume Colonel Anderson, un American înalt, spătos, naiv şi bun, care din primul moment ne-a arătat o simpatie caldă şi înţelegătoare. Printre cei din jurul său cel mai interesant era însă un evreu din Chicago care tăcea, dar ai cărui ochi pătrunzători observau totul din dosul ochelarilor săi încercuiţi cu negru. El se numea Flexner şi, da-

că nu mă înşel, ocupa o situaţie înaltă într'unul din aşezămintele culturale datorite fabuloasei generozităţi a lui John D. Rockfeller. Brătianu m'a însărcinat să mă ocup anume de acest Domn Flexner cu care am avut numeroase conversaţii foarte interesante, între altele privitor şi la chestiunea evreiască, preţuind astfel tactul său desăvârşit, precum şi subtilitatea semită a lucidei lui inteligenţe. Îmi pare rău că investigaţiuni ulterioare nu mi-au permis să mai dau de urma lui.

Bineînţeles cât timp misiunea americană a fost la Iaşi ne-am căznit să o primim cât puteam mai bine. Pe lângă diverse mese, vizite şi plimbări, a avut loc şi un mare ceai la Stânca, care mi-a rămas întipărit în minte din cauza următoarei scene. Eram în faţa casei în partea care dă înspre Prut, vremea era minunată, o zi de toamnă cum ştiu la noi să fie acele zile când sunt frumoase. Dealurile Basarabiei se desemnau la orizont cu o neobişnuită preciziune şi retras într'un colţ admiram priveliştea pierdut pe gânduri, când de-o dată simt că cineva mă bate pe umăr. Mă întorc, era Poklewski care pe jumătate serios, pe jumătate glumind îmi spune: „Mă prind că te uiţi la Basarabia şi că, având în vedere desfăşurarea revoluţiei ruseşti, te întrebi dacă nu veţi putea redobândi alături de Ardeal şi această provincie“. Tot surâzând i-am răspuns, „cine ştie“ şi am trecut la un alt subiect de conversaţie.

Că eu pe dealul de la Stânca mă gândeam la unirea cu Basarabia, nimic mai firesc. Nu mă dusesem niciodată pe malurile Prutului înainte ca şi în timpul războiului fără ca să suspin după Basarabia, precum de asemenea în tinereţile mele nu mă urcasem niciodată pe crestele Carpaţilor fără să visez întregirea cu Ardealul. Dar că Pocklewski, reprezentantul oficial al Rusiei lui Kerenski să fi citit cu atâta claritate gândurile mele, este că aceleaşi gânduri îl frământau şi pe el. Nici dânsul nu mai credea în intangibilitatea Rusiei şi el vedea destrămarea începând şi, sub emoţia presimţirilor lui, spovedise unui ministru român teama ce-i stăpânea sufletul. Această confesiune din partea unui diplomat atât de circumspect ca Poklewski era dovada vădită că peste Prut îndoiala pătrunsese în toate conştiinţele şi, prin urmare, că erau deopotrivă de întemeiate prevederile lui sinistre, ca şi speranţele mele entuziaste.

Impreună cu misiunea americană s'a întors şi Vopicka. Vesel, optimist era deopotrivă de convins de victoria Statelor Unite, ca şi de înfăptuirea României Mari. După plecarea sa, ori mai bine zis după expulsarea lui de la Bucureştii ocupaţi, se dusese în concediu în America, unde pledase pretutindeni cauza noastră cu o căldură mişcătoare, convinsese conducătorii Crucii Roşii să ne trimită misiunea Anderson şi cu joviala sa naivitate, nu-şi ascundea mulţumirea că ne-a adus întorcându-se un dar atât de preţios.

Ne-a povestit pe larg tot ce se petrecuse la Bucureşti după ocupaţie, a dat chiar la „Mişcarea“ un interview pentru a împrăştia faimoasa versiune

germană că populaţia Bucureştilor primise cu flori trupele lui Mackensen. Informaţiile care ni le dădea despre hotărîrea cu care America înţelegea să lupte până la definitiva distrugere a militarismului german, erau de bună seamă pentru noi extrem de preţioase şi de înviorătoare. Încolo însă, cu lipsa sa de simţ politic, nutrea toate iluziile. Era convis, spre pildă, că dacă va merge pe front şi va vorbi trupelor ruseşti le va convinge să lupte şi să nu mai asculte de agenţii bolşevici care predicau pentru „pâine şi pace". În consecinţă, întovărăşit de prietenul său iubit Alecu Constantinescu, a pornit deci pe front cu un drapel american şi cu un interpret. Când sosea la o unitate punea să adune oamenii, desfăşura drapelul înstelat, transforma automobilul în tribună şi începea să peroreze. Interpretul traducea, soldaţii râdeau, strigau „hurrah Amrikanski Minister", iar Vopicka încântat se întorcea la Iaşi convis că de acuma disciplina a fost restabilită şi Ruşii vor lupta cu avânt şi hotărîre.

Nu vreau să fac pozitivului său tovarăş Conu Alecu al nostru insulta că împărtăşea aceste puerile iluzii, mă întreb însă cu oarecare maliţiozitate dacă ilarianta exhibiţiune a amicului Vopicka nu satisfăcea instinctele sarcastice care somnolau în sufletul său complex şi dacă vanitatea lui veşnic trează nu se complăcea la umbra drapelului american. Dar încă odată, acestea nu sunt decât suspiciuni şi ipoteze.

Foarte interesantă şi bogată în roade pentru viitor a fost însă vizita profesorului, azi preşedintelui, marelui preşedinte Masaryk. Dânsul se dusese în Rusia să organizeze legiunile Ceho-Slovace şi venise la Iaşi să ia contact cu guvernul nostru şi să stabilească solidaritatea ce de pe acuma trebuia să se manifeste între toate popoarele asuprite din monarhia habsburgică, pentru care războiul însemna redobândirea libertăţii lor naţionale. În special Masaryk dorea să ţină curând în Franţa, sau în Italia, un mare congres al tuturor naţionalităţilor din Austria-Ungaria, în care solidaritatea revendicărilor naţionale să se pună în întregime şi cu răsunet în faţa întregii opinii publice mondiale.

Ideea era pe cât de logică, pe atât de folositoare, în loc ca fiecare să lupte să-şi facă izolat propaganda, era mai bine să unim toate sforţările noastre şi să arătăm că toţi, fără deosebire, considerăm monarhia habsburgică un anachronism, care trebuie dărâmat şi că pe ruinele ei urmează să se ridice libere popoarele care atâta vreme au stat sub sceptrul ei apăsător.

Afară de aceasta, ideea de-a forma pe toate fronturile aliate legiuni cu prizonieri cehi, polonezi, yugoslavi şi români, legiuni care să participe împreună la luptele finale, era o idee fericită şi, cu cât i se dădea o extindere mai mare, cu atât era mai bine. Mărturisesc, deci, că eu am fost de la început câştigat de propunerile lui Masaryk, Brătianu însă fără a le respinge, le-a aprobat cu reticenţe, cu formule evazive, cu o notă de scepticism, care pe Masaryk l-au cam descurajat şi pe mine m'au nemulţumit adânc. Brătianu avea uneori asemenea porniri de a precupeţi chiar consimţământul ce

îl dădea, de a anula un gest prin silnicia cu care îl făcea, de a tăia aripile unui avânt generos, de-a părea că reia cu o mână ceea ce dăduse cu cealaltă. Rareori însă cusururile acestea s'au manifestat mai supărător decât în aceste împrejurări şi faţă de acest mare pribeag, care apăra cauza sfântă a neamului său.

M'am întrebat adesea ce a putut determina această atitudine a lui Brătianu şi enigma a rămas până azi nedescifrată pentru mine. Nepricepere a chestiunii? Este exclus. Lipsa de intuiţie a urmărilor viitoare ce puteau deriva dintr'o atare solidaritate? Poate, deşi nu o cred, Brătianu vedea de sus şi vedea departe. Îmi închipui mai mult că, de astă dată, ca adeseori, a fost victima principalului său defect, „bănuiala". Trebuie să fi bănuit că această solidaritate problematică l-ar putea atrage mâine înspre alte solidarităţi mai concrete, care nu-i conveneau. Nu m'ar mira să se fi temut că prin această acţiune să fie atras către o intimitate cu Sârbii, care în ziua socotelilor de la Masa Verde să ştirbească ceva din libertatea de mişcări, pe care tratatul i-o asigura în chestia Banatului. În orice caz, personal, socotesc că aceste rezerve şi bănuieli nu erau la locul lor, aş fi vrut o altă atitudine din partea lui, largă, înţelegătoare, entuziastă.

Masaryk a înţeles că sufleteşte am fost mai apropiat de el decât Brătianu şi de aceea la plecarea sa m'a rugat să mai stărui pe lângă dânsul însărcinându-l apoi pe aghiotantul său, un tânăr, sănătos şi simpatic ofiţer voluntar numit Saba — pe care după război l-am regăsit ministru cehoslovac la Belgrad — să se reîntoarcă la Iaşi spre a obţine rezultatul intervenţiilor mele.

Ne-am dat fireşte cât a stat Masaryk printre noi toată osteneala ca să păstreze o bună amintire despre vizita lui în Moldova, l-am tratat cu cele mai mari onoruri. În lipsa lui Brătianu bolnav, guvernul i-a oferit un ospăţ sub preşedenţia lui Take Ionescu, Regele l-a primit în audienţă şi i-a dat la Palatul său din Strada Lăpuşneanu un prânz în care a domnit o atmosferă de deosebită cordialitate, Mârzescu i-a oferit ospitalitatea în casa lui, Marele Cartier i-a organizat o vizită pe front, care l-a impresionat adânc precum a mărturisit-o adesea după război.

Dealtminterea Masaryk ne-a lăsat tuturora o neştearsă amintire. Tăcut, liniştit şi trist, un profesor serios şi cam obosit, astfel se înfăţişa la prima vedere. Dar de îndată ce intrai mai adânc în discuţie cu el vedeai că sub aceste aparenţe modeste se ascunde o voinţă de fier şi o putere de credinţă supraomenească. Aceste două însuşiri i-au permis să personifice într'un moment hotărîtor al vieţii poporului său toate aspiraţiunile lui şi l-au făcut conducătorul nediscutat, idolul unui stat reînviat după o lungă eclipsă politică şi naţională. Nu cred ca inteligenţa lui să fie extraordinară, scrierile sale sunt mediocre şi adesea de o adevărată naivitate. Nu este sclipitor, nu este orator, conştiinciozitatea a înlocuit pururea la el strălucirea. Dar este un om de principii şi de caracter, un om care instinctiv, da-

că nu conştient, a înţeles că evenimentele se desleagă şi se stăpânesc nu prin abilităţi trecătoare, ci prin convingeri statornice. El face parte din pleiada, din marea pleiadă a bărbaţilor politici, pentru care principiile sunt totul şi restul nu înseamnă nimic. El face parte din acei idealişti ce nu cred decât în puterea biruitoare a ideii, şi care înţeleg cu ideea lor să învingă, sau să moară. Pentru aceste rare însuşiri, pentru aceste înălţătoare năzuinţi merită apoteoza în care, de altfel cu aceeaşi nedesminţită modestie, îşi sfârşeşte octogenar zilele ca preşedinte pe viaţă al Republicii Ceho-Slovace.

Vizita lui Masaryk mi-a dat prilejul să vin în contact cu un personagiu desigur nedemn de-a îi fi comparat, dar care totuşi m'a interesat în chip deosebit, cu Ministrul Serbiei Marinkovici. Din pricina chestiei Banatului relaţiunile noastre, ale miniştrilor liberali, cu legaţia sârbească erau abia protocolare. De fapt când Masaryk a sosit la Iaşi se împlinea aproape un an de când eram în capitala Moldovei. Nu fusesem niciodată la Marinkovici, nici nu ştiam unde locuieşte, schimbasem întâmplător împreună câteva banalităţi, când ne întâlneam pe stradă. Solidaritatea slavă pe de-o parte, ordine primite poate chiar direct de la Corbu pe de altă parte, au făcut ca legaţia Sârbească să manifeste pentru Masaryk o simpatie entuziastă. De la scoborârea din vagon Marinkovici a urmărit pe Masaryk ca umbra lui cu o stăruinţă plicticoasă pentru acesta şi jignitoare pentru noi. Deoarece fusesem însă, ca să zic aşa, ataşat pe lângă persoana lui Masaryk, Marinkovici s'a ciocnit mereu de mine, a trebuit să mă poftească la mesele ce oferea acestuia, a trebuit chiar să-mi păstreze fotografia alături de Masaryk şi de ceilalţi invitaţi în grădina legaţiunii sârbeşti.

Şi astfel vrând nevrând ne-am împrietenit şi eu am petrecut, fiindcă Marinkovici era Balcanii în toată splendoarea lor. Insticte primitive cu ceea ce implica în bine şi în rău aceste noţiuni, adică voinţă, putere de viaţă, dor de cucerire, dar totdeodată perfidie, cruzime, lipsă de scrupule, dispreţ de viaţa omenească, şiretenie, dar nu fineţe, oarecare sentimentalism, dar nu delicateţe sufletească, spirit analitic, dar neputinţă de sintetizare şi dispreţ organic pentru imperativele morale, ca şi pentru abstracţiunile intelectuale. Căuta ca printr'o jovialitate înnascută şi printr'o lungă practică diplomatică să se prezinte sub o formă europeană, la prima ciocnire însă reapărea cu o tărie simptomatică sufletul său de comitagiu.

Nu pot uita voluptatea cu care îmi povestea într'o vară asasinarea lui Alexandru Obrenovici şi a lui Draga Masin. Iar mândria lui naţională nu atingea niciodată culmi mai înalte decât atunci când arata că întemeietorul dinastiei Karagheorgevic îşi începuse cariera strangulând un tovarăş necredincios. Iar după triumful lui Lenin aprecierile sale despre viitorul bolşevismului, despre mentalitatea rusească precum şi soluţiile lui fireşte radicale şi salvatoare meritau o deosebită atenţiune, pe care le voi menţiona la momentul oportun. Dacă ele nu fac cinste darurilor profetice ale lui Ma-

rinkovici, în schimb ilustrează minunat de bine cum anume mentalităţi sârbeşti concep rezolvarea problemelor sociale şi a dificultăţilor politice.

Iată de ce îi păstrez lui Marinkovici, deci, o amuzată amintire, fără el nu aş fi înţeles istoria Serbiei contemporane, fără el în labirintul balcanic aş fi găsit mai cu greu firul Arianei.

Tot pe atunci am primit şi a treia vizită, ce este drept o vizită care nu a venit până la Iaşi, care s'a oprit în drum la tranşeele de la Mărăşeşti, vizita lui Wilhelm II. În treizeci de ani de paşnică domnie şi de infinite călătorii, Împăratul Wilhelm nu găsise răgazul cuvenit ca să viziteze pe Hohenzollernul care domnea la gurile Dunării. Regele Carol suferise jignit în mândria lui de această lipsă de atenţie a şefului casei sale şi de ani de zile evita să treacă, sau măcar să se apropie, de Berlin. Împăratul Austriei venise la Bucureşti, Împăratul Germaniei se mulţumise târziu, târziu de tot să-i trimită pe Kronprinzul.

Şi iată că acuma în plin război, în plin teritoriu ocupat, Wilhalm II sosea ca şi cum ar fi vrut să accentueze şi mai mult gestul său şi să transforme o veche lipsă de atenţie într'o vădită ofensă. Dealtminteri, pentru ca ofensa să fie completă, a început cu mormintele de la Curtea de a Argeş că trebuia proslăvit „Credinciosul", când se insulta încă o dată „Trădătorul". Pe urmă a fost la Cernavodă la podul de peste Dunăre s'a plimbat în apartamentele goale la Peleş, a ocolit Bucureştii — inutilă delicateţă — s'a urcat pe cota 1101, a privit de acolo teatral toată linia frontului pe care Mackensen nu reuşise să o spargă, apoi scoborându-se a adunat trupele la Coteşti şi cu acea mânie oratorică de care Germania întreagă a suferit, a găsit cu cale să insulte în chip trivial pe Hohenzollernul care se mărginise să apere drepturile ţării sale de adopţie şi să îl ameninţe cu fulgerile lui necruţătoare. Gestul era cel puţin de o supremă inelegantă.

Regele Ferdinand nu a spus nimic, dar ştiu că a suferit. Un an mai târziu soarta îl răzbunase, căci se întorcea în Bucureşti ca Rege al României Mari, pe când Împăratul Wilhelm bătut şi detronat fugea fără glorie peste graniţa olandeză. Rareori brutalitatea inutilă şi inestetica fanfaronadă au primit o pedeapsă mai crudă, dar mai meritată.

De altfel, dacă în această epocă unii au căutat ca Wilhelm II să ne umilească, alţii ne-au înconjurat cu o simpatie şi cu o stimă care ne-a mişcat adânc. Într'adevăr, atât aniversarea intrării noastre în război, cât şi succesele noastre de la Mărăşeşti au provocat o serie de manifestaţiuni foarte măgulitoare din partea Aliaţilor noştri. Şefi de stat, primi miniştrii, parlamente, presă, toţi ne-au sărbătorit în termeni care ne îngăduiau să reducem filipicele oratorice ale Kaiser-ului la adevăratele lor proporţii. De fapt niciodată de la intrarea noastră în acţiune nu ne bucurasem de o aşa consideraţie în apus şi nu avusesem o aşa de bună presă.

În fine, din această perioadă datează şi cele două contacte mai personale, mai intime ale mele cu armata, unul cu partea sedentară şi altul cu frontul.

Pe când îmi făceam studiile la Paris, fusesem scutit de seviciul militar din cauza miopiei mele precum şi ca fiu mai mare de văduvă. Când la 1913 a izbucnit războiul cu Bulgaria, m'am înscris imediat ca simplu voluntar şi în această calitate ataşat pe lângă cartierul Generalului Crăiniceanu, am fost la Orhania şi Cervenibreg. Când am intrat în acţiune la 1916, fiind ministru eram de fapt mobilizat în slujba ţării într'un loc în care puteam fi mai de folos decât ca un soldat de rând la o unitate oarecare.

La începutul lui Septembrie 1917 orânduindu-se revizuirea tuturor scutiţilor, am crezut de datoria mea să dau cel dintâi exemplu şi, în consecinţă, m'am prezentat la examenul medical al centrului de recrutare. Scena s'a petrecut într'un spital instalat într'o casă de pe lângă bustul lui Grigore Ghika Vodă în partea de jos a Iaşilor, dacă nu mă înşel o fundaţiune Şeptilici. Medicii militari, deşi ştiau foarte bine cine sunt, adică Ministrul Cultelor şi Instrucţiunii, m'au dezbrăcat ca pe ultimul recrut şi m'au ciocănit şi ascultat cu o minuţiozitate vădit jignitoare şi exagerată. Simţeam că lumea cazonă este fericită să-şi poată dovedi puterea şi superioritatea faţă de lumea civilă. Ocazia ce le-o ofeream era într'adevăr excepţională, să faci „militărie" cu un Ministru este o voluptate ce nu ţi-o poţi plăti oricând.

Bineînţeles m'am supus cu o docilitate perfectă tuturor cercetărilor domnilor medici, m'am făcut că nu pricep dorinţa lor de a'şi bate joc de mine şi, când totul s'a terminat, când mi s'a eliberat o foiţă cu menţiunea „recrutul Duca G. Ion bun ca soldat, partea sedentară", am îndoit flegmatic hârtia în patru am mulţumit cu cea mai deosebită politeţă şi am plecat înclinându-mă după toate regulile respectului cuvenit gradelor superioare. Atunci numai am avut impresia că domnii medici au înţeles că depăşiseră măsura şi că au avut un moment de emoţiune dându-şi seama că necuviinţa lor fomală le-ar putea atrage oarecare neplăceri într'o ţară cunoscută prin atotputernicia miniştrilor. Nu am nevoie să adaog că nici prin minte nu mi-a trecut să întrebuinţez autoritatea mea ministerială pentru a releva această manifestare de răzbunare cazonă. Ca nu cumva să fiu ispitit cândva în urmă să am vreun resentiment faţă de aceşti medici, mi-am interzis formal să aflu numele lor. Nici azi nu ştiu cine erau şi cum se chemau, mai mult, dacă i-aş întâlni sunt convins că nu i-aş recunoaşte. Nu este mai puţin adevărat că cele ce se petrecuseră cu mine erau simptomatice, fiindcă dovedeau mentalitatea militarilor şi tendinţa lor crescândă de a se socoti în timp de război mai presus de celelalte puteri de stat.

Din acest punct de vedere numai incidentul merita o menţiune, căci personal nu m'am simţit întru nimic micşorat, dimpotrivă scena mă amuzase. Am simţit întotdeauna o deosebită plăcere din contrastele existenţei. Astfel îmi aduc aminte când eram student la Paris, una din voluptăţile mele era, spre pildă, să mănânc dimineaţa în rue Leopold Robert în cel mai sărăcăcios restaurant din cartierul latin, iar seara în frac cu prieteni

bogaţi şi cu doamne din societatea înaltă scăldate în pietre scumpe, să prânzesc într'unul din cele mai renumite localuri de pe ţărmul stâng al Senei. De asemenea când stăteam la unchiul meu Grigore Ghika rue Bizet, unde scriam la „Universul" cronicele mele de politică externă ca să-mi pot plăti taxele universitare şi continua studiile, mă încânta faptul că la picioarele mele era palatul Cahin d'Anvers şi că sus de la fereastra mea vedeam apartamentul multimilionarului Deutsch de la Meurthe. Am înţeles pururea pe Ducele de Sutherland care călătorea azi cu un tren special şi mâine, neobservat, în clasa treia. Veţi zice că este o infirmitate, se poate, nu discut, constat doar şi prin urmare m'a amuzat sincer că după necuviinţa medicilor recrutori să trec fără tranziţie la şedinţa consiliului de miniştri spre a-mi spune cuvântul în privinţa celor mai hotărîtoare probleme de stat.

Contactul meu cu frontul a fost mai normal şi mai interesant. Am plecat cu Vintilă Brătianu, direct la Tecuci, unde am vizitat centrul de aviaţie, ne-am dus apoi în regiunea baloanelor captive, am trecut Siretul, am luat dejunul la Generalul Paul Angelescu care comanda o divizie în regiunea Mărăşeşti şi avea tocmai de respins un atac german, care îi cam dezorganizase peste noapte liniile de apărare. De acolo am vizitat în munţi, deasupra Domneştilor, postul de comandă al Generalului Dragu, instalat în mijlocul pădurii într'o adevărată vizuină. Aci am dat peste un bombardament puternic de artilerie, obuzele treceau peste capetele noastre şi explodau cu un zgomot infernal, îndeosebi în direcţia şoselei pe care venisem şi pe care urma să ne înapoiem. Generalul Dragu socotea întoarcerea periculoasă în asemenea condiţiuni, şi voia să ne reţină la el. Nu am vrut însă să ţinem seama de rugămintea lui, am plecat la ora prevăzută în itinerariul nostru şi ne-am mulţumit să accelerăm viteza pe porţiunea de şosea supusă bombardamentului inamic, ceea ce, fie zis în treacăt, nu era tocmai uşor, fiindcă şoseaua era desfundată de tirul precis al inamicului. Dar în sfârşit ne-am strecurat fără emoţii şi fără incidente, spre seară ne-am oprit în Tecuci la cartierul General Referendaru şi a doua zi dimineaţă eram din nou la Iaşi.

Două sunt impresiile dominante cu care m'am întors de la această scurtă vizită pe front. Întâi cu un simţământ de adevărată mândrie, fiindcă armata noastră se prezenta minunat. Pretutindeni ordine, disciplină şi o impresionantă încredere. În al doilea rând, un contrast izbitor între front şi Iaşi, căci pe cât moralul era de ridicat acolo, pe atât la Iaşi era de scăzut, cu intrigi, critici şi scepticism. Ca să fiu drept trebuie să recunosc, însă, că pe front fiecare nu vedea decât ceea ce era direct în faţa lui, pe când la Iaşi vedeam problema în toată complexitatea ei şi, de bună seamă, această vedere generală justifica mai mult îngrijorarea decât încrederea şi liniştea. Oricum ar fi fost, m'am întors la Iaşi atât de înviorat, aşa de înălţat sufleteşte, încât eram hotărît să merg mai des pe front.

Nu am putut da însă curs dorinţei mele, evenimentele s'au precipitat, Brătianu nu m'a mai lăsat să plec din Iaşi, aşa încât această vizită

a fost şi a rămas singurul meu contact pe front în tot cursul războiului.

Deşi lucrul pare straniu, iată cum se explică: în prima fază a războiului când eram încă la Bucureşti, Brătianu ne interzisese să mergem pe front. Pleca de la ideea că trebuie să lăsăm pe comandanţii de oştire în pace şi în mijlocul muncii şi grelelor lor răspunderi să nu îi tulburăm cu o prezenţă, care ţinea mai mult din domeniul curiozităţii şi al indiscreţiei, decât din domeniul utilităţii. El singur evita să se ducă pentru ca să nu i se ceară sfaturi şi să nu fie ispitit să se amestece în chestii de comandament. În a doua fază a războiului în Moldova, iarna era greu să mergi dacă nu aveai vreo însărcinare deosebită şi, cum a început să se îndrepte vremea, ocupaţiile şi cenzura îndeosebi m'au făcut să-mi tot amân plecarea. Afară de aceasta, Vintilă Brătianu ţinea să meargă cu mine şi când el era liber, nu eram eu, şi vice versa, astfel a trebuit spre marele meu regret să mă mărginesc la această unică, dar neuitată vizită pe front.

Dealtminterea, după cum se desfăşurau evenimentele, nu vizite, ci alte probleme mai mari, mai grave şi mai zguduitoare se impuneau atenţiei şi aşteptau dezlegarea noastră.

EXPLICAŢIA PLANŞELOR

Planşa 1 - *Cu toată imensitatea sa, jertfa celor căzuţi pentru apărarea idealului celui mai înalt nu va putea să producă toate efectele pentru patrie, decât dacă cei ce au supravieţuit groaznicei încercări se vor arăta demni de acel sacrificiu prin munca lor fără preget, prin spiritul lor de dreptate şi de abnegaţie, fără de care o pace rodnică şi durabilă nu ar putea fi dobândită.*

Ferdinand R.

Planşa 2 - *Veşnică fi-va gloria morţilor noştri căzuţi pe câmpul de luptă. Prin sângele pe care l-au vărsat ei au redat popoarelor asuprite unitatea naţională şi au reparat marile nedreptăţi ale istoriei. Lumea cea nouă, născută din vitejia şi jertfele lor, le datorează o recunoştinţă ce nu poate fi pe deplin exprimată nici de monumentele trecătoare, nici de cuvântul omenesc.*

I.G. Duca.

EXPLICAŢIA FIGURILOR

Fig. 1 –I.G. Duca

Fig. 2 –Regele Ferdinand în vremea războiului întregirii

Fig. 3 –Regina Maria în vremea războiului la Iaşi

Fig. 4 –Ioan I. C. Brătianu

Fig. 5 –Regele Ferdinand decorând soldaţii pe front

Fig. 6 –Regele Ferdinand primind defilarea trupelor pe front împreună cu Principele Carol şi Generalii Averescu şi Văitoianu.

Fig. 7 –Biserica Trei Ierarhi din Iaşi

Fig. 8 –Biserica Mănăstirii Cetăţuia din Iaşi

Fig. 9 –Familia regală şi guvernul la 10 Mai 1917 lângă Iaşi

Fig. 10 –Regina Maria pe front lângă Oituz

Fig. 11 –Generalii Berthelot şi Averescu

CUPRINSUL

Execuţia copertei şi a jachetei
de
Valentin Anesia (Valane) — Paris
Imprimarea copertei şi jachetei: Print KG, München
Legatul: Buchbinderei Steinberger GmbH, München

Machetă: Ion Dumitru
Corecturi: George Duca, G. Manolescu, Doina Tăutu, Ion Dumitru
Culegerea textelor în composer: Doina Tăutu şi Nana Basilescu
Punerea în pagină: Ion Dumitru, Ion Bodiu, Doru Braia
Imprimat: Ion Dumitru şi Ion Bodiu
Fotografiile intercalate în volum au fost reproduse după clişeele şi originalele puse la dispoziţie de George I. Duca şi Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, California.
Traducerea facsimilelor din planşele 1 şi 2 şi a portretului lui I.G. Duca din Memoriile Reginei Maria, ediţia engleză, de George Ciorănescu

Volumul de faţă a fost tras într'un tiraj de 999 exemplare
prin procedeul Offset, pe hârtie DIN A 4, 80gr.,
iar figurile pe hârtie Dacapo de 100gr., în tipografia editurii.

Predat la cules: Ianuarie 1981; Predat la imprimat: Mai 1981
Încheiat imprimarea: 10 Octombrie 1981; Predat la legat: Octombrie 1981

Jon Dumitru — Verlag
8000 München 40, Siegfried Strasse 3, Tel. 34 61 32
Verlagswerkstatt: 8000 München 40, Kaiser Strasse 65/0, Te. 34 31 93

PARTEA ÎNTÂIA

NEUTRALITATEA
Vol. I:

Venirea la putere . Cele dântâi şase luni . Vizita Ţarului la Constanţa . Izbucnirea războiului general . Consiliul de Coroană de la Sinaia . Ultimele luni ale domniei Regelui Carol . Începutul noii domnii . Regele Ferdinand - Regina Maria . Iarna 1914-1915 . Primăvara 1915 - Intrarea Italiei în război . Zvârcolirile opoziţiei - Victoriile germane . Incidentul Poklewski . Toamna 1915 . Iarna 1915-1916 . Sesiunea parlamentară 1915-1916 . Primăvara 1916 . Precipitarea evenimentelor . Brătianu se hotărăşte . Iscălirea tratatului . Ultimele zile ale neutralităţii . Consiliul de Coroană de la Cotroceni - Declararea războiului . Moartea Reginei Elisabeta .

PARTEA A DOUA

RĂZBOIUL
Vol. II:

Războiul - Primele zile . Desperarea lui Brătianu - Mantaua lui Arvintie . Apărarea în Carpaţi - Moartea lui Filipescu . Chinuitoarele aternative - Moartea Principelui Mircea . Dezastrul se precipită - Falkenhayn trece Carpaţii şi Mackensen Dunărea . Bătălia pentru apărarea Bucureştilor - Ultimele zile . Iaşi - Primele săptămâni ale anului 1916 . 1917 - Primele luni - Tifosul exantematic . Primele luni, urmare - Revoluţia rusească - Intrarea Americii . 1917 - Reformele - Partidul muncii . Bolşevismul se întinde - Votarea reformelor . Criza ministerială - Ofensiva pe Siret - Mărăşti, Mărăşeşti . August - Septembrie .

Ion DUCA era un orator strălucit; el şi Brătianu erau consideraţi ca cei doi tineri de viitor ai Partidului Liberal. L-am cunoscut pe Ion Duca mai puţin pe când era tânăr, mai mult ceva mai târziu. Datorită spiritului lui pătrunzător, curios, în stare să preţuiască la justa lor valoare oamenii şi situaţiile, Duca era o tovărăşie care stimula. Am spus întotdeauna că nu putea fi imaginat un auditoriu mai bun decât Ion Duca; arăta un atât de mare interes la tot ce spuneai, te încuraja în susţinerile proprii şi se bucura de orice frântură mai savuroasă de ştiri pe care o putea obţine. Era gata oricând să se entuziasmeze şi marile personalităţi istorice îi înflăcărau via lui imaginaţie. Îi plăcea să asculte ceeace îi povesteam despre Regina Victoria, despre legăturile mele de rudenie din Rusia, despre Regele Eduard şi Împăratul Germaniei. Nedesminţit democrat el era cu toate acestea atras în chip irezistibil de către marile personalităţi istorice. Tot ce avea „crâne, panache" îi stârnea admiraţia şi simţea plăcerea unui copil de şcoală când asculta o poveste frumoasă, sau auzea un „bon mot". Nu căuta triumfuri zgomotoase, dar succesul îl impresiona. Pentru el lumea era o vastă scenă şi prefera artiştii mari. Educaţia lui de bază era franceză, dar admira Anglia şi tot ce venea din „Insula binecuvântată". El şi cu Take Ionescu erau dintre puţinii oameni politici români care vorbeau englezeşte. Ştia pe toţi câştigătorii curselor de Derby şi admira pe Lordul Rosebery. Toate carierele rapide îl impresionau, îl fascinau. N'a fost niciodată snob, dar resimţea o plăcută, mereu proaspătă încântare când avea vreun succes.

Ion Duca şi cu mine am avut multe treburi în comun; mai târziu —ca să spun aşa— am îmbătrânit împreună; n'a aparţinut niciodată categoriei celor ce inspiră teamă, dar având o fire sensibilă şi iute —ultima caracteristică fiind valabilă şi pentru mine— am avut şi momente în care nu am fost de aceiaşi părere, însă am rămas întotdeauna destul de prieteni ca să eliminăm dintre noi obiectul de discordie. Ion Duca era un bărbat politic perspicace, câte odată chiar prea perspicace, şi partidul lui —căruia i-a fost preşedinte— a fost într'adevăr pentru el „sa raison d'être".

Extras din memoriile Reginei Maria

Colecţia „Memorii şi mărturii"
Jon Dumitru-Verlag